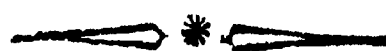
॥ శ్రీః ॥

శ్రీమద్వేదమార్గప్రతిష్ఠాపనాచార్య సర్వతన్త్రస్వతన్త్రోభయ
వేదాన్తాచార్యేత్యాద్యనేకబిరుదాంకితైః
శ్రీమద్బ్రహ్మతన్త్రపరకాల సంయమీన్ద్ర మహాస్థానమూర్ధాభిషిక్తై
శ్రీమన్మహిశూరరాజధానీమధ్యవిద్యోతమాన
సర్వతోభద్ర దివ్యరత్నసింహాసనాధీశ్వర
శ్రీమద్రాజాధిరాజేత్యాద్యనన్యసామాన్యబిరుదాంకిత
శ్రీమత్కృష్ణరాజేన్ద్రసన్తతిసన్తతదేశికైః
నిరర్గళవినిర్మితానేకరుచిరతమాష్టభాషాప్రబన్ధైః
సర్వతన్త్రార్థసన్దర్భగర్భితానేకవ్యాఖ్యానరచనవిఖ్యాపిత
నిరుపమవైదుష్యవైభవైః



శ్రీశ్రీకృష్ణబ్రహ్మతన్త్రపరకాలసంయమిసార్వభౌమైః
విరచితాయాః
శ్రీహంససన్దేశరసాస్వాదిన్యాః
పాదుకానామికా టిప్పణికా
తదీయనియమనానుసరణ్ణనతత్సూక్తివైభవతత్త్వావిష్కరణపరాయణేన
శ్రీ కస్తూరీరంగాచార్యేణ విరచితా.



మహిశూరనగరవిద్యోతమానాయాం
విద్యాతరంగిణీ ముద్రాక్షరశాలాయాం
ముద్రితా.

విజయతాంతమామ్.

క్రోధిసంవత్సర నిజజ్యేష్ఠశుక్ల చతుర్దశీ.

శోధనపత్రమ్

పుటే	పఙ్క్తౌ.	పాఠ్యం.	పుటె	పఙ్క్తౌ.	పాఠ్యం.
౨	౮	క్షాన్తి	౪౩	౨౫	ప్రాప్య
	౧౬	జాత	౫౧	౩	పమానత్వం
౩	౧౮	ప్రివృత్తి		౨౪	స్వాదినీ
౪	౨౪	భివ్యాపా	౫౨	౧	బలీవర్ద
	౨౫	భివ్యాపః		౧౧	రత్నానీతి
౫	౨౧	మితికో	౫౪	౨౦	చార్యైః। త
౬	౧	యన్నర్వ	౫౫	౧౭	ఇత్యుక్తం।
౭	౧౭	నువృత్తా		౨౦	నిఖిల
౮	౯	కృత్వక్షే	౫౬	౧౦	నిపాతసన
	౧౫	వ్యావృతి	౫౮	౨౪	ఆర్ష
౯	౨౮	మాలుప్తా	౬౦	౧౧	తోపపాదక
౧౦	౬	వార్తిక	౬౧	౧౭	క్రియాపె
	౧౩	ఉప	౬౫	౯	శ్వవసనో
౧౧	౧౦	రద్దుష్క	౬౬	౧౦	బహువ్రీహి
౧౩	౧౪	తస్మాద్దైన్య			వాన్తరభేదా
౧౮	౪	శక్లశక్తా			నిరుద్ధావస్థాచ
౧౯	౨౨	ఛేత్తుం		౧౮	ప్రాణిన ఇచ్ఛ
౨౧	౮	మిత్రికీ	౬౯	౨	నిరోధాన్ని
౨౫	౨	ప్రిధానఫల	౭౧	౨౦	త్తైః । అ
౨౭	౧౨	రేవవివృత		౨౧	కృతిసుభ
	౧౪	పదస్యచే		౨౫	పచ్యతేన్వయ
౨౮	౨౧	తత్సిద్ధం		౨౭	కర్షకేణ
౩౦	౪	జాతి(స్త్రీ)	౮౧	౧౭	ననత్
౩౪	౨౪	సంభ	౮౩	౬	రాజ్యాభి
౩౯	౨౩	ధురీణా	౮౫	౨౧	క్తంభీరుః
	౨౫	నిర్ధార	౮౮	౧౬	శవ్యథితా

॥ శ్రీః ॥

పాదుకైషా విజయతాం విహితా విదుషాం ముదే ।
ప్రకాశగూఢమూఢానాం కణ్టకానాం విభఞ్జినీ ॥ ౧ ॥

నైనాం టిప్పణికాం ముద్రయిషవో నో వా ప్రచారేచ్ఛవో
భూమాస్యాః పరితః పురః కిల వయం భూయస్తితిక్షాజుషః ।
స్వైరం యస్తు ముహుః ప్రకాశవివృతిస్వారస్యమాజిఘ్రుష
త్సద్యస్స్తు సుఖముద్రితా యతదియం ప్రాకాశి సముద్రితా ॥ ౨ ॥

భో విద్వత్కవయః ప్రబుద్ధమతయస్సర్వే వదత్త క్షణం
సంధార్యోర్థధ్వనిమథో నిజామిహాభంజాష్టధ్యేన భం బ్రూమహే ।
వ్యాఖ్యానాం కిల నేథ వాపికవనే విద్వన్మనో మోదనే
శ్రీశ్రీకృష్ణకలిద్విషద్గురువరాన్నాన్యోస్తి మాన్యో భువి ॥ ౩ ॥

వ్యాఖ్యాకౌశలమస్తి చెన్నురసాస్వాదన్యపేక్షాం వినై
వాన్యస్యాశ్రుతిమాలి దేశికకృతే వ్యాఖ్యాకృతైయత్నతామ్ ।
తాదృక్షైరవతారకైశ్శ్రుతిపురాణాదేరభిజ్ఞాపనై
ర్వ్యంగ్యాలంకృతిసంగ్రహాదికథనైస్స్వాశబ్ద్యసంసాధనైః ॥ ౪ ॥

ఏషా చేదధిరోపితాననుసతాం చేతోఘటాం శ్రీరసా
స్వాదిన్యాసమమావహేత్సమతులారోహం ప్రథామన్తః ।
స్పర్ధాబన్ధవిధిస్తదైవ భవితా యుక్తః పునర్నాన్యథా
సాకం మత్తమహాగజేన మశకస్తోకః కిము స్పర్ధతే ॥ ౫ ॥

శమం భజత తత్ప్రాజ్ఞా మా పునర్మహతాం కృతౌ ।
దోషాత్ప్రేక్షాం ముధా కృధ్వం న్వపేక్షామూలఘాతినీమ్ ॥ ౬ ॥

రామసన్దేశాధిగతరసాస్వాదనికారసం ।
పాదుకైషా శుభరతే పుష్ణాతి సుమతౌ భృశమ్ ॥ ౭ ॥



శ్రీయైనమః

శ్రీహయవదనపరబ్రహ్మణేనమః

శ్రీశ్రీమద్రఙ్గనాథబ్రహ్మతన్త్రపరకాలగురువరచరణస్మరణంశరణమ్.

శ్రీమతేశ్రీకృష్ణబ్రహ్మతన్త్రపరకాలమహాదేశికాయనమః.

యత్కృతిర్బోధాబోధౌ విద్వదవిద్వద్విభాజకోపాధీ । తంనమికర్త్రీమర్త్మః
శ్రీకృష్ణబ్రహ్మతన్త్రగురువర్యమ్ ॥ ౧ ॥ ... ...

రసాన్రసాస్వాదసటీకయా సత్స్వాస్వాదయత్స్వేవతదన్తరాయః । యఃప్రా-
ద్యతఃకాశఇతీహకశ్చిత్తస్యాత్రనిరాసనమాచరామః ॥ ౨ ॥ ...

వ్యాఖ్యారసాస్వాదినీయా శ్రీమదాచార్యనిర్మితా । హంససందేశస్యభా-
ష్యమితిసాప్రథమేతమామ్ ॥ ౩ ॥ ... ...

ఏతాంప్రతిపదంకేచిత్సంగృహ్యైవనవామివ । హంససందేశవివృతిం ఖ్యాప-
యంతిస్వనామహో ॥ ౪ ॥ ... ...

ముద్రార్థాక్షరయోజనాద్యవసరేముద్రాలయస్థైఃకృతైర్మాత్రావర్ణ-
విపర్యయాదిభిరహోజాతాఅశుద్ధీరపి । యత్సంశోధనపత్రమప్యగణయిత్వామీర-
సాస్వాదినీ కోశస్థాస్సమనూచురన్కథమయంసేయక్రమఃకథ్యతామ్ ॥ ౫ ॥

అథాపిచరసాస్వాదిన్యభిధాంక్వచిదప్యమీ। తన్నిబన్ధృయతీన్ద్రాణామభిఖ్యా-
మపివాక్వచిత్ ॥ ౬ ॥ ... ...

వ్యలేఖిష్యంశ్చేదమీషాం వ్యలేఖిష్యతకిముస్వకమ్ । నాభవిష్యన్నపీదృక్షవచ-
నీయవచఃపదమ్ ॥ ౭ ॥ ... ...

దూయామహేనైవవయమియతాపిపరంత్విమే । యదాచార్యోదీరితేష్వప్య-
ర్థేష్వేవహకేషుచిత్ ॥ ౮ ॥ ... ...

ఉత్ప్రేక్ష్యదోషంస్వగ్రంథే విపర్యస్యవ్యలేఖిషుః । తదేవారుంతుదంతస్మాత్త-
చ్ఛిక్షాయైయతామహే ॥ ౯ ॥ ... ...

శబ్దతోవార్థతోవాపిగురూక్తిర్ననివేశితా । యత్రైతైస్సహిసర్వోపినసా-
ధునాపిసున్దరః ॥ ౧౦ ॥ ... ...

అసున్దరత్వంతుతత్ర శబ్దశ్రవణమాత్రతః । సుగమంస్యాదిత్యతోత్రసాధు

తైవప్రకాశ్యతే ॥ ౧౧ ॥ ... ...

మూలంనస్సుకృతైకమూలమమలంశ్రీహంససందేశఇత్యాఖ్యం కావ్యపద స్సదృక్షమధికశ్రీర్వారసాస్వాదినీ । వ్యాఖ్యాచేత్యుభయంత్విహాభవదహో వ్యాఖ్యేయతాయాఃపదం ప్రత్యాఖ్యేయపదంప్రకాశకృతిగో వ్యాఖ్యానవాగ్గుంభః ॥

ప్రాయోత్రప్రతిపద్యమేవకతిచిద్దోషాఃపరేషామితాస్తైరుత్ప్రేక్షితదూషణోద్ధృతికృతేనస్నేహ్యతాకేవలమ్ । సంఖ్యాతుంప్రభవేద్ధికఃఖలుకృతీసంఖ్యావతామగ్రతః కృత్స్నందోషగణంకృతౌప్రతిపదాబద్ధై నిబద్ధాకృతౌ ॥ ౧౩ ॥

నద్వేషానచమత్సరోనచతథాసూయానచాత్మాస్థిర ప్యస్మాకంహిపరేషువిశ్వసుహృదైకాన్త్యైకనిష్ఠాజుషామ్ । తత్త్వానామనుపప్లవాయతుతథైవాచార్యవాగ్వైభవా విష్కృత్యైప్రసృతాధికోక్తిరిహచేదేతాంక్షమధ్వంబుధాః ॥ ౧౪ ॥

శ్రీమాన్వ్యాసపరాశరాదిమహిమోద్దామస్వధామా రసాస్వాదిన్యాఃప్రతిపాదనేకృతిపతిప్రఖ్యంమమాఖ్యాద్ధియః। తస్యాఏవమయైవటిప్పణమణీమేనాం సనిర్మాపయన్ తామర్థాపయతిస్వతస్సకలవిత్సమ్రాడ్గురూణాంమహః॥ ౧౫

శ్రీహంససందేశరసాస్వాదినీ పాదుకామిమామ్ । విక్రమేతసమారుహ్య విష్వగ్విహతకణ్టకామ్ ॥ ౧౬ ॥ ... ...

వంశేజాతుస్సవితురనఘేమానయస్మానుషత్వం దేవశ్శ్రీమాన్జనకతనయాన్వేషణేజాగరూకః । ప్రత్యాయ్యాతేపవనతనయేనిశ్చితార్థస్సకామీ కల్పాకారాంకథమపినిశామావిభాతంవిషేహే ॥ ౧ ॥ ... ...

అస్యకిలప్రథమపద్యస్యమఙ్గలరూపత్వం ద్వితీయపద్యస్యసన్దేశోపోద్ఘాతరూపత్వంచాభిసంధాయ సాంప్రదాయికనీత్యావతారితమాచార్యైః — వస్తునిర్దేశన్మఙ్గలమాచరతి — వంశఇతి — ఇతి ॥ ॥ యత్తు — మఙ్గలంనిబధ్నన్సందేశోపోద్ఘాతమారభతే — ఇతిప్రథమపద్యస్యార్వాచీనావతరణం — తన్న; అత్రప్రాధాన్యేనప్రతిపిపాదయిషితస్యతత్తత్ప్రకారకాదివిశిష్టస్యవిషయస్యసందేశానౌపయికతయాస్యసన్దేశోపోద్ఘాతత్వాసమ్భవాత్ ॥ విభాతకాలికమమర్షణన్తు సందేశౌపయికంభవదపినైతత్పద్యార్థః ॥ ఇష్టోపాయోద్యమవర్ణనపరద్వితీయపద్యార్థత్వాత్తస్య ॥ కామిత్వన్తు కల్పాకారతాహేతుతయోపాత్తం పదార్థమాత్రరూపం నోపోద్ఘాతతాంప్రతిపద్యతే ॥ తస్మాత్సందేశానన్తరకాలికసకలేతివృత్తసంగ్రహపరమ్ “సందిశ్యైవం„ ఇత్యా

దికముస్తాన్యంపద్యమివసందేశపౌర్వకాలికావతారంప్రభృతికృత్స్నేతివృత్తస్యవ
స్తునస్సంగృహ్యానిర్దేశరూపంనన్స్వజ్ఞలాత్మకమేవేదమాద్యంపద్యమిత్యవధేయం॥
కిఞ్చ — మంగలోపోద్ఘాతయోరౌత్సర్గికో భేదనియమోపి నాత్రసతిసమ్భ
వేపరిత్యక్తుముచితః ॥ అతఏవ — నియతికృతేత్యాదిప్రథమపద్యస్య మంగల
మాత్రరూపత్వైవవ్యాఖ్యాతృభిః కావ్యప్రకాశాదౌవర్ణితా ॥ అన్యథాకవిభా
రతీసద్భావస్య కావ్యనిరూపణోపయికతయాతదుపోద్ఘాతత్వస్యాపత్తేః ॥ అతఏ
వచ — శ్రీమతిరహస్యత్రయసారే గురుపరంపరాప్రణతిరూప మంగలపద్యా
క్షేపసమాధానాత్మకతయావా శారీరకమహాశాస్త్రసంగోపిత శరణాగతినిరూప
ణపరమహత్త్వశాస్త్రారమ్భసముచితసకల గురుస్మరణాత్మకదీర్ఘమంగలాత్మక
తయావా మంగలమాత్రపర్యవసన్నో గురుపరంపరాసార ఉపోద్ఘాతాధికారా
త్పృథగేవనిర్దిశ్యతే; "ఆశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబన్ధముఖలక్షణత్వాత్కావ్యాదౌ
యక్షస్యగిరినివాసరూపంవస్తునిర్దిశతి,, ఇత్యేవం మేఘసందేశాద్యపద్యంవ్యా
చక్షాణో మల్లినాథోప్యత్రైవానుకూల ఇతిదిక్ ॥ ... ...

సః సర్వకారణత్వేన సర్వేశ్వరత్వేనచ ప్రసిద్ధఇత్యర్థః — ఇతిరసాస్వాది
నీ ॥ ॥ యత్తు - సఇత్యన్యవిశేష్యపరత్వం దేవఇత్యస్యతద్విశేషణపరత్వంచా
శ్రిత్యార్వాచీనవ్యాఖ్యానం — తన్న - దేవపదస్య దేవతాపదపర్యాయస్య
దేవనకర్తృదేవతాత్వజాతివిశిష్టేయోగరూఢతయాప్రసిద్ధార్థకస్యసఇత్యస్య
చప్రసిద్ధిమాత్రప్రవృత్తినిమిత్తకతయాచ తత్రజాతివాచినో దేవపదస్యైవవిశేష్య
పరతాయా న్యాయ్యత్వాత్ - జాతితద్భిన్నప్రవృత్తినిమిత్తకయోఃపదయోర్జాతి
ప్రవృత్తినిమిత్తకస్యైవహివిశేష్యపరతా సమ్మన్యతే సర్వైరపితాంత్రికైః ॥ స్ప
ష్టంచేదం "విశేషణంవిశేష్యేణబహులం,, ఇతిసూత్రపదమంజరీమనోరమా
దౌ ॥ నచాత్రదేవపదం కేవలయౌగికమితిశంకనీయమ్ ॥ రూఢిపరిత్యాగేమా
నాభావాత్ ॥ ప్రసిద్ధార్థకస్తుతత్పదం క్వచిదపివిశేష్యపరంనోపలభామహే॥
కిన్తు - "యేషాంనసగరో నామ,, "కలాచసా కాన్తిమతీ,, ఇత్యాదౌ వి
శేషణపరతయైవవివృతిమ్॥ ప్రసిద్ధఇత్యుక్తేహి విశేష్యాకాఙ్క్షా నియమేనజాయ
తే ఇతిదిక్ ॥ ... ...

దేవః నారాయణఇత్యర్థఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ శ్రీమాన్ సదేవఇత్యుద్దేశ్యమ్
అతఏవదేవనశీలత్వాత్) మానుషత్వంమానయన్ అనఘే నవితుర్వంశేజాతః

(అతఏవమానుషత్వమాననానురోధాత్) ప్రత్యాయాతేపవనతనయే సిద్ధే తా
ర్థస్సః అతఏవకామీసర్గకల్పాకారాంకథమపినిశామావిభాతంవిషేహఇత్యేవ
మితరత్సర్వం విధేయమిత్యభిసన్ధాయ తత్క్రమేణైవపదానాంవివరణంకృతమా
చార్యైః ॥ ॥ యత్తు — వంశేజాతఇత్యాదీనాంప్రథమాన్తానాం సర్వేషా
ముద్దేశ్యవిశేషణతాంసఇత్యేతస్యఉద్దేశ్యతాం ధాత్వర్థమాత్రస్య విధేయతాం
చాభిసంధాయతత్క్రమానుసారేణార్వాచీనవివరణమ్—తన్న “అతివితతగగ
నసరణిప్రసరణపరిముక్తవిశ్రామానందః ॥ మరుదుల్లాసితసౌరభకమలాకరహాసకృ
ద్రవిజయతి ॥ ,, ఇత్యాదౌ అతివితతత్వమరుదుల్లాసితసౌరభత్వయోరివ ప్ర
కృతే సవితృవంశజాతత్వాదేర్విశేషణస్యానుపాదానేపి వివక్షితవిషహనక్రియా
రూపవిధేయబాధాభావేన అపుష్టార్థత్వదోషాపత్తేః ॥ పుష్టత్వంవివక్షితార్థ
బాధప్రయోజకానుపాదానకత్వమ్ ॥ తద్విరహశ్చాపుష్టత్వం దోషఇతిస్పష్టం
లక్షణనిబన్ధేషు ॥ అస్మాకంతు సవితృవంశజాతత్వాదీనామపి విధేయతాయావివ
క్షితత్వాన్నాసౌదోషః ॥ శ్రీమత్త్వంకారణత్వాదినా శ్రుతిప్రసిద్ధత్వంచదేవవి
శేషణంమానుషత్వమాననపురస్సరానతరణాదిశక్తితాత్పర్యకమితి నతత్రాప్యపు
ష్టార్థత్వమస్మన్మతేశంకనీయమ్ ॥ ... ...

మానయన్పూజయన్నితిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — స్వస్యమానుషత్వం
మానయన్ లోకంజ్ఞాపయన్ — ఇత్యర్వాచీనవ్యాఖ్యానమ్—తన్న - తథా
సతి “ స్వస్యలోకం ,, ఇతిపదద్వయాధ్యాహారప్రసంగేనన్యూనపదత్వదోషా
పాతాత్ ॥ ... ...

మానపూజాయామిత్యస్మాచ్చౌరాదికాచ్ఛతా—ఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ జని
క్రియాహేతావిత్యాదిః ॥ మానయన్జాతఇత్యనేనావతారేస్వేచ్ఛామాత్రకృత
త్వవ్యంజనోక్తేరగ్రిమాయాఅనురోధాత్ ॥ యత్తు-సన్ప్రాప్తాణఇత్యాదివత్-లట
శ్శతృశానచావిత్యనేనప్రథమాసామానాధికరణ్యేపిశతా—ఇతి—తన్న. ఉక్తరీ
త్యాహేతుత్వవివక్షయా లక్షణహేత్వోరిత్యనేన శతుస్సిద్ధౌసంభవన్నాంవిధే
యక్రియాన్తరసమభిహారస్థలేఽగతిక ప్రథమాసమానాధికరణ శతృస్వీకారస్యా
యుక్తత్వాత్ ॥ కించ - విధేయక్రియాన్తరసమభివ్యాహారస్థలేపిలక్షణహే
త్వన్యతరరూపత్వవివక్షాంవినైవ శతృశానచోస్సాధుత్వస్వీకారే “ లటశ్శతృ ,,
ఇతిసూత్రభాష్యసందర్భవిరోధః ॥ తత్రహి “ తిష్ఠన్మూత్రయతి ॥ గచ్ఛన్భక్ష

యతి ॥ శయానావర్ధతేదూర్వా ॥ ఆసీనంవర్ధతేబిసం ,, ఇత్యాదౌ స్థాన
గమనశయనాసనక్రియాణాం మూత్రణభక్షణవర్ధనక్రియాః ప్రతిలక్షణాదిరూప
త్వవిరహేణ శతృశానచోరుపపత్తయేవార్తికాన్తరారమ్భ ప్రతిజ్ఞాయ తత్రా
పియథాకథంచిల్లక్షణాదిరూపత్వవివక్షయా తత్తత్ప్రయోగోపపత్తౌ వార్తిక
ప్రత్యాఖ్యానముపసంహృతమ్ ॥ అతఏవ కావ్యప్రదీపే — " కాచిత్కీర్ణార
జోభిర్దివమనువిదధౌమన్దవక్త్రేన్దులక్ష్మీ రశ్రీకాః కాశ్చిదన్తర్దిశఇవదధిరేదాహ
ముద్భ్రాన్తసత్త్వాః। భ్రేముర్వాత్యాఇవాన్యాః ప్రతిపదమపరాభూమివత్కమ్ప
మానాః ప్రస్థానేపార్థివానామశివమితిపురోభావినార్యశ్శశంసుః॥ ,, ఇతిపద్యే
" కమ్పమానాఇతిచ కమ్పమాపురితి పఠనీయమ్ ॥ శతృశానచోర్గుణీభూతక్రి
యాన్తరాభిధాయకత్వనియమాత్ ,, ఇత్యభిహితమ్॥ ...

సదేవోమానుషత్వంమానయర్జాతిఇత్యనేన — ఇత్యాదిరసాస్వాదినీ ॥
యత్తు — స్వతస్సిద్ధం జగతామాద్యంకారణం దేవోజయతీత్యాదౌ విశేషణే
పికారణపదార్థే స్వతస్సిద్ధపదార్థాన్వయవత్ ప్రకృతేవిశేషణేపి దేవపదా
ర్థేజాతత్వమానయితృత్వయోరన్వయస్సమ్భవతి — ఇత్యుపపత్తిప్రదర్శనమ్॥
తన్న. తత్రవిభిన్నలింగకతయా స్వతస్సిద్ధపదార్థస్య విశేష్యేఽన్వయాసంభ
వేన విశేషణేఽన్వయాఙ్గీకారేపి ప్రకృతేభవద్రీత్యావిశేష్యభూతే స ఇత్యత్రైవ
తయోరన్వయే బాధకవిరహేణతత్పరిత్యాగానౌచిత్యాత్ ॥ వస్తుతస్తు — దేవ
పదస్యైవవిశేష్యపరత్వంప్రాగేవాస్మాభిఃస్థాపితమిత్యవధేయమ్ ॥ ...

విభాతశబ్దఃప్రభాతవాచీ - భ్రమరఇవవిభాతే కున్దమన్తస్తుషారమిత్యాదికాళి
దాసాదిప్రయోగాత్ — ఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ఇదంచ — వ్యుష్టంవిభాతంప్ర
త్యూషమితికోశస్య కాళిదాసాదర్వాచీనేనహేమచన్ద్రేణకృతస్యాప్యుపలక్షణం।
ప్రాచీనత్వాత్తుప్రయోగస్యేహపురస్కరణంబోధ్యమ్ ॥ ...

ఆఙ్మర్యాదావచనఇతిపంచమీ — ఇతిరసాస్వాదినీ॥ ॥ ఇత్యనేనకర్మప్ర
వచనీయసంజ్ఞాయాం పఞ్చమ్యపాఙ్పరిభిరిత్యనేన పఞ్చమీత్యర్థః ॥ భట్టభా
స్కరమల్లినాథాదికృతిషుఏవంరీతిలేఖదర్శనాదిహాప్యేవముక్తమిత్యవధేయమ్॥

నహ్యల్పీయసాసహనేనేదంరాత్రియాపనంసుకరమితిభావః — ఇతిరసాస్వా
దినీ ॥ ॥ ఏతేనకాలయాపకర్మసమభివ్యాహారే విషహతేర్యాపనమర్థః-
తత్కర్మత్వంచ " శేషాన్మాసాన్గమయచతురోలోచనేమీలయిత్వా॥ సంపేశేన

శ్రీమమపనయన్నర్వరీంయాపయేథాః,, ఇత్యాదివత్కాలస్యాపపన్న మేవేతిసూచితమ్ ॥ ॥ యత్తు — నిశాయావిరహదుఃఖప్రచురతయానహనకర్మత్వం॥ ఇతి — తన్న. సహనకర్మతాయాం దుఃఖప్రచురత్వస్యాప్రయోజకత్వాత్ ॥ సహనంహి యద్వృత్యాప్రతికూలత్వభావనం తదాతత్కర్మత్వంతద్విషయత్వాదేవోపపాదనీయమ్ ॥ నహిదుఃఖమయస్యైవ తత్కర్మత్వనియమః “మునిర్ద్వంద్వానిసహతే,, సుజనఃపరగుణాన్సహతే ఇత్యాదావనైకాన్త్యాత్ ॥ ఇత్థమేవ “సహస్వకతిచిన్మాసాన్,, “కించాతకఃఫలమపేక్ష్యసవజ్రపాతాంపౌరంధరింవిషహతేనవవారిధారామ్ ,, ఇత్యాదావప్యప్రతికూలత్వభావనా విషయత్వాదేవసహనకర్మత్వంవేదితవ్యమ్ ॥ కింబహునా - దుఃఖప్రచురత్వమసహనరూపద్వేషకర్మతాయామేవప్రయోజకం నహనకర్మతాప్రయోజకతయాకథయన్తోనూనంవిస్మయావహాఇతి విభావయన్తువిచక్షణాః ॥ ...

దేవఇతివిశేష్యస్యోక్తరీత్యా .... లీలైకప్రయోజనకత్వాభిప్రాయగర్భత్వాత్పరికరాలఙ్కారః — ఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — దేవఇతివిశేషణస్య సీతావిశ్లేషదీనత్వాదిలీలామాత్రత్వాభిప్రాయగర్భత్వాత్పరికరాలంకారః — ఇతి — తత్ దేవపదస్యవిశేష్యపరతాయాఏవ ప్రాగ్వ్యవస్థాపితత్వాదయుక్తం వేదితవ్యం ॥ ॥ యదపి — శ్రీమానిత్యనేనసీతావివాహాదికంవ్యజ్యతఇతి— తన్న — శ్రీమానిత్యత్ర మతుపోనిత్యయోగపరతయా స్వయమపివివృతతయా శ్రీనిత్యయోగస్యకాదాచిత్కసీతావివాహాదికం ప్రతివ్యఞ్జకత్వాసంభవాత్ ॥ జాగపదేనైవసహధర్మచారిణీసంయోగాన్తానాం సంస్కారాణాముపలక్షితతయాసీతావివాహస్యోక్తికృతాపిన్యూనతానశంకనీయా ॥ ౧ ॥ ...

కాల్యే సేనాం ...... దదర్శ ॥ ౨ ॥ ... ...

సందేశోపోద్ఘాతరూపమపరేద్యురుషసిక్వచిత్సరసిరాజహంససందర్శనవృత్తాన్తంతావదాహ — కాల్యఇతి ※ ఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — అథనిశ్చితార్థవిలంబాభావంసందేశోపోద్ఘాతంచవదన్ ...... ఆహ—ఇతి ద్వితీయపద్యస్యాస్యావతారణం — తన్న - నిశ్చితార్థవిలంబాభావస్యైహసన్దేశోపోద్ఘాతాన్తఃపాతితయైవ వర్ణనీయతయా తయోస్సముచ్చిత్యవదనకర్తృత్వాభిధానాసంగతేః॥ చిత్రమిదం యత్ప్రథమపద్యమప్యుపోద్ఘాతీకుర్వద్భిద్వితీయపద్యైకదేశస్యోపోద్ఘాతాద్బహిష్కరణమితి॥

యదపి — ఇయంచనలినీరమ్యాఫుల్లపఙ్కజమణ్డితా । ఇతి శ్రీరామాయణో
క్తే కమలసరసి ప్రభాతే కంచిద్రాజహంసం దదర్శేత్యాహ — ఇతి — తద
సత్ - కమలసరసో మూలే క్వాపీత్యనిర్దిష్టత్వాభిధానాసంగతేః ॥ " ఇయంచ
నలినీరమ్యాఫుల్లపఙ్కజమణ్డితా । నాతిదూరే గుహాయా నో భవిష్యతి నృపాత్మజ,,
ఇతి విశిష్య నిర్దిష్టాయా నలిన్యాస్స్వావాసగుహానేదీయస్త్వేన విశేషత ఏవాత్ర
నిర్దేశౌచిత్యాత్ ॥ అత ఏవ హి-"నేదీయస్యామధిగతరసా దీర్ఘికాయాం,,
ఇత్యగ్రే "కృత్రిమాం దీర్ఘికాం చాపి,, ఇతి విశిష్య శ్రీమద్రామాయణనిర్దిష్టా
దీర్ఘికా నేదీయస్త్వేనైవ నిర్దిష్టాచార్యైర్మూలే. తస్మాద్విశేషతోఽనిర్ది
ష్టమేవ కించిత్సరోమూలే వివక్షితమిత్యేవ యుక్తమాశ్రయితుం ॥ నచ ఇయంచనలి
నీత్యుక్తాదన్యత్కమలసరః ప్రస్రవణప్రాంతే నాసీదితి శంకనీయం ॥ విత్రాన్యకా
రణ్డవచక్రవాకా మహారవైర్భిన్నకటా గజేన్ద్రాః । సరస్సు బద్ధామ్బుజభూషణే
షు విక్షోభ్య విక్షోభ్య జలం పిబంతి। ...... ప్రసన్నసలిలాస్స్వాష్యదరీభిర్వినా
దితాః। చక్రవాకగణాకీర్ణా విభాన్తి సలిలాశయాః॥ ఇత్యేవం తత్రైవ బహూనాం,,
కమలసరసాం భగవతా వర్ణితత్వాత్ ॥ ... ...

అత్ర స ఇత్యధ్యాహార్యం — ఇతి రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు - అత్రాపి స ఇతి
కర్తృవాచకం పదం వర్తత ఇతి — స ఇత్యస్యానువృత్తికథనం — తన్న. ప్ర
సిద్ధార్థకస్య స ఇత్యస్యాత్రానువృత్తౌ తస్య విశేష్యపరత్వాసంభవస్య ప్రాగేవో
క్తత్వాదస్మాభిః ॥ దేవపదస్యానువృత్తౌ తు కో వా దేవ ఇతి విశేషాకాఙ్క్షానివర్తే
త రఘుడితి॥ శ్రీమాన్స దేవ ఇత్యుద్దేశ్యాంశస్యానువృత్తౌ తు రామావతారదశాయాం
వాఽన్యదా వేతి సందేహో రఘుడితి న నివర్తేత ॥ ఇతరేషామపి ప్రథమాన్తపదా
నామనువృత్త్యఙ్గీకారే మహద్గౌరవం ॥ తస్మాద్వరం లాఘవేన ప్రక్రాన్తార్థక
స్యైకస్యైవ స ఇత్యస్యాధ్యాహరణం ॥ తథాచ సతి య ఏవ స విత్పవశజాతత్వాదివి
శేషితో దేవ ఆవిర్భూతం విష్ణోః స ఏవ విభాతే రాజహంసం దదర్శేత్యర్థకస్యైకస్యై
కేనైవ పదేన లాభాన్న పూర్వోక్తశంకావతారసంభవః ॥ యద్యపి — స్యాచ్చై
కస్య బ్రహ్మశబ్దవదిత్యాదిన్యాయేన ప్రసిద్ధార్థకస్యానువృత్తావప్యనుషంగదశా
యాం ప్రక్రాన్తార్థకత్వం సంభావ్యతే ॥ తథాపి ఏకస్యైవోపాదానానుషంగద
శయోర్భిన్నార్థతాయాః కావ్యసరణావనాశ్రితత్వాత్సకలతాన్త్రికాసమ్మత
త్వాచ్చాధ్యాహారస్సర్వానుమత ఆదృత ఇతి ధ్యేయం ॥

కపీనాంకులస్యయూథస్య "సజాతీయైఃకులం,, మిత్యమరః — ఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ సజాతీయైరిత్యస్యప్రాక్తనేనజన్తుభిరిత్యనేనాన్వితస్యాపీహానుపయుక్తస్యోపాదానం పాదాదిత్వాత్ ॥ కులమితీదన్తు "కులంయూథంతిరశ్చాంపున్నపుంసకం,, ఇత్యంశప్రతీకంవేదితవ్యం ॥ ॥ యత్తు — కులస్యసజాతీయజన్తుసముదాయరూపస్య ఇతివ్యాఖ్యాయ "జన్తుభిః ॥ సజాతీయైఃకులమిత్యమరః,, ఇతికోశోదాహరణం — తన్న - కులయూథపదెహిపర్యాయభూతెతిర్యక్సముదాయవాచకతయానియమితెఅమరసింహేన ॥ యదాతు — జన్తుభిస్సజాతీయైఃకులమిత్యన్వయపక్షోమరసుధాకారదర్శితఆశ్రీయతె తదాప్రకృతెఏతత్కోశోదాహరణమసమ్బద్ధమేవస్యాద్భవతాం ॥ సుధాకృత్పక్షే "యూథంతిరశ్చాం,, ఇత్యనేనతిర్యక్సముదాయే యూథపదనియమనేన "జన్తుభిస్సజాతీయైఃకులం,, ఇత్యస్యతిర్యగతిరిక్తజన్తుపరతాయాఏవావశ్యాశ్రయణీయత్వాత్ ॥

అన్తరాత్మశబ్దోత్రమనోవాచీ ...... అన్తరాత్మాహిమేశుద్ధఇత్యాదిప్రయోగాత్ — ఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు- "ఆత్మాయత్నోధృతి,, ఇత్యాదికోశోదాహరణం — తదసంబద్ధం - మూలేఅన్తరాత్మపదస్యైవవర్తమానత్వాత్ ॥ యదపి — ఆత్మశబ్దస్యైవమనఃపరత్వేప్యన్తశ్శబ్దోత్రశరీరవ్యావృత్తిపరోబోధ్యఇతి — తదపి "ఆత్మాయత్నోధృతిస్వాన్త,, ఇత్యాదికోశేన యత్నధృతిస్వాన్తాదౌయత్నత్వాదిపురస్కారేణప్రత్యేకం నానాశక్తిబోధనేనప్రకృతేచాత్మపదస్యమనస్త్వావచ్ఛిన్నవాచకస్యవివక్షాయాం తదర్థస్యమనసస్స్వతఏవశరీరాద్వ్యావృత్తతయావ్యావర్తకాకారాన్తరానపెక్షణాత్ ॥ దూయమానపదేనైవప్రకృతెశరీరవ్యావృత్తిసంభవేన అన్తఃపదవైయర్థ్యస్య దుర్వారత్వాత్ ॥ తస్మాదాత్మశబ్దవదంతరాత్మశబ్దోపి మనస్త్వావచ్ఛిన్నవాచకఃప్రయోగబలాత్ పర్యాయభూతశ్శివసదాశివాదిశబ్దవదిత్యేవయుక్తమిత్యవధేయం ॥ ...

సహచరం తద్వద్ధవళమితియావత్ — ఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — నచ స్త్రీలింగద్యుతిశబ్దోపాదానాద్భిన్నలింగత్వముపమాదోషఇతి భ్రమితవ్యమ్ — ఇత్యాశంకనం — తన్న - భిన్నలిఙ్గవచనకత్వరూపోపమాదోషస్య అసంభవద్ధర్మాన్వయకోపమానోపమేయకత్వప్రయుక్త భగ్నప్రక్రమతాయామేవ కావ్యప్రకాశకారాదిభిరంతర్భావితత్వాత్ సమాసగతాయాముపమాయాంతద్దోషశంకాయాఏవానుత్థానాత్ ॥ ॥ యదపి — నైర్మల్యాతి

శయద్యోతకత్వేన అనుద్వేజకత్వాదితి — తత్సమాధానమ్ — తదపిన — అర్థవిశేషద్యోతకతాయా ఉక్తోపమాదోషాపవాదకత్వాసమ్భవాత్ ॥ ఇత్థంహి తదపవాదః కావ్యప్రకాశేదృశ్యతే — " యత్రతునానాత్వేపి లింగవచనయో స్సామాన్యాభిధాయిపదం స్వరూపభేదంనాపద్యతే నతత్రైతద్దూషణావతారః ఉభయథాప్యస్యానుగమక్షమస్వభావత్వాత్ ॥ యథా — గుణైరనర్ఘ్యైః ప్రథితో రత్నైరివమహార్ణవః । తద్వేషోనద్యశోన్యాభి స్త్రీభిర్మధురతాభృతః ॥ దధతేస్మ పరాం శోభాంతదీయావిభ్రమాఇవ „ ॥ ఇతి ॥ అనేనచసన్దర్భేణ " యత్రోద్వేగోనధీమతామ్ „ ఇత్యేతదపిసమ్భవద్ధర్మాన్వయకోపమానోపమేయద్వయికత్వావపర్యవసితీకృతమితి ధీమదుద్వేగానుద్వేగయోర్నోపమాదోష తదపవాదౌ ప్రతిస్వాతన్త్ర్యమిత్యవధేయమ్ ॥ ॥ యదపి — రాకాచన్ద్రద్యుతితి స్త్రీలింగనిర్దేశప్రియార్థకసహచరశబ్దోపాదానహేతుకసంయుక్తాభిరూపమిథునప్రతీతిజనకత్వేన అనుద్వేజకత్వాభిధానమ్ — తదపిన — ద్యుతిపదస్త్రీత్వేనద్యుతౌస్త్రీత్వవివక్షాయాం చన్ద్రపుంస్త్వేనచంద్రేపిపుంస్త్వప్రతీతేరావశ్యకత్వేన యోషిద్బహుసక్తిమూలకరసాభాసాపత్త్యా మిథునప్రతీతేరత్ర వివక్షితుమయుక్తత్వాత్ ॥ ౨ ॥ ...

తస్మిన్సీతా ...... మీనకేతోః ॥ 3 ॥

వీరః దానగతిరిత్యాది — రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — పూర్వార్ధస్య వీరపదవివరణాత్పూర్వం వివరణమ్ — తన్న. తన్మయాత్మత్వస్యైవతస్యాపివిధేయవిధయావిశేషణత్వోచిత్యేన విశేష్యవాచకవీరపదవివరణానన్తరమేవ తద్వివరణౌచిత్యాత్ ॥ అన్యథాతన్మయాత్మత్వస్యాప్యుద్దేశ్య విశేషణత్వాపత్తిరేకతరమాత్రవిశేషస్యదుర్నిరూపత్వాత్ ॥ ... ...

తస్యాః మఞ్జీరోనూపుంః ప్రతిమాఉపమాయస్యస ఇత్యాది - రసాస్వాదినీ ॥ యత్తు — మఞ్జీరోనూపురనినదః ప్రతిమాయస్యేతివివరణమ్—తన్న. ఉష్ట్రముఖ ఇత్యాదిబహువ్రీహౌ ఉష్ట్రాదిపదస్యతదవయవలాక్షణికతాయాం " సప్తమ్యుపమాన„ ఇత్యాద్యనుశాసనస్యైవప్రక్ళృతే మఞ్జీరాదిపదానాంతద్ధర్మనినదాదిలాక్షణికతాయామనుశాసనవిరహేణ తథావివరణాసమ్భవాత్ । తస్మాద్ధర్మధర్మ్యభేదాశ్రయణేనైవమఞ్జీరస్యైవోపమానతామభ్యుపగమ్య మఞ్జీరోనూపురఇతివివరణమేవయుక్తమ్ ॥ యుక్తంచాతఏవధర్మలోప్యోపమాయాః స్వీక్రి

రణమేవతన్మఞ్జీరప్రతిమనినదపదే, నతూపమానలుప్తాయాః ॥ నచైవమత్రధ
ర్మధర్మ్యభేదవివక్షయామఞ్జీరస్యైవ నినదోపమానతాస్వీకారే ఉష్ట్రముఖఇ
త్యాదావపితద్వివక్షయోష్ట్రాదేరుపమానత్వంస్యాదితివాచ్యం తథావివక్షాయా
మిష్టత్వాత్ ॥ పరన్తు - ధర్మధర్మ్యభేదాద్యవివక్షయా ఉష్ట్రముఖస్యైవయ
దోపమానత్వంవివక్ష్యతే తదానీమపి ఉష్ట్రముఖఇత్యాదిప్రయోగసాధుతామా
కలయతావార్తికకృతాసప్తమ్యుపమానేత్యాదివార్తికం తత్సాధుతోపపత్తయే
సమారబ్ధమితి నతద్వైయర్థ్యమాశఙ్కనీయమ్ ॥ ఉష్ట్రముఖఇత్యాదేరుపమా
నలుప్తోదాహరణతాపితద్వార్తికవిషయత్వాదేవ॥ అతఏవకావ్యప్రకాశే- "మృ
గనయనాహరతేమునేర్మనః,, ఇతిత్రిలుప్తాముదాహృత్య " అత్రసప్తమ్యుప
మానేత్యాదినా యదాసమాసలోపౌభవతః తదేదముదాహరణమ్,, ఇతివ్యవ
స్థాపితమ్ ॥ క్వచిత్తుఉదృశస్థలేషు ధర్మివాచకపదస్యధర్మపర్యన్తతావర్ణ
నంకేషాంచిత్పర్యవసితార్థతాత్పర్యకమేవధ్యేయమ్ । ఉక్తరీత్యాధర్మిణోఽపి
ధర్మోపమానత్వసమ్భవాత్ ॥ అతఏవ — గజేనతుల్యగమనఇత్యాదౌ ఉప
మానలుప్తాశ్రీయతే ఆలంకారికైఃకావ్యప్రకాశకారాదిభిః ॥ కింబహునా
తేనతుల్యమిత్యనుశిష్టవతిప్రత్యయస్థలేపి ఉపమానలుప్తైవాశ్రితాప్తైః ॥ హి
మాచలవదౌన్నత్యేగామ్భీర్యేక్షీరసింధువత్ । ప్రతాపేఘనవద్భాతివీరరుద్ర
నరేశ్వరః ॥ ఇత్యాదౌతద్ధితగాయాః పూర్ణోపమాయాఏవోదాహరణాత్ వి
ద్యానాథాదిభిః ॥ తస్మాదీదృశస్థలేషుమఞ్జీరాదిపదానియథాశ్రుతార్థకాన్యే
వేత్యాలంకారికాణాంసిద్ధాన్తఇతిదిక్ ॥ ... ...

మీనకేతోఃకన్దర్పస్యేతి - రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — మీనకేతోరి
త్యత్ర అర్చాసుపూజనార్థాసుచిత్రకర్మధ్వజేషుచ । ఇవేప్రతికృతౌలో
పఃకనోదేవపథాదిషు ॥ ఇత్యుక్తేర్మీనశబ్దాత్ప్రతికృతౌ కనోలోపఇతి —
తన్న. గరుడధ్వజకపిధ్వజాదివద్వస్తుతో మీనస్యైవాత్రధ్వజత్వేబాధకవిరహేణ
ప్రతికృత్యర్థస్వీకారాసంగతేః ॥ మీనఃమత్స్యః కేతుర్ధ్వజోయస్యేతిస్వకృ
తవ్యాఖ్యయైవవ్యాఘాతాచ్చ ॥ "పూజ్యప్రతిమాచిత్రనటధ్వజప్రతిమాసు శివా
ద్యభేదబుద్ధిరేవ నత్వివార్థప్రతీతిరితి నతత్రకన్ప్రత్యయః,, ఇతిమఞ్జూషావి
రోధాచ్చ ॥ నచగరుడధ్వజాదిపదేపి కన్ప్రత్యయలోపశ్శఙ్కనీయః । బహు
తరప్రమాణవ్యాకోపాత్ । "దానస్సుఖావాహనమాసనంధ్వజః,, "లంకాదహ

నవానరధ్వజః,, ఇత్యాద్యాచార్యసూక్తివిరోధాచ్చ ॥ ...

చేతోవిలయమూపవిశేషస్యశిజ్య—ఇత్యాదిసామాన్యేనసమర్థనాదర్థాన్తర
న్యాసాలంకారఇతి - రసాస్వాదనీ ॥ ॥ అయంభావః - వీరోపిముహూర్తం
తస్యయాత్రాచేతోవిలయమగమదిత్యనేన విశేషపరేణ తాదృశచేతోవిలయకార
ణభగవద్దాశరథిమీనకేతుకర్తృకశాసనే ప్రకృతేతీవ్రత్వంగమ్యతే । త
చ్చతీవ్రత్వంవిశేషరూపం మీనకేతుకర్తృకశాసనసామాన్యగతతీవ్రత్వరూపసా
మాన్యేనసమర్థ్యతఇతి। మీనకేతుకర్తృకశాసనసామాన్యంసమయేతీవ్రంభవతి।అ
ఘునాచదాశరథివిషయేకృతమ్మీనకేతోరిదంశాసనమపితీవ్రం । అతఏవవీరోదా
శరథిః చేతోవిలయంముహూర్తమగమదితిహివాక్యార్థః ॥ యథా-హనూమా
నబ్ధిమతరద్దుష్కరంకిమహాత్మనామ్ ॥ ఇత్యాదౌమహాత్మనాంసర్వంసుకరమ్ ।
ఇదంచాబ్ధితరణంసర్వసగతంమహాత్మవిశేషస్యహనూమతస్సుకరం । అతఏవ
తదబ్ధితరణంహనూమానకరోదితివాక్యార్థః ॥ యత్తు—భగవన్తౌజగన్నేత్రౌ
సూర్యాచన్ద్రమసావపి । పశ్యగచ్ఛతఏవాస్తంనియతిఃకేనలంఘ్యతే ॥ ఇత్యత్రే
వవిశ్వవ్యాపకసామాన్యేనవీరశ్చేతోవిలయమగమదితి విశేషసమర్థనాదర్థా
న్తరన్యాసఇతి — తన్న. దృష్టాన్తేనియత్యనతిలఙ్ఘ్యత్వస్యసామాన్యస్య విశ్వ
వ్యాపిత్వసంభవేపి దార్ష్టాన్తికేప్రకృతేమీనకేతుకర్తృకశాసన తీవ్రత్వరూ
పసామాన్యస్యవిశ్వవ్యాపిత్వాసంభవాత్ ॥ ౩ ॥ ... ...

॥ లబ్ధాశ్వాసః .... మూర్తలాభః ॥ ౪ ॥

హంసాభ్యర్థనరూపవిశేషస్యకాన్తాశ్లేషాదితిసామాన్యేనసమర్థనాదర్థా
న్తరన్యాసఇతి - రసాస్వాదనీ ॥ ॥ చక్రిఇత్యాదినాసన్దేశహరహంసలాభస్య
వైదేహీలాభాధికసుభగత్వమాక్షిప్యతే ॥ తదుప్రాపస్యవిశేషస్య సన్దేశహరలాభ
గతకాన్తాశ్లేషాధికసుభగత్వరూపసామాన్యేన సమర్థనమత్రక్రియతే। కామి
నాంమూర్తలాభఃకాన్తాశ్లేషాధికసుభగః । అయంచకామినోదాశరథేః హంస
రూపమూర్తలాభఃవైదేహీసమాశ్లేషాధికసుభగః ॥ అతఏవకామినః తదభ్యర్థ
నంకృతవానితిహివాక్యార్థ ఇతిభావః ॥ ౪ ॥ ... ...

॥ కృత్వాతస్మిన్ .... సంవేదనార్హః ॥ ౫ ॥

యద్వా — వియోగజఉన్మాదాఖ్యస్సంచారీభావఏవాయం సాక్షాన్నిర్ది
శ్యతఇతి - రసాస్వాదనీ॥ ॥ఏతేనసంచారిభావధ్వనేనాయంవిషయః సంచా

రిభావస్యైహంస్వపదేన సాక్షాన్నిర్దేశాదితిసూచితం ॥ నచవ్యభిచారిభావస్య స్వపదేనోపాదానమత్ర దోషఇతిశఙ్క్యం ॥ తస్యప్రాధాన్యేనాస్వాద్యతాయా మేవతద్దోషప్రసరస్య కావ్యప్రకాశవ్యాఖ్యాకారాదిభిర్వివృతత్వాత్ ॥ అత్ర తు "దూరాదుత్సుకమాగతే,, ఇత్యాదావౌత్సుక్యాద్యభివ్యక్తరసస్యేవ ఉన్మాదాదిభిరభివ్యక్తస్య విప్రలమ్భశృఙ్గారస్యహంసవిషయకభావాఙ్గతయా ఆస్వాద్యతాయావివక్షితత్వాత్ తద్దోషాప్రసరాత్ ॥ అతఏవరసవన్నామాపరాఙ్గన్య ఙ్గ్యమాచార్యైరత్రవర్ణితం ॥ ॥ యత్తు — అనుభావముఖేన ప్రకాశనంయ త్రనోచితంతత్రనదోషః । ప్రకృతేతిర్యగాలాపమాత్రేణోన్మాదప్రకాశనే తిర్యగాలాపాదేరత్యన్తాజ్ఞానాదిసాధారణతయాఝడిత్యున్మాదప్రతీతిర్నస్యాదితి తథా నకృతం — ఇతితద్దోషసమాధానం — తన్న. భగవద్దాశరథిరూపవక్తృవైశిష్ట్యాదితఏవ అత్యన్తాజ్ఞానాదిసాధారణ్యశఙ్కాయాఅత్రానవతారాత్ తిర్యగాలాపాద్యనుభావముఖేనైవఉన్మాదాభివ్యఞ్జనసంభవాత్॥ విశ్లేషేత్యాద్యర్థాన్తరన్యాసోపీహతత్సాధారణ్యశఙ్కాంవారయతినిబద్ధఇత్యపిబోధ్యం ॥

వార్తానభిజ్ఞఇతి మూలం ॥ ॥ వార్తానభిజ్ఞత్వంచాత్రకవ్యభిమతం నతు సందేశకర్తృదాశరథ్యభిమతం । అతోనభగవతిస్సందేశప్రవృత్త్యనుపపత్తిరిత్యవధేయం ॥ ॥ యత్తు — యద్యపిప్రాగప్యేవంపరిణతిగుణాంనైషధేవీక్ష్యవార్తామితివక్ష్యమాణేన వార్తానభిజ్ఞతోక్తేర్విరోధఇవదృశ్యతే - ఇత్యాశఙ్కనమ్ - తన్న. దూత్యనియోజనాదినాసమనన్తరశ్లోకాదౌ వక్ష్యమాణేనాపివిరోధశఙ్కాయాస్సంభవేన సన్దేశోపసంహారపద్యపర్యన్తానుధావనా నఙ్గతేః ॥ యదపి — తథాప్యత్రకవేరుక్త్యానలసన్నిష్టహంసాదన్యస్యప్రాకృతహంసస్యవిషయత్వేపచనవిరోధః । రామభద్రస్యఉన్మాదావస్థయాత్వస్యైవహంసస్యవిశ్వమూర్తివంశజత్వం బ్రహ్మౌపవాహ్యత్వం నలసన్నిష్టత్వంచకథ్యమానం సంగచ్ఛతఇతిబోధ్యమితిసమాధానమ్ — తదపిన — ప్రాగప్యేవంపరిణతగుణాంనైషధేవీక్ష్యవార్తామాత్రత్రాణంవ్రతమితి విదుహంసశ్శుద్ధాత్మనాం వః । ఇత్యస్మిన్రామభద్రవచనేపి ప్రకృతహంసస్య నలసన్నిష్టహంసాదన్యత్వస్యైవ వఇతిబహువచనేనావగమాత్ ॥ విశ్వమూర్తివంశజత్వబ్రహ్మౌపవాహ్యత్వయోరపి "మైత్రీకృతస్సర్వభక్షోగ్నిరపేయశ్చమహోదధిః । క్షయీచాప్యాయితస్సోమఃకోననశ్యేత్ప్రకోపనాత్ ,, ఇత్యాదావివసామాన్యాభిప్రాయేణ

స్తుతమేనిర్దేశోపపత్తేర్నతత్కథనస్యాస్మాదావస్థైకాన్తికత్వం యుక్తమాశ్రి
యితుమితిదిక్ ॥ ... ...

యాచ్ఞయా అర్థనయా దైన్యమితి — రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు —
యాచ్ఞారూపం దైన్యమిత్యేవయుక్తం ప్రణయపదవీమిత్యస్య విశేషస్యాను
రోధాదితి — తన్న — వార్తానభిజ్ఞవిషయకయాచ్ఞయాపూర్వార్ధవ
ర్ణితయాతత్కార్యదైన్యస్యాక్షిప్తస్య విశేషరూపస్య ఉత్తరార్ధవర్ణితేనసా
మాన్యేనవిశ్లేషక్షుభితమానసలోకవ్యాపియాచ్ఞాప్రయుక్తదైన్యేనసమర్థనో
పపత్తేః - యాచ్ఞయా దైన్యమితివిగ్రహపక్షేపి విశేషానురోధావ్యాఘాతాత్ ॥
“ శంకేతీవ్రమ్,, “ కాన్తాశ్లేషాత్,, ఇత్యాదావిత్థమేవహిఆక్షిప్తార్థమాదా
యైవసామాన్యవిశేషభావస్సమర్థనీయస్సర్వైరపి ॥ “ ప్రాగేతత్సాదేనౌజ
స్యం దైన్యంమలినతాదిక్కృత్,, ఇతిలక్షితస్యానౌజస్యరూపదైన్యస్యయాచ్ఞారూప
త్వాసమ్భవోప్యత్రబోధ్యః ॥ ॥ ఏతేనైవ — మేఘసందేశే గుహ్యకస్తం
యయాచే ఇత్యుక్తస్యవిశేషస్య కామార్తాహిప్రకృతికృపణా ఇత్యనేనసమర్థ
నంకృతమ్ । తస్మాద్దైన్యవిశేషఏవయాచ్ఞా - ఇత్యపిపరాస్తం వేదితవ్యమ్ ॥ తత్ప
ద్యేపికృపణపదస్య యాచకవాచకత్వవిరహేణ దీనవాచకతయా మల్లినాథవి
వృతత్వేనచతృతీయపాదాక్షిప్తస్యదైన్యస్య విశేషరూపస్యతురీయపాదేనసమ
ర్థనమాశ్రయణీయమిత్యస్యాన్తతఏవతత్పద్యానురూపత్వోపపత్తేశ్చ ॥ ౫ ॥

వేదోదన్వ ...... సుధాచ ॥ ౬ ॥

ప్రకృష్టోగుణోమార్దవరామణీయకాదిః యస్యాస్సాఋజ్వీవాగతిర్గమనం
యస్య .. పక్షేప్రకృష్టోగుణః గతిర్గమ్యోయస్యసః ... ప్రగుణాగతిఃప్రా
ప్తిర్యస్యేతివా తథోక్తేన ॥ ఉత్కృష్టపరంగతగుణగ్రహణశాలినా ॥ అనేనాస్య
వక్ష్యమాణసరస్వతీవర్ణగ్రహణయోగ్యత్వందర్శితమ్ ॥ ప్రగుణాగతిఃజ్ఞానంయ
స్యేత్యప్యర్థోగమ్యతే ॥ అనేనవక్ష్యమాణమధురవచసగ్రహణక్షమత్వందర్శి
తమ్ ॥ ఇతి - రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — ఈదృశీంవ్యుత్పత్తిముపేక్ష్య—
“ పక్షేప్రకృష్టాగుణాగ్రహణాదయః గ్రహణంధారణంచేత్యుక్తాః యస్యాస్తా
దృశీబుద్ధిర్యస్య,, ఇత్యేవంవిధవ్యుత్పత్తిమాత్రస్య ఏతత్కావ్యాన్తిమశ్లోకే - ర
సాస్వాదినీప్రదర్శితస్యప్రదర్శనమ్ — తన్న. బుద్ధిమత్త్వస్యధావల్యరూపసా
మ్యాలాభే అనుపయుక్తతయాఅపుష్టార్థత్వదోషాపత్తేః ॥ ...

అనేనైవ వాచస్సుధాత్వాధ్యవసానేన స్వవిశ్లేషపరితప్తజానకీసంజీవనత్వమపి ద్యోతితమ్ - ఇతి రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — తత్సావర్ణ్యమిత్యనేన సర్వవిద్యాపారంగతత్వరూపం హంసస్య సరస్వతీసాదృశ్యం వ్యజ్యతే — ఇతి వ్యఞ్జనాభిధానమ్ — తన్న — సరస్వతీహంసయోర్గురుశిష్యవ్యవహారసమారోపాత్సమాసోక్తేస్స్వవనైవ వర్ణితతయా తత్ర చ సర్వవిద్యాపారంగతత్వస్య శిష్యగతస్యైవ ప్రతీయమానతయా హంసే సర్వవిద్యాపారగతత్వవ్యఞ్జనాభిధానస్యాసమఞ్జసత్వాత్ ॥ ॥ యదపి — సుధాపేత్యనేన మధురవాక్త్వం వ్యజ్యత ఇతి- తన్న — సుధాత్వేన మధురవచనస్యైవాధ్యవసితతయా రూపకాతిశయోక్తేస్స్వనాపి వర్ణితతయా సాధ్యవసానలక్షణాగోచరే అభిధాలక్షణావృత్తిద్వయస్య వ్యఞ్జనావృత్తేరనవతారాత్ ॥ ... ...

ఉత్తరార్ధే ప్రగుణగతి నేతి విశేషణస్య సరస్వతీసావర్ణ్యే ద్యుత్తమగుణలాభయోగ్యతాభిప్రాయగర్భత్వాత్ సాభిప్రాయవిశేషణలక్షణః పరికరాలంకారః — ఇతి రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — ప్రగుణగతినేతిపదార్థస్య శ్లేషభిత్తికయాభేదేనాధ్యవసితస్య సరస్వతీసకాశలబ్ధతత్సాదృశ్యాదికం ప్రతి హేతుత్వాత్కావ్యలింగమితి — తన్న — సరస్వతీసదృశత్వస్య త్రిధావల్యరూపత్వే తత్ర భవదుపదర్శితస్య ప్రగుణగతిపదార్థద్వయస్యాప్యప్రయోజకత్వాత్ । సర్వవిద్యాపారంగతత్వరూపత్వే తు తస్య వ్యంగ్యతాయా ఏవ భవదుక్తత్వేన స కావ్యలింగావతారసంభవః, ఉపపాదకస్యేవోపపాద్యస్యాపి వాచ్యతాయామేవ తదవతారాత్ ॥

మధ్యే కేచిత్ ......సారథిత్వేన తిష్ఠ ॥ ౭ ॥

కేవలం మానుషాణాం శౌర్యధైర్యసాహసాదివిధురతయా మనుష్యాకారమాత్రభాజామ్ ...... యద్వా - మనుష్యాణాం మధ్యే కేవలం కేచిత్ ... మానుషాణాం మధ్య ఏవాప్రసిద్ధా వయమ్ ... కేచిత్కేవలమితి వా యోజనా ॥ తథా అప్రసిద్ధా ఇతి నిర్ణీతమేవేత్యర్థః ॥ నిర్ణీతే కేవలమితి త్రిలిఙ్గం త్వేకకృత్స్నయోరిత్యమర ఇతి - రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — కేవలమితి మాన్తావ్యయమ్, నిర్ణీతే కేవలమితి త్రిలిఙ్గం త్వేకకృత్స్నయోరిత్యమరకోశే ఇతికరణదర్శనాత్ । నపుంసకత్వే నిర్ణీతే కేవలం క్లీబే ఇత్యేవ వక్తుముచితమితి — తన్న. టీకాసర్వస్వే "నిర్ణీతే కేవలం క్లీబే,, ఇత్యేవ ప్రతీకం ధృత్వా వివరణకరణదర్శనాత్ "నిర్ణీతే కేవలం క్లీబం త్రిలింగం త్వేకకృత్స్నయోః,, ఇతి నానార్థరత్నమాలాయా

మనవ్యయవర్గ ఏవపాఠాచ్చ నిర్ణీతార్థకస్య కేవలశబ్దస్య అవ్యయత్వాసిద్ధేః ॥ ॥ యదపి — అత ఏవ మానుషాణామిత్యనేన విశేషణవిశేష్యభావోఽపి । అన్యథా విభక్తిభేదేన విశేషణవిశేష్యభావో దుర్ఘట ఇతి — తదపి "కేవలం మానుషాణాం మనుష్యాణామేవ" ఇతి స్వకృతవ్యాఖ్యానేనైవ విరుద్ధమ్ ॥ తత్ర కేవలపదస్యేతర వ్యవచ్ఛేదపరతాయా ఏవ స్వీకారేణ కేవలమానుషపదయోస్సామానాధికరణ్యాసమ్భవాత్ । వ్యవచ్ఛేదపరతాయాముదాహృతామరకోశోదాహరణాసంగతేశ్చేతి ॥ ప్రత్యుత ఆకారాన్తరవ్యవచ్ఛేదపరః కేవలశబ్దోఽవ్యయమపి ప్రయోగానుసారాదిత్యేవాస్థేయమితి దిక్ ॥ ... ...

అత్ర ఆశ్రితత్రాణహైతుకవిధిసారథ్యావస్థాన రూపవాక్యార్థేన తథావిధదౌత్యకరణౌచిత్యరూపవాక్యార్థస్య సమర్థనాత్కావ్యలిఙ్గమితి - రసాస్వాదినీ ॥ ॥ అత్ర వ్యోమగానాం పతిరిత్యన్యవ్యక్త్యుత్కర్షత్వం ప్రతిహేతుత్వేన కావ్యలిఙ్గస్తునాభిహితమ్ "అత ఏవ మహాతి" ఇతి పదార్థవివరణావసర ఏవ తస్యసూచితతయాతిస్ఫుటత్వాత్ ॥ ॥ వస్తుతస్తు — ప్రథమపాదే రామభద్రేణాత్మనః అప్రసిద్ధోత్కర్షత్వం కేవలమిత్యాదినా శౌర్యాదిహీనకేవలమానుషాస్త్రపాతిత్వం చాభిహితమ్ । న తు తయోర్హేతుహేతుమద్భావోఽపి వివక్షితః ॥ తథా ద్వితీయపాదే తత్ప్రతినిర్దేశరూపే హంసస్య వ్యోమగశ్రేష్ఠత్వం మహాభువనవ్యక్త్యుత్కర్షత్వం చ స్వాతన్త్ర్యేణ ప్రతినిర్దేశ్యమిత్యాశ్రయణీయమ్ । వ్యోమగశ్రేష్ఠా బ్రహ్మరుద్రాదయోఽపి ఆగోపాలావిపాలావిదితతయా మహాభువనావ్యక్త్యుత్కర్షా అపి స్యుః త్వం పున తథావిధః ఇతి విపక్షయా న హేతుహేతుమద్భావోఽత్ర వివక్షిత ఇత్యపి వ్యాఖ్యానం సమ్భవతీతి విపినస్య ఉక్తకావ్యలిఙ్గోపేక్షణమిత్యవధేయమ్ ॥ ॥ యత్తు — విశ్వస్రష్టేతి విశేషణస్య శివం ప్రత్యపి స్రష్టృత్వాభిప్రాయకతయా పరికర ఇతి — తన్న. శివస్రష్టృత్వస్య విశ్వస్రష్టృపదేవాచ్యకక్ష్యాపన్నస్య వ్యంగ్యత్వాభావాత్ ॥ భావేఽపి వా తస్య సారథ్యావస్థానరూపప్రకృతార్థానుపపాదకతయా పరికరాలంకారానవతారాత్ ॥ విశేషణస్య ప్రకృతార్థోపపాదకవ్యఞ్జకత్వే హి తదవతారః ॥ ౭ ॥ ...

ఇచ్ఛామాత్రాత్ ...... రాజధానీమ్ ॥ ౮ ॥

యద్యపి జగదపరథాకరణక్షమత్వం పిశాచార్... ఇతి వదతో రామభద్రస్యైకస్యైవ ... తథాపి ఛత్రిన్యాయేన సర్వేషామపి తదస్తీత్యనుసంధాయోక్తమి

తి- రసాస్వాదినీ॥ ॥ యత్తు—తథాపి కార్యగుణానాం కారణగుణపూర్వకత్వేన
పూర్వేషామపీక్ష్వాకూణాం తాదృశం సామర్థ్యమస్తీతి జ్ఞాపయితుం తథోక్తిరి
తి — ప్రకారాన్తరేణ సమాధానమ్ — తన్న. అకారణగుణపూర్వకాణా
మపి గుణానాం దర్శనేన కార్యగుణానాం కారణగుణపూర్వకత్వనియమాసిద్ధేః
సర్వేషామిక్ష్వాకూణాం తాదృశసామర్థ్యజ్ఞాపనాసమ్భవాత్ ॥ తస్మాదిహైక
దేశమాత్రవృత్తేరపీక్ష్వాకుసామాన్యగతతయాభిధానం "యైః కృతస్సర్వభక్షోగ్ని
రపేయశ్చ మహోదధిః। క్షయీచాప్యాయితస్సోమః కోననశ్యేత్ప్రకోపితాన్,,
ఇత్యాదావివ ప్రరోచనార్థమేవేత్యాశ్రయణీయమ్॥ " ఈశాదస్త్రాణ్యధిగతవ
తామ్,, ఇతిపద్యే రసాస్వాదిన్యమాచార్యోపదర్శితం బహువచనోపపాదకంఛ
త్రిన్యాయమేవ స్వయం తదుపపాదకత్వేనానువదతామిహ ప్రకారాన్తరానుధా
వనం కిమర్థమితి న వయం విద్మః ॥ ... ...

వేలాం సమయం ... .. నిసర్గతో మహత్త్వనామపీక్ష్వాకూణాం సమయవ
శాదీదృశం దైన్యమితి భావః ఇతి - రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — వేలాం ప్రేక్ష్య
త్యత్ర కాలస్య గ్రహణం జగదేకవీరస్య స్వస్య పదసాపరిభవోద్ఘాటనానౌచిత్యా
భిప్రాయేణ ఇతి భావాన్తరవర్ణనమ్— తన్న. " మధ్యేకేవిద్వయమిహ సఖి,,
ఇత్యాదావాత్మాపకర్షస్యేవ వాస్తవస్య పరిభవస్యాపి సఖ్యాయం హంసం ప్రతి
స్వవచసైవోద్ఘాటనేనౌచిత్యవిరహాత్తథాభిప్రాయాసంగతేః ॥ తస్మాద్దైన్య
భూయస్త్వద్యోతకత్వమేవ వేలాగ్రహణస్యాచార్యోపదర్శితం యుక్తమితి దిక్ ॥

లబ్ధ్వా ప్రాప్తా సంస్థా స్థితిర్యయా తథోక్తామితి - రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు—
సంస్థాశబ్దస్య మృత్యుపరత్వేనామఙ్గలాతఙ్కదాయిత్వాదశ్లీలత్వమిత్యాశంక
నమ్ — తన్న. లబ్ధపదే ఆశంసాయాం భూతవచ్చేత్యనుశిష్టాశంసార్థకనిష్ఠాం
గీకారేణాసన్నవినాశకత్వరూపస్యార్థాన్తరస్య ప్రతిపక్షరాజధానీగతామఙ్గల
స్య నాయకీయమఙ్గలసామ్రాజ్యపరిపోషకస్య ప్రత్యాయకతయా " స్వస్థాభవం
తుకురురాజసుతాస్సభృత్యాః,, ఇత్యాదావివ గుణత్వేన తదాశంకాయా ఏవాన
వతారాత్ ॥ ॥ ఏతేన — లోకపరిగృహీతత్వేన యోనిలిఙ్గాదిశబ్దవన్నాశ్లీ
లత్వమితి- తత్సమాధానకల్పనమప్యపాస్తమ్ ॥ సంస్థాశబ్దే యోనిలింగాదిశబ్దతు
ల్యలోకపరిగృహీతివిరహాచ్చ ॥ అతఏవహి అమఙ్గలాతఙ్కదాయిరూపాశ్లీల
స్య సంస్థితపదమేవోదాహరణం దర్శితం వామనేన॥ నఖలు సంస్థాసంస్థితశబ్దయో

రస్తి కశ్చి ద్విశేషః ఉమజ్జలార్థప్రత్యాయకత్వే ఇతి ॥ ...

గన్తుం యాతుం ...... సముచితం సమ్యగర్హమితి రసాస్వాదినీ ॥ ॥ అత్ర యోగ్యాదిపదోపేక్షణేన అర్హపదేన వివరణం శకాదిసూత్రేణార్హార్థయోగాద్గన్తుమితి తుమునడుపపత్తిం వ్యఞ్జయితుం ॥ ॥ అథ — "శకధృషజ్ఞాగ్లాఘటరభలభక్రమసహార్హాస్త్యర్థేషు తుమున్,, ఇతిసూత్రేకౌముద్యాం "అర్థగ్రహణమస్తి నైవ సమ్బధ్యతే అనన్తరత్వాత్,, ఇత్యుక్తేః కథమిహార్హార్థకస్యాపి సముచితశబ్దస్య యోగే తుమునితి చేదుచ్యతే — తత్ర శకాదీనామస్త్యన్తానాం ద్వన్ద్వస్య తిదుత్తరశ్రుతస్యార్థశబ్దస్య స్వపూర్వశ్రుతైస్సర్వైరేవపదైరన్వయస్య చాపి శేషేణ "గతిబుద్ధిప్రత్యవసానార్థ,, 'శ్రుధద్రుహేర్ష్యా సూయార్థానాం,, ఇత్యాదావివస్వరసతః ప్రతీతేరనన్తరత్వహేతోరప్రయోజకత్వాత్ ॥ ఉక్తం హి — తాన్త్రికైః — యస్య యేనార్థసమ్బన్ధో దూరస్థేనాపి తస్య సః ॥ అర్థతో హ్యసమర్థానామానన్తర్యమకారణమ్ ॥ ఆకాఙ్క్షా సన్నిధానఞ్చ యోగ్యతా చేతి చ త్రయమ్ ॥ సమ్బన్ధకారణత్వేన క్లుప్తం నానన్తరశ్రుతిః.॥ ఇతి ఏవమపి యది వార్తికభాష్యకారయోర్వ్యాఖ్యానరూపం ప్రమాణం సూత్రవార్తికభాష్యసన్దర్భసంగతిరూపం బాధకం వోపలభ్యేత తదా తదనురోధేన అనన్తరేణైవాస్త్యర్థగ్రహణస్య సమ్బన్ధస్స్వీక్రియేతాపి స్వారసికప్రతీతిశ్చ పరిత్యజ్యేతాపి । స చేహ తథావిధం కిఞ్చిదుపలభ్యతే ॥ ॥ నను- అనన్తరత్వాదితి ప్రతీకముపాదాయ " అత్ర వ్యాఖ్యానమేవ శరణమ్,, ఇతి శేఖరకృతోక్తేర్వ్యాఖ్యానబలాదేవ స్వారసికాన్వయపరిత్యాగస్స్వీకార్య ఇతి చేన్న. శేఖరకారోక్తేర్మూలకారోక్తిప్రతికూలత్వాత్ ॥ భాష్యే శకాదిసూత్రస్యైవాధృతతయా భాష్యకారీయస్య తథా వ్యాఖ్యానస్య శశశృఙ్గాయమానత్వాదుపదర్శితశేఖరవాక్యవ్యాఖ్యానపదస్య వార్తికభాష్యకారకృతవ్యాఖ్యానపరత్వాసమ్భవేన తదర్వాచీనకృతవ్యాఖ్యానపరతాయా ఏవాశ్రయణీయతయా అర్వాచీనవ్యాఖ్యానానాం చ సమీచీనయుక్తిసత్త్వ ఏవ ప్రామాణ్యోత్త్యా దృశయుక్తివిరహస్యైవ కారేణైవ స్ఫుటీకృతతయా చ "యుక్తివిహీనమర్వాచీనం వ్యాఖ్యానమేవాత్ర శరణం న పునః కిఞ్చిత్ప్రమాణమ్,, ఇత్యర్థ ఏవ ఉపదర్శితశేఖరవాక్యార్థపర్యవసానాత్ " అర్థగ్రహణమస్తి నైవ సమ్బధ్యతే,, ఇతి కౌముదీగ్ర

ష్ఠశ్శైఖరకృతాఖండగ్రన్తరేణ ప్రత్యాదిష్టత్వేవహ్యవగమ్యతే ॥ ॥ అథ “అ
త్రానన్తరేణాస్తిశబ్దేనైవార్థశబ్దస్సమ్బధ్యతే- శకధృషజ్ఞానాం ఘటార్హయోశ్చ
పృథగుపాదానాత్,, ఇతిజ్ఞాపకరూపంప్రమాణముపదర్శితం పదమఞ్జర్యామి
తి చేదుచ్యతాం — శక్లక్తౌ ఞిధృషాప్రాగల్భ్యే జ్ఞాఅవబోధనే ఇతిపఠితా
నాంఘటచేష్టాయాం అర్హపూజాయామితిపఠితయోశ్చ పరస్పరంవిభిన్నా
ర్థకతయాపృథగ్గ్రహణస్యజ్ఞాపకత్వాసమ్భవాత్ ॥ నచశక్తిప్రాగల్భ్యయోరభే
దాచ్ఛకిధృష్యోః పర్యాయతాశఙ్క్య ॥ శక్తిప్రాగల్భ్యయోస్స్వరూపయో
గ్యత్వఫలోపధాయకత్వరూపతయా తదపర్యాయత్వోపపత్తేః ॥ “ధృషిశసీవై
యాత్యే,, ఇత్యనుశాసనేన ధృషేర్వైయాత్యార్థకస్యాపిసత్త్వేన తస్యైవేహ
గ్రహణోపపత్తేశ్చ ॥ అతఏవ “శక్తస్త్వంసరమాక్రోష్టుంనయోద్ధుంధృష్టతాతవ।
జానాసిస్తోతుమాత్మానంగన్తుంనఘటసేయుధమ్ ॥ ,, ఇతి రావణార్జునీయపద్యే
నవైయాత్యార్థకస్యైవధృషేః శకాదిసూత్రేగ్రహణంసూచితమ్ ॥ “ధృషిశ
సీవైయాత్యే,, ఇతివైయాత్యార్థేహి ధృషెరిడభావోనిపాత్యతే ॥ ॥ యద్య
పి —“శక్నోతిభోక్తుంధృష్ణోతిజానాతీతిభోజనేప్రావీణ్యంగమ్యతే. గ్లాయ
తిభోక్తుమిత్యత్రాశక్తిః. ఘటతెఅర్హతీతియోగ్యతా. ఆరభతేప్రక్రమతఇతి
భుజెరేవాద్యవస్థా. లభతెభోక్తుమిత్యప్రత్యాఖ్యాతం భోజనంలభతఇత్యర్థః.
ఉత్సహతెభోక్తుమితిభోజనేవ్యాప్రియతఇత్యర్థః. అస్తిభోక్తుంభోజనమస్తీత్య
ర్థః,,ఇత్యనేనపదమఞ్జర్యాంశకాదీనాం గమ్యమానార్థమాదాయార్థైక్య
ముపదర్శితమ్ ॥ తథాపి ధాతుపాఠప్రయోగప్రాచుర్యాదితస్స్ఫుటెవాచ్యార్థ
భేదెగమ్యమానార్థైక్యతః పర్యాయత్వాపాదనాసమ్భవోఽవగన్తవ్యః ॥ ఆర
భతెప్రక్రమతెఇత్యనయోరారమ్భార్థేపర్యాయత్వదర్శనేపి “వృత్తిసర్గతా
యనేషుక్రమః,, ఇతిసూత్రేణక్రమెరర్థాన్తరవాచకతాయాఅప్యవగమాద్రభి
క్రమ్యోరిహాపర్యాయతావసేయా ॥ అతఏవ — “ అసంప్రాప్తేదశగ్రీవేప్రవి
ష్టోహమిదంవనమ్ । తస్మిన్ ప్రతిగతేద్రష్టుంత్వాముపాక్రంస్యచేతితః।,, ఇతిభ
ట్టిప్రయోగఉపపద్యతే ॥ తత్రహి వృత్తిరూపార్థస్యక్రమెస్తు ఉదాహరణేత
త్కర్మకదర్శనేఽప్రతిహతోహంఇత్యర్థః ॥ ఏవమ్ “కథమిదంకర్తుంఘట
తె,, ఇత్యాదౌఘటతెరర్హార్థకత్వేపి ప్రకృతసూత్రేచేష్టార్థకస్యైవతస్య

గ్రహణాదపౌనరుక్త్యమవగన్తవ్యమ్ ॥ అతఏవ—జఘునే తురగాధ్వరేణయష్టుం
కృతసంభారవిధిః పతిఃప్రజానామితి భట్టిప్రయోగ ఉపపద్యతే ॥ తత్రహి యష్టుం
జఘునే అచేష్టతేత్యర్థః ॥ తస్మాత్పర్యాయపృథగ్గ్రహణరూపం జ్ఞాపకంహంద
త్తోక్తమయుక్తమిత్యాలోచ్యైవ శేఖరకృతా “ అత్రవ్యాఖ్యానమేవ శరణమ్,,
ఇత్యభిహితమ్ ॥ తదభిప్రాయస్తుప్రాగేవవివృతోఽస్మాభిః ॥ అర్థపదస్యాహా
పదేనాప్యన్వయమభిసంధాయైవ శ్రీమత్యా తాత్పర్యచన్ద్రికాయాం “ శ్రేయో
భోక్తుం భైక్షమపీహలోకే,, ఇత్యత్ర “ భోక్తుమితిభావమాత్రార్థకస్తుమున్
నతుక్రియార్థోపపదకః ॥ భోజనంప్రశస్తమిత్యర్థః,, ఇత్యన్వగ్రాహి ॥ అ
త్రహిప్రశస్తత్వమహార్హతారూపమేవేత్యాహార్థయోగాదేవ శకాదిసూత్రేణ
తుమునభిసంహితః ॥ శకాదిసూత్రం హి “అక్రియార్థోపపదార్థమిదంసూ
త్రమ్,, ఇత్యవతారితమ్ వైయాకరణైః॥ తదనుసారేణచతాత్పర్యచన్ద్రికాయాం
“ నతుక్రియార్థోపపదకః,,ఇతిపద్యవ్యాసబలాత్ శకాదిసూత్రమేవతుమున
పపాదకతయాచార్యామతమిత్యవధార్యతే ॥ అర్థగ్రహణస్యాపి నైవసమ్బ
న్ధేతుతాదృశతాత్పర్యచన్ద్రికాసూక్తైరసంగతిస్స్పష్టైవ॥ ఇత్థమర్థగ్రహణస్యా
స్తితరైగప్యన్వయేసత్యేవ“ అథాంగరాజాదవతార్యచక్షుర్యాహీతిజన్యామవద
త్కుమారీ। నాసౌనకామ్యోనచవేదసమ్యగ్ద్రష్టుంనసాభిన్నరుచిర్హిలోకః,,“ కా
వ్యం కర్తుం విదన్తి జానన్తీతి కావ్యవిదః,, ఇత్యాదికాళిదాస విద్యాధరమల్లినా
థాదివాక్యేషు జ్ఞాపర్యాయస్యవేత్తేర్యోగే “ హన్తుంక్రోధవశాదీహాంచక్రా
తేతౌపరస్పరమ్,, ఇతిభట్టిప్రయోగే ఘటతిపర్యాయస్యేహతేర్యోగేచతుమును
పపద్యతే ॥ సాంప్రతంయుక్తముచితంఇత్యాద్యర్థకపదైర్యోగేచపరన్త్వేతం
తుమున్ప్రయోగాఇత్థమేవసాధవోఽవగన్తవ్యాః॥ యద్యపి — అనభిహితసూత్ర
శేఖరే “ పరేతు — విషవృక్షోఽపిసంవర్ధ్యస్వయంఛేత్తుమసాంప్రతమిత్యత్ర
తుమునస్సాధుత్వాయేష్యత ఇత్యధ్యాహార ఆవశ్యకః అన్యథాక్రియార్థక్రియోప
పదత్వాభావాచ్ఛకాదియోగాభావాచ్చనతుల్లాభః॥ అధ్యాహారేతుఇచ్ఛార్థే
షుతుమునితిసులభః ॥ విషవృక్షోఽపిసంవర్ధ్యఛేత్తుమిష్యతఇతి యత్తదసాంప్రత
మన్యాయ్యమిత్యర్థః,, ఇత్యేవమధ్యాహారేణోపపత్తిర్వర్ణితా. తథాపిప్రా
గుపదర్శితశకాదిసూత్రశేఖరసందర్భపర్యాలోచనయా శకాదిసూత్రేఅర్థగ

హణస్య శకాదిభిన్నైర్వైరేవసమ్బన్ధావశ్యకత్వాభిసన్ధేరేవ శేఖరకృతోపగ
మాత్ బహూనాంప్రయోగాణాం "ఇష్యతఇతియత్తత్,, ఇత్యనేకపదాధ్యా
హారవాక్యభేదకల్పనాన్వయక్లేశాద్వ్యాశ్రయణపరః అనభిహితసూత్రశేఖరస
న్దర్భఃప్రాచీనమతాభిప్రాయకతయాసంగమనీయఇత్యవధేయమ్ ॥ అధికమన్య
త్రప్రపఞ్చితమ్ ॥ ఏతేన— "యద్యపి శకధృషేతిసూత్రేర్థగ్రహణమస్తి నైవ
సమ్బధ్యతఇతివ్యాఖ్యాతమ్,, ఇత్యాశఙ్కనమ్ "ఉపసమ్రమయాదితంపియం
పరిహర్తుంనతవాపిసాంప్రతమ్,, ఇత్యాదిశ్రీహర్షకాలిదాసాదిప్రయోగాను
రోధేనసముచితపదయోగేపి తుమునస్సాధుతాకల్పనయా "ప్రయోగశరణానిర
ఙ్కుశాఃకవయః,, ఇత్యుక్త్యాచలక్షణవిన్మూర్ధన్యభగవన్మూలకారీయప్రయోగ
సాధుతాసమర్థనఞ్చనకేవలం శాబ్దికసంప్రదాయవిరుద్ధం అపితుమూలకార
స్యాపిభగవతస్తాత్పర్యచన్ద్రికాగతోపదర్శితసూక్త్యావిరుద్ధమిత్యవగన్తవ్యమ్॥ ౮

స్థానైర్దీర్ఘైః ......సహోర్థాః ॥ ౯ ॥

అత్రస్థానైర్దీర్ఘైరిత్యాదివిశేషణానాముక్తరీత్యా రాక్షసరాజదావ్యాశ్రి
యత్వప్రయుక్తదుర్గమత్వాదిశఙ్కాపరిహారపూర్వకగమనసౌకర్యాభిప్రాయ
గర్భత్వాత్పరికరాలఙ్కారఇతిరసాస్వాదనీ ॥ ॥ యత్తు — అత్రోపచితగు
ణత్వాదీనాంవిశేషణానాందోషలేశసహనంప్రతిహేతుతయా కావ్యలిఙ్గమితి -
తదసత్ - ఉపచితగుణామిత్యాదివిశేషణానాం విశానిస్థానవత్త్వదర్శనీయవసు
సమృద్ధిమత్త్వశ్రమాపనోదకవస్తుమత్త్వసర్వానుకూలత్వరూపప్రకృతార్థోప
పాదకార్థవ్యఞ్జకతాయాస్స్వయమేవవర్ణితతయాపరికరస్యైవాపతారేణకా
వ్యలింగాభిధానస్యస్వోక్తివిరుద్ధత్వాత్॥ సాక్షాదేవవిశేషణస్యోపపాదకత్వేకా
వ్యలిఙ్గంప్రకృతార్థోపపాదకార్థవ్యఞ్జకత్వేపరికరఇతిహ్యాలంకారికరాద్ధాన్తః॥౯

వాచాలానామివ .. .. వాచంయమత్వమ్ ॥ ౧౦ ॥

వీక్ష్యవిశేషేణదృష్ట్వా ... గచ్ఛతిఇత్యధ్యాహారేణ వీక్షణగమనయోరేకక
ర్తృకత్వలాభాత్ ... క్త్వాప్రత్యయః ... అన్యథాపరిణమివీక్ష్యోరేకకర్తృ
కత్వదౌర్ఘట్యాత్త్వాప్రత్యయానుపపత్తేః - ఇతిరసాస్వాదనీ ॥ ॥ యత్తు-
ప్రస్మోదకక్రియయావీక్షణస్యసమానకర్తృకత్వాల్ల్యబితి — తన్న. సన్తిహిభా
వకృదన్తాశ్శబ్దాద్ద్వివిధాః-క్రియావచనాఃయథాపాకాదిశబ్దాః. తదవచనాశ్చ. య

థాసంయోగవిభాగసుఖదుఃఖహర్షప్రమోదాదిశబ్దాః ॥ అత్రపాకాదిశబ్దానాం
ఆద్యవిధానాంయోగే "భుక్త్వాపాకః" ఇత్యాదౌ భుజిపచ్యాదిప్రతిపాద్యపా
కాదిక్రియామాదాయభుజ్యాదేస్సమానకర్తృకతయా క్త్వాప్రత్యయోపపాదనం
స్యాత్సాధీయః॥ ద్వితీయవిధానాంసంయోగవిభాగాదిశబ్దానాం యోగేతునతదర్థ
క్రియామాదాయసమానకర్తృకతయాక్త్వాప్రత్యయసంభవః తేషాంశబ్దానాంక్రి
యావాచితాయాఏవాభావాత్ ॥ సంయోగవిభాగాదిశబ్దానాంహిభావకృదంతా
నాంసంయోగత్వాదిరూపగుణగతజాత్యవచ్ఛిన్నవాచకత్వేన " జాత్యవచ్ఛిన్న
సంకేతవతీనైమిత్తికమతా" ఇత్యుక్తనైమిత్తికసంజ్ఞాత్వంస్థాపితం గదాధరభ
ట్టాచార్యాదిభిః ॥ శబ్దరత్నేచపరోక్తభావకృదన్తాకస్య రసశబ్దస్యరథన్తరా
దిశబ్దవద్రూఢత్వమభిహితం యకృన్సాత్రి ॥ ప్రమోదశబ్దోపిచహర్షత్వరూప
చేతనగుణగతజాత్యవచ్ఛిన్నేరూఢఏవ హర్షాదిపదపర్యాయత్వాత్ ॥ తస్యకే
వలయౌగికత్వేతు " ఫలవ్యాపారయోర్ధాతుః" ఇత్యుక్తేఃహర్షరూపఫలాను
కూలవ్యాపారత్వేనైవవ్యాపారస్య తతఃప్రత్యయస్స్యాత్; నతుహర్షత్వజా
తిపురస్కారేణచేతనగుణస్యప్రత్యయోలోకానుభవసిద్ధఃకోశసిద్ధశ్చ ॥ కింబహు
నా — హర్షసుఖదుఃఖాదయశ్శబ్దాశ్చేతనగతగుణవాచకత్వేన సకలశాస్త్ర
ప్రసిద్ధాఏవదుర్లభాస్స్యుః తేషామపిభావకృదన్తత్వేన క్రియావాచకత్వస్యభ
వద్రీత్యాఆవశ్యకత్వాత్ ॥ ఏవం సుఖదుఃఖతత్క్రియాయామిత్యస్మాచ్చురాది
కాత్సుఖశబ్దోభావేఽచానిష్పాదితస్సుధాడా॥ "సుఖదుఃఖతత్క్రియాయాం"
ఇత్యత్రచతత్పదేనసుఖదుఃఖరూపప్రాతిపదికార్థోగృహ్యతఇతి మనోరమాధా
తువృత్త్యాదౌవ్యక్తమ్ ॥ ఏవఞ్చసుఖప్రాతిపదికార్థోక్రియారూపః సుఖధాత్వ
ర్థస్తుతత్క్రియారూపఇత్యేతత్సుఖపదస్యరూఢిమన్తరానైవసిద్ధ్యతి ॥ తథాచ
" ముత్ప్రీతిఃప్రమదోహర్షప్రమోదామోదసమ్మదాః । స్యాదానన్దథురానన్ద
శర్మశాతసుఖానిచ" ఇత్యాదికోశపర్యాలోచనయా సుఖపర్యాయతయా
వగతస్యసంమోదశబ్దస్యాపి చేతనగుణగతజాతివిశేషావచ్ఛిన్నవాచకతయా క్రి
యావచనత్వాభావోఽకామేనాపి స్వీకార్యఇతి తదర్థక్రియామాదాయక్త్వా
ప్రత్యయోపపాదనమసమఞ్జసమేవ ॥ తస్మాద్గచ్ఛతఇత్యధ్యాహారేణైవతదుపపా
దనమాచార్యప్రదర్శితమాదరణీయమీదృశస్థలేషు ॥ ॥ ఏతేన " బాహ్వోర్వీ

ర్వ్యాతిభారటంవిణగురుమదంమామజ్ఞైవదర్పః,, "ఇతిమతిరుదయాసీత్ప్రక్షిణః ప్రేక్ష్యపైమేమ్,, ఇత్యాదయో భట్టనారాయణశ్రీహర్షాదిప్రయోగా అపి వ్యాఖ్యాతాః ॥ తత్రాపి దర్పమత్యాదిపదానాం చేతనగుణవాచితయా ప్రసిద్ధానాం దర్పత్వజ్ఞానత్వాదిజాత్యవచ్ఛిన్నరూఢ్యా న క్రియావాచిత్వాభావాత్ అధ్యాహారం వినా ఉపపత్త్యసంభవాత్ ॥ అత ఏవ — నైషధవ్యాఖ్యానే మల్లినాథస్య "ప్రేక్ష్యమతిః,, ఇతి మననక్రియాపేక్షయా క్త్వాప్రత్యయోపపాదనం ప్రౌఢివాదేనేతి ధ్యేయమ్, తత్రైవ నారాయణీయవ్యాఖ్యానే "ప్రేక్ష్యేతి భిన్నకర్తృకత్వాత్ క్త్వానుపపత్తౌ స్థితస్యేత్యధ్యాహార్యమ్,, ఇతి దర్శనాత్ ॥ "జ్ఞాత్వారంభ ఉపక్రమః,, ఇత్యత్ర తు ఆరంభపదస్య ప్రాకాదిపదవత్ క్రియామాత్రవాచితయా అనధ్యాహారేణైవోపపత్తిరితి తదుదాహరణమిహానుపయుక్తమేవ। న చైవం గచ్ఛతస్స్థిత ఇత్యాద్యధ్యాహారేణ క్త్వాప్రత్యయోపపాదనే న్యూనపదత్వరూపకావ్యదోషప్రసంగ ఇతి వాచ్యం ఈదృశస్థలేషు అపేక్షితపదస్య ఝటిత్యధ్యాహారప్రతీతేస్తద్దోషానవతారాత్ ॥ సప్తమోల్లాసే హి కావ్యప్రకాశాచార్యైః "గాఢాలింగనవామనీకృతకుచప్రోద్భూతరోమోద్గమా సాన్ద్రస్నేహరసాతిరేకవిగలచ్ఛ్రీమన్నితమ్బామ్బరా । మా మా మానద మాతి మామలమితి క్షామాక్షరోల్లాపినీ సుప్తా కిం ను మృతా ను కిం మనసి మే లీనా విలీనా ను కిమ్॥,, ఇత్యత్ర మామేత్యత్ర ఆయాసయేత్యస్య మాతీత్యత్ర పీడయేత్యస్య చాపేక్షితస్య ఝటిత్యధ్యాహారప్రతీతేర్న తద్దోష ఇత్యభిహితమ్॥ కిం బహునా — "దూరేకృత్వా గుణవతి ముహుర్దూయతే జీవితం మే,, ఇత్యత్ర "తిష్ఠత ఇత్యధ్యాహారః అన్యథా దూరీకరణపరితాపయోరసమానకర్తృకత్వేన క్త్వాప్రత్యయానుపపత్తేః,, ఇతి స్వకృతేనైవ వివరణేన తత్రత్యరసాస్వాదినీసన్దర్భానువాదపరేణ విరుద్ధమిహానధ్యాహారేణైవ క్త్వాప్రత్యయోపపాదనమ్। తత్రాపి భవదీయాత్ "జీవ బల ప్రాణధారణయోః,, ఇతి జీవనక్రియయైవ వసమానకర్తృకత్వోపపాదనసంభవాత్ ॥ అస్మదీయాస్తు — తత్ర జీవితపదస్య రూఢ్యా ప్రాణపరతయా ఆచార్యైర్వ్యాఖ్యాతతయా తదర్థస్య ద్రవ్యరూపస్య క్రియాత్వవిరహేణ తిష్ఠత ఇత్యధ్యాహారాపేక్షణం యుక్తమేవేతి విభావయన్తు విచక్షణాః ॥ ౧౦ ॥ ... ...

ఆరక్తానామ్ ...... గన్ధవాహః ॥ ౧౧ ॥

పద్మాన్యాసుసనీతి పద్మిన్యస్తామరసలతాస్తాసామితి రసాస్వాదినీ ॥ ॥
యత్తు — పద్మిన్యః కమలిన్య స్తాసాం కమలసరసీనామితి వివరణమ్ — తన్న.
సరసీషుఅరక్తానామితివిశేషణాసంగతేః ॥ తామరసలతాపరత్వేతత్సంగతేశ్చ ॥
మధునఃలతాసంబన్ధస్యైవస్వరసతఉపపత్తేశ్చ॥ "అత్రప్రస్తుతమారుతవృత్తాన్తేన
ప్రస్తుతమధుపానమత్తదక్షిణనాయకవృత్తాన్తప్రతీతేస్సమాసోక్తిరితిరసాస్వాదినీ ॥
యత్తు — ఆమోదానామహమహమికాదేశంప్రతి అపిబత్ ఘూర్ణమానస్స్వి
న్న ఇతివిశేషణానాం హేతుత్వాత్కావ్యలింగమిత్యలంకారాన్తరస్యాపివర్ణనం-
తన్న. ఆపిబన్నిత్యాదీనాం స్వరూపతఆమోదాహమహమికాదేశహేతుత్వా
యోగేనవివిధసౌరభసమృద్ధిమత్తాభిప్రాయకతయైవతద్ధేతుతాయా వక్తవ్యతయా
కావ్యలింగానవతారాత్ ॥ పరికరాలంకారస్తువర్ణయితుమత్రియుక్తోపిస్ఫుట
త్వాదేవాచార్యైరుపేక్షితః ॥ వస్తుతస్తు — పాదత్రయేత్రవిశేషణానాంసమా
సోక్త్యర్థమేవనిబద్ధతయాసమాసోక్తిమాత్రమేవాభిహితమాచార్యైః ॥ అతఏ
వ ఏకాన్తరితోత్తరశ్లోకేహూత్కారైరిత్యాదివిశేషణానాం ఛత్రాయేరన్నిత్యుప
మోపపాదకత్వేపినకావ్యలింగంపరికరోవాభవద్భిరపిప్రదర్శితమ్ ॥ ఉపమోపపా
దకానామప్యుపమాశరీరప్రవిష్టత్వేనైవోపపత్తేరితిదిక్ ॥ ౧౧ ॥ ...

పర్యాప్తంతే ......స్వర్ణదీఘనపూర్ణమ్ ॥ ౧౨ ॥

బన్ధుజీవాః బన్ధూకకుసుమానీతి రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు—బన్ధుజీవాః
బన్ధూకవృక్షా ఇతివివరణమ్ — తన్న. సమసముదయాదితి హేత్వసంగతేః.
బన్ధూకవృక్షాణాంసార్వకాలికత్వాత్, తత్కుసుమానామేవశారదత్వేనకుసు
మపరత్వఏవతత్సంగతేశ్చ ॥ నను శారదత్వంశరత్కాలభవత్వం తస్యచబన్ధూక
కుసుమేషుసమ్భవేపి హంసేతదభావాత్కథం " తవేవతేషామపిశారదత్వాదితి
భావః,, ఇతిరసాస్వాదినీసంగచ్ఛతామితి చేచ్ఛ్రూయతామ్ ॥ శారదశబ్దస్యాత్ర
ప్రభవతీత్యర్థే అణానిష్పన్నత్వేనశరత్కాలప్రభవార్థకత్వస్యనిష్ప్రత్యూహ
త్వాత్ తదర్థస్యచోభయత్రాక్షతత్వాదితి॥ప్రభవతిప్రకాశతఇత్యర్థః॥ ...

ఫేనేనడిండీరేణ- డిణ్డీరోబ్ధికఫఃఫేనః ఇత్యమరఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ య
త్తు — "యద్యపిడిణ్డీరోబ్ధికఫఃఫేనఇతికోశేన ఫేనశబ్దోబ్ధికఫవాచీ,, ఇత్యాశం
క్య " తథాపితత్తుల్యత్వాదన్యత్రాపి ప్రయుజ్యతే,, ఇతి ఫేనశబ్దస్యాత్ర గౌణత

యాసమాధానమ్ — తన్న. అశ్వకర్ణాదిశబ్దవదబ్ధికఫశబ్దస్య ఫేనత్వజాత్యవచ్ఛిన్నే కేవలరూఢతయా ఫేనాదిశబ్దానామబ్ధికఫమాత్రముఖ్యతయైవోపపత్తేః. యోగరూఢత్వేపి అగ్నిహోత్రహలిప్రియాదిపదవత్ ఏకదేశవృత్తియోగేనాపి తదుపపత్తేశ్చ॥ అతఏవ వైజయంత్యాం జలాధ్యాయే "డిండీరోబ్ధికఫః ఫేనః బుద్బుదస్థానకౌ సమౌ" ఇత్యేవం ఫేనడిండీరశబ్దావబ్ధికఫసామాన్యపర్యాయతయైవపఠ్యేతే ॥ ౧౨ ॥ ... ...

సూక్ష్మాకారైః ...... వారివాహాః ॥ ౧౩ ॥

దినకరకరేషుశలాకాత్వరూపణాత్తాసాం శలాకానాం హిరణ్మయత్వం ద్యోత్యతే - ఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — హిరణ్మయత్వద్యోతనముపేక్ష్య "అనేనశలాకానాంభాస్వరత్వంసూచితమిత్యుక్తమ్ — తన్న. భాస్వరత్వమాత్రేణ రాజోచితత్వాలాభేన తల్లాభార్థంహిరణ్మయత్వద్యోతనోక్తేరేవయుక్తత్వాత్ ॥ శతమఖధనుషః ఇన్ద్రచాపస్యేతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు— శతమఖధనుషః ఇన్ద్రచాపస్యతన్నామకస్య కాన్తివిశేషస్యేత్యర్థ ఇతి — తన్న. "సూర్యస్యవివిధవర్ణాః" ఇత్యాదౌ సూర్యకిరణరూపతాయా ఏవ ఇన్ద్రధనుషోనిరూపణాత్ ॥ నఖలుకిరణకాన్త్యోరభేదః. కిరణపర్యాయేభ్యః పృథగేవ "శోభా కాన్తిర్ద్యుతిశ్ఛవిః" ఇతి కాన్తిపర్యాయపాఠాత్ ॥ ... ...

శారః చిత్రవర్ణ ఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — శారః కర్బురవర్ణః-కృష్ణరక్తసితరూప ఇతి యావదితి వ్యాఖ్యానమ్— తన్న. దినకరకరాణాం వర్ణావాన్తరజాతిభేదేన వైవిధ్యస్యాగమసిద్ధతయా కృష్ణరక్తసితపాటలాదివివిధవర్ణవత్త్వస్యైవ వైచిత్ర్యాతిశయావగమకతయా వక్తుముచితత్వాత్. "సూర్యస్యవివిధవర్ణాః పవనేనవిఘట్టితాస్సాభ్రే। వియతిధనుస్సంస్థానా యే దృశ్యన్తే తదిన్ద్రధనుః॥" ఇత్యుపక్రమ్య కృష్ణరక్తసితపాటలపీతాదివర్ణానామిన్ద్రధనుషి బృహత్సంహితాయాముపవర్ణితత్వాత్ ॥ శ్రీమన్న్యాయసిద్ధాంజనేపి సితరక్తపీతకృష్ణభేదేన రూపచాతుర్విధ్యమభిధాయ ప్రత్యేకం తత్తదవాన్తరజాతిభూయస్త్వమన్వగ్రాహి ॥

ద్రక్ష్యస్యేవం ...... సమాఖ్యామ్ ॥ ౧౪ ॥

గమనస్యప్రధానంప్రయోజనమాహ - ద్రక్ష్యసీతి ఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు—గమనస్యావాన్తరంప్రయోజనమాహ ఇత్యవతారణమ్— తన్న. సీతా

దర్శనస్య నైశార్పణసీతోజ్జీవనానాం త్రయాణామపి గమనాద్వైన్యతయా ప్రధాన సఫలత్వాత్ । గమనకాలికభగవద్దివ్యాయతనదర్శననిరుత్సుకమయూరనిరీక్షణాధీనసమ్మోదపరిణతిగన్ధవాహసేవాస్వీకరణబన్ధుజీవకృతోపచారబహుమాననవారిదచ్ఛుతిప్రభవనానుభవనాన్యేవహి "స్థానైః,, ఇత్యాదిశ్లోకవర్ణితాని గమనానుద్వైన్యతయావాన్తరఫలాని ॥ అతఏవ - అర్చిరాదిగమనకాలికానాం భోగానామేవానుషంగికత్వం గమనసమనన్తరమ్యపరమపదారోహణపర్యంకారోహణాదేరపిప్రధానఫలత్వంచ న్యాయసిద్ధాంజనాదావాచార్యైస్స్వయమేవానుగృహీతం "ఫలం పరమపదపర్యంకారోహణాదికమ్,, ఇత్యాదౌసంగచ్ఛతే ॥ ॥

వహతిప్రాప్నోతీతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — వహతిధారయతీత్యర్థః ॥ వహతియమపరిమలసకస్తరీరిత్యాదావివ వహతిరత్రాప్యేకకర్మక ఇతి— తన్న వహప్రాపణ ఇతిపాఠస్యవహతేరేకకర్మకత్వస్వాభావ్యేన తత్రోపపత్తిదృష్టాంతాద్యనపేక్షణాత్ । క్వాచిత్కస్యవహతేర్ద్వికర్మకత్వం వ్యాపారద్వయాన్తర్భావేణగలగ్రహణాదిపూర్వకసంయోగానుకూలవ్యాపారానుకూలవ్యాపారార్థకతాప్రయాణకథఞ్చిదుపపాదనీయమ్ । నఖలువహతిః అకథితంచేతిసూత్రవిషయః యేనాస్యదుహ్యాదివద్ద్వికర్మకత్వమేవస్వాభావికమాశంక్యేత । దుహియాచిరుధిప్రచ్ఛిభిక్షిచిఞ్బ్రువిశాసీనామేవపరిగణనేనభాష్యకృతాతత్సూత్రవిషయత్వానియమాత్ । అతఏవ — దుహ్యాచ్పచ్దణ్డ్రుధిప్రచ్ఛిచిబ్రూఞ్శాసిజిమథ్ముషామ్ । కర్మయుక్స్యాదకథితంతథాస్యాన్నీహృకృష్వహామ్ । ఇత్యర్వాచీనపరిగణనముపదర్శితభాష్యవిరుద్ధంవేదితవ్యమ్ । నీవహ్యోర్హరతేశ్చాపిగత్యర్థానాం తథైవచ । ద్వికర్మకమగ్రహణం ద్రష్టవ్యమితినిశ్చయః। ఇతిభాష్యవ్యాదిగ్రహణస్యవ్యాపారద్వయార్థకత్వేన సంపాదితద్వికర్మకతాకధాతుసామాన్యోపలక్షణత్వాత్ । స్పష్టంచేదం శబ్దేన్దుశేఖరే॥ ... ... ॥

ఏకః పతిర్యస్యాస్సా ఏకపత్నీ । నిత్యంసపత్న్యాదిష్వితిపతిశబ్దస్యనకారేఙీన్నేభ్య ఇతిఙీప్ — ఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — నిత్యంసపత్న్యాదిష్వితిపతిశబ్దస్యనకిఙీన్నేభ్య ఇతి జీవితి — తదిదం రసాస్వాదినీసూక్తిసర్వస్వస్తేయస్యప్రథమంనిదర్శనమ్ — నిత్యంసపత్న్యాదిష్విత్యనుశాసనేన నకారస్యైవవిధానేననుకోఽవిధానాత్ । రసాస్వాదనీ ముద్రితకోశేహిముద్రణదశాయాంతు

క్షరయోజకదోషేణనూనమ్ "నకారే,, ఇత్యస్యస్థానే "నుకి,, ఇతివిపర్యస్తం
ముద్రితమ్ ॥ తత్సంగ్రహణధురీణైస్తుతథైవస్వవ్యాఖ్యానేపిసంగృహీతమితి॥ ॥

అత్రభర్త్రర్థనిజతనూగోపనస్య పతివ్రతాసమాఖ్యావహనంప్రతి హేతుత్వా
త్కావ్యలింగమితిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — కావ్యలింగమిదముపేక్ష్య
"అత్రఉత్థితామితివిశేషణస్య ఉత్తరార్థవిశేషణస్యచతద్దర్శనంశ్రేయస్కరమి
త్యభిప్రాయకతయాపరికరః,, ఇత్యలంకారవర్ణనమ్ — తన్న - సీతాదర్శన
శ్రేయస్కరత్వస్యవ్యంగ్యత్వేపితస్యవ్యఙ్గ్యోపదర్శితవిశేషణసమానాధికరణత్వ
విరహాత్ । దర్శనరూపప్రకృతార్థానుపపాదకత్వాచ్చ । విశేషణస్యప్రకృతా
ర్థోపపాదకస్వసమానాధికరణవ్యంగ్యకత్వఏవాలంకారికైః పరికరాలంకారవ
ర్ణనాత్ । ఉక్తంహికువలయానన్దే - వ్యంగ్యార్థస్యవాచ్యపరికరత్వాత్పరిక
రఇతినామాలంకారస్యేతి ॥ ... ... ॥

ప్రక్షీణాంత్వద్విరహ .. ... మైథిలీసాహ్యదేన॥ ౧౫ ॥ ... ॥

ప్రత్యాయాస్యన్ప్రత్యాగమిష్యన్సన్ ప్రత్యాగమనమద్యతనభావ్యేవనివేదయ
న్నితిభావఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు— ప్రత్యాయాస్యన్ప్రత్యాగమిష్యన్
సన్ శీఘ్రంప్రత్యాగమిష్యామీతి నివేదయన్నిత్యర్థ ఇతి వివరణమ్ — తన్న -
తథానివేదనస్యశాబ్దతావిరహేణ "ఇత్యర్థః,, ఇతివివరణస్యాయుక్తత్వాత్ ॥ త
స్మాన్న్యూనమిదంరసాస్వాదినీసన్దర్భస్యైవభావపదస్థానే అర్థపదయోజనేనస్వీ
కరణంస్వవ్యాఖ్యానస్య ఆచార్యకృతవ్యాఖ్యానాదిశేషప్రఖ్యాపయిషామా
త్రేణ నపునస్సాధ్వసాధువివేకేనేతివిభావయన్తువిచక్షణాః ॥ ... ॥

శత్రుప్రత్యయశ్చాయంహేత్వర్థే ...... హేతురిహఫలం అద్యతనభావిప్ర
త్యాగమనఫలకమనునయంకుర్వితిభావః ఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ ఇహాగమనేఫ
లత్వంస్వరూపసత్కీర్తితమ్। నతుతాదర్థ్యేనబోధాభిప్రాయేణ । ఫలరూప
హేతుస్థలేపిహేతుత్వపురస్కారేణైవశత్రాదిస్థలేబోధాత్।భవిష్యతోపిఫలస్య
జ్ఞాయమానతయాహేతుత్వసంభవాత్ । స్పష్టంచేదంమఞ్జూషాయాం । తథా
చాచిరభవిష్యత్ప్రత్యాగమనస్యాపి తద్ధేతుత్వంజ్ఞాయమానలింగకరణతాన్యాయే
నావ్యాహతమితివిశిష్టాభిప్రాయేణవిశేష్యస్యేహ హేతుతానిబన్ధనసంభవోబో
ధ్యః । ఏతదభిప్రాయేణైవ "నివేదయన్నితిభావః,, ఇతినివేదనపర్యన్తభావవివ

ణాంకృతం రసాస్వాదిన్యామాచార్యైరిత్యవధేయమ్ ॥ ... ... ॥

కుర్యాత్ రచయేత్ మన్యే సంభావయే ఇతి రసాస్వాదినీ॥ ॥యత్తు—కుర్యాత్ విరచయేత్ మన్యే సంభావయే. వాక్యార్థః కర్మ. సంభావనాయాం లిఙ్ ఇతి వివరణమ్ — తన్న - లిఙ్లోట్యోరుభయోస్సంభావనార్థకత్వే పౌనరుక్త్యాపత్తేః । సంభావనావిషయకసంభావనాప్రత్యయాపత్తేశ్చ । తస్మాత్ "అర్హే కృత్యతృచశ్చ" ఇత్యర్హార్థే లిఙ్ । అభ్యనుజ్ఞానం కర్తుమర్హామి ఇత్యుత్ప్రేక్షే ఇత్యేవ వివరణం యుక్తమిత్యవధేయమ్ ॥ ... ...

సౌహృదేన ప్రేమ్ణా సఖ్యేనేత్యర్థః ఇతి రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు—సౌహృదేన అనుకంపయేత్యర్థః .. ... శోభనం హృదయం యస్యాస్సా సుహృదయా కారుణికీ న తు మిత్రం తత్ర సుహృదితి నిపాతనాత్ । తస్యా భావస్సౌహృదమితి వివరణమ్ ॥ తన్న-సుహృత్పదాదణి సౌహృదమితి రూపసిద్ధేః "యువాద్య" ఇత్యాదినా ఆచార్యైరేవ వక్ష్యమాణత్వాత్ । ప్రథమపక్షాదపి తత్పక్షస్యైవోపపన్నతాయా అస్మాభిర్వక్ష్యమాణత్వాచ్చ సౌహృదపదస్య సఖ్యపరతాయా ఏవ యుక్తత్వాత్ ॥

"నను హృద్భగసిన్ధ్వన్తే పూర్వపదస్య చోభయపదవృద్ధ్యా భవితవ్యే కథమాదివృద్ధిరితి చేదవహితమనాః శృణు" ఇత్యాది రసాస్వాదినీ ॥ ॥ అత్ర సౌహృదశబ్దసాధనాయ చత్వారః పక్షా ఆచార్యైరుపదర్శితాః । తత్ర సుహృచ్ఛబ్దాదణి నాపన్దాదిమిత్యేవ సుహృదయశబ్దాత్తు సౌహృదమిత్యేవ "హృద్భగసిన్ధ్వన్తే" ఇత్యత్ర "సుహృద్దుర్హృదౌ" ఇతి నిపాతితస్యైవ ప్రతిపదోక్తపరిభాషయా గ్రహణాదితి ప్రథమః పక్షః । సోయం వామనానుసారీ లక్షణప్రతిపదోక్తపరిభాషాసంచారమూలకః। ద్వితీయస్తు సుహృచ్ఛబ్దాన్మిత్రార్థే నిపాతితాత్ సుహృదయశబ్దాచ్చాణి సౌహృదమిత్యేవ । "హృద్భగసిన్ధ్వన్తే" ఇత్యతః అనాదేశనిష్పన్నహృత్పదస్యైవ భగాదిశబ్దసాహచర్యేణ గ్రహణాత్ । హృదయపర్యాయహృత్పదఘటితాత్తు సుహృచ్ఛబ్దాత్ సౌహార్దమిత్యేవ— ఇత్యయం సాహచర్యపరిభాషాసంచారమూలకః పక్షః ॥ తృతీయస్తు— సుహృదయశబ్దాదణ్యేవ సౌహృదమితి సిద్ధిరితి వృద్ధౌ రేవపరత్వాత్ప్రథమప్రవర్తనమూలకః పక్షః ॥ చతుర్థస్తు — శోభనం చ తత్ హృచ్చేతి కర్మధారయే అర్శ ఆదిత్వేనాచి నిష్పన్నాత్ సుహృదశబ్దాద్యువాదేరాకృతిగణత్వేనాణి సౌహృదమితి సిద్ధిరితి పక్షః పరిభాషాసంచారాది

క్లేశలేశహీనస్సర్వానుగ్రాహ ఇతి ॥ ॥ యత్తు — తేషు ప్రథమపక్షస్యైవ "సుహృదయస్య భావస్సౌహృదమ్ । హృద్భగసిన్ధ్వన్తే ఇత్యుభయపదవృద్ధిస్తు లక్షణప్రతిపదోక్తన్యాయేన మిత్రే నిపాతితసుహృచ్ఛబ్దస్యైవేతి బోధ్యమ్" ఇత్యభిధానమ్ — తత్తు తత్పక్షీయాస్వారస్యానవధారణనిబన్ధనమ్ । తథా హి — ప్రతిపదోక్తత్వం యది-స్వీయోద్దేశ్యసమర్పకశబ్దగతానుపూర్వీఘటితశాస్త్రబోధితత్వం. స్వఞ్చ యత్ర లక్షణప్రతిపదోక్తయోర్గ్రహణప్రసక్తిః స దేశశాస్త్రం. యథా "తత్పురుషే తుల్యార్థతృతీయాసప్తమ్యుపమానావ్యయద్వితీయాకృత్యాః" ఇతి స్వరవిధాయకే "తృతీయా తత్కృతార్థేన గుణవచనేన" ఇత్యాదిశాస్త్రబోధితస్యైవ తృతీయాసమాసస్య ప్రతిపదోక్తత్వమితి । తదా-హృద్భగేతిశాస్త్రస్య స్వపదేన పరిగ్రాహ్యే తదీయోద్దేశ్యసమర్పకం హృత్పదం తద్గతానుపూర్వీఘటితం శాస్త్రమ్ "సుహృద్దుర్హృదౌ" ఇతి శాస్త్రమివ "హృదయస్య హృల్లేఖయదణ్లాసేషు" ఇతి శాస్త్రమపీతి తద్బోధితస్యాపి సుహృదయశబ్దే హృద్భావాపన్నస్య సుహృచ్ఛబ్దస్య ప్రతిపదోక్తత్వం దుర్వారమ్ । యది తు — లక్షణనిరపేక్షస్వరూపనిష్పత్తికత్వం తత్ యథా "గాతిస్థా" ఇతి శాస్త్రే "పా పానే" ఇతి పఠితస్యైవ ప్రతిపదోక్తత్వమిత్యుచ్యతే-తదా- నిపాతితయోర్మిత్రామిత్రార్థవాచినోస్సుహృద్దుర్హృత్పదయోరపి తాదృశప్రతిపదోక్తత్వానుపపత్తిః. తయోరపి స్వరూపనిష్పత్తేః సుదుర్భ్యాం హృదయస్య హృద్భావనిపాతనపరేణ "సుహృద్దుర్హృదౌ" ఇతి శాస్త్రేణైవ సంపాద్యత్వాత్ ॥ అథ యది-నిపాతనశాస్త్రేషు అవయవవిభాగానాదరేణ సముదాయనిపాతనమాద్రియతే, తదా నిపాతితయోస్సుహృద్దుర్హృత్పదయోః హృద్భగేతి శాస్త్రప్రవర్తనమేవాసంభవి తయోః హృదన్తోత్తరపదఘటితమూర్తికత్వాసంభవాదితి ॥ ॥ ఇత్థం మిత్రపర్యాయసుహృచ్ఛబ్దాద్భావే హాయనాన్తేత్యణి సౌహృదమితి రూపమితి సుధియో విభావయన్తు ॥ తస్యాస్య ద్వితీయపక్షస్యాతిసమఞ్జసత్వేఽపి ప్రథమతృతీయచతుర్థపక్షాణామపి ప్రదర్శనమాచార్యాణాం వ్యుత్పిత్సుజనమనోవినోదనార్థమ్ । అత ఏవ పదార్థవివరణదశాయాం "సౌహృదేన ప్రేమ్ణా సఖ్యేనేత్యర్థః" ఇతి ద్వితీయపక్షానుసారేణైవ వివరణం కృతమ్ । అన్యథా శోభనహృదయవత్త్వేనేత్యపి వ్యాఖ్యేయం స్యాదితి దిక్ ॥ ... ...

నరసింహాకారాః పక్షాశ్చ వ్యలంకారా ఇత్యాది- రసాస్వాదనీ ॥ ॥ యత్తు—
ఇమామలంకారప్రక్రియామపేక్ష్య ప్రకీర్ణాంజాతహర్షామితి విశేషణయోరను
నయం ప్రతి హేతుత్వాత్ కావ్యలింగమ్ — ఇత్యలంకారదర్శనమ్ — తన్న -
తద్విశేషణయోరనునయోపపాదకానుపేక్ష్యత్వ ద్యోతకతాయాస్స్వయమేవవి
వృతతయా ప్రకృతార్థోపపాదకార్థవ్యఞ్జకవిశేషణవిన్యాసరూపపరికరవిష
యే కావ్యలింగకథనస్య స్వకీయవ్యాఖ్యానవ్యాహతత్వాత్ ॥ వస్తుతస్తు— ప్రకీ
ర్ణామిత్యాదేస్సమాసోక్త్యర్థముపాత్తస్య సమాసోక్తిప్రవిష్టతయైవోపపత్తేః ప్ర
థక్పరికరో నాత్రాచార్యైర్వర్ణిత ఇత్యవకప్రాయమ్ ॥ ॥ ఏతేన — పద్మినీ
తి విశేష్యస్య సౌకుమార్యాతిశయేన విరహదుఃఖాసహత్వాభిప్రాయకత్వాత్పరిక
రాంకురః ॥ అయమపి పద్మినీశబ్దశ్లేషమూలకాతిశయోక్త్యుత్థాపిత ఇతి సంకరః -
ఇత్యప్యయుక్తమితి స్వీకృతమ్ । విరహదుఃఖాసహత్వాదేస్సమాసోక్త్యారో
ప్యగతత్వేన ప్రతీయమానతయా వ్యవహారారోపవిషయే కమలిన్యామభావేన తద
భిప్రాయకతయా పరికరాంకురాసంభవాత్ ॥ పద్మినీశబ్దశ్లేషాంగీకారేపి శ్లిష్టరూ
పకస్యైవ తత్ర స్వరసతః స్ఫూర్తిముచితతయా తత్ర శ్లేషమూలకాతిశయోక్తివర్ణనస్యా
నుచితత్వాత్ ॥ తస్య చ శ్లిష్టరూపకస్యోత్థాపకం మధుకరగిరేత్యత్ర గీఃపదే భాషణ
ధ్వన్యుభయార్థకే శ్లిష్టరూపకమితి ॥ ... ...

అత్ర పద్మినీశబ్దస్త్రీలింగస్వారస్యాత్ ప్రత్యాయ్యస్యాపి పుల్లిఙ్గస్వారస్యాత్
..... పద్మినీహంసయోరనురక్తతరదంపతివ్యవహారసమారోపరూపా సమాసో
క్తిః । తయా చోత్తభ్యమానా పద్మినీకర్తృకహంసప్రస్థానాభ్యనుజ్ఞానోత్ప్రేక్షా
ఇతి రసాస్వాదనీ ॥ ॥ యత్తు — అత్ర రామభద్రగతాయా అనాహార్యసంభా
వనాయా ఏవాచార్యైర్వివక్షితతయా నోత్ప్రేక్షావకాశ ఇతి — తన్న - హంస
ప్రస్థానాభ్యనుజ్ఞాయాః పద్మినీలతాకర్తృకత్వాసంభవేన తత్సంభావనాయా భగవ
ద్గతాయా అనాహార్యత్వాసంభవాత్ । అథ విరహాతిరేకాహితోన్మాదావస్థయా హం
సేనందేశహరత్వాదేరివ పద్మిన్యాం తథాభ్యనుజ్ఞాకర్తృత్వస్యాప్యనాహార్యజ్ఞాన
మేవ భగవతి సంభవతీతి చేత్ — నైవమ్ — న ఖలు భగవానున్మాదావస్థయాని
ఖిలం జగదేవ విపర్యస్య పశ్యతి । తథా సతి హంసమపి హంసతయా న ప్రతిపద్యేత ।
స్వాత్మానం వా రామతయా । వైదేహీం వా స్వప్రియాత్వేన । తథా చ కావ్యారం

భవవాప్రసిద్ధస్యాద్యదితి మూలచ్ఛేదీ పాండిత్యప్రకర్షః । కింబహునా — భగవదుక్తానన్తరపటుగాత్యుష్టలేషూత్ప్రేక్షావర్ణనంచ భవతామనుపపన్నమాపద్యతే । అత్రైవపద్యే పద్మినీశబ్దే పరికరాంకురస్య పద్మినీశబ్దశ్లేషమూలకాతిశయోక్త్యర్థాపితత్వఇచ్ఛభవదుక్తంనోపపద్యేత । పద్మిన్యాంలతాయాం పద్మినీజాతిస్త్రీత్వమపి భగవానధ్యవస్యతీతివక్తుంశక్యత్వాత్ । తస్మాత్సందేశప్రవృత్తస్య భగవతో హంససందేశహరత్వతదుపపాదకయాహ్యేష్వనాహార్యజ్ఞానాభ్యుపగమేపి బాధితపద్మినీహంసప్రస్థానాభ్యనుజ్ఞాకర్తృత్వాదిజ్ఞానే అనాహార్యత్వాభ్యుపగమే మానాభావాత్ప్రస్థానాభ్యనుజ్ఞాసంభావనాపి హార్యైవేత్యుత్ప్రేక్షా నిరాబాధా । పూర్వార్ధనిబద్ధాపి పద్మినీకర్తృకానునయప్రార్థనా పద్మినీశబ్ద స్త్రీలింగాదిమూలకసమాసోక్త్యాదిమూలతయోపపన్నా నవిరుధ్యతే । వస్తుతస్తు - భగవతో రామభద్రస్యావిద్యాదినిఖిలదోషరాహిత్యేన క్వచిదప్యనాహార్యంవిపరీతజ్ఞానమభ్యుపగన్తుంశక్యమ్ ॥ సందేశప్రవృత్తిరపి మానుషత్వాభినయార్థైవ సీతావియోగపరిదేవనాదివదుపపద్యతేతస్య । గాఢోన్మాదఇత్యాద్యాచార్యసూక్తిష్వపిఉన్మాదాదిపదం అచేతనాలాపాదికార్యకరజ్ఞానహేతుచిత్తవృత్తిసామ్యాదుపపద్యతే ॥ ॥ కింబహునాభిషణేన ॥ ప్రథమపాదవ్యాఖ్యానే "పద్మినీహవర్షాసుక్షీణతేశరదివర్ధతే ఇతిహృదయం" ఇతిస్వయమేవోక్తా రామభద్రస్య పద్మిన్యామచేతనత్వాభిసంధేర్వ్యక్తీకృతతయాస్వవచనవ్యాహతమేవేదం భగవతోత్రానాహార్యసంభావనాకథనమితిధ్యేయమ్ । తస్మాదిహోత్ప్రేక్షైవయుక్తా । తథా సత్యేవచ "మన్యే" ఇత్యస్యతద్వ్యంజకతయాసార్థకత్వమ్ । అన్యథాకుర్యాదిత్యత్రాపివసంభావనామాత్రలాభసంభవాత్ తద్వైయర్థ్యంస్పష్టమేవ । అతఏవహి "సంమోదసీపథిపరిణమేత్" "స్థానేకుర్యాః" "ధత్రాగమేన" ఇత్యాదౌశుద్ధసంభావనావివక్షాయాంమన్యతిప్రయోగోనపాదీయత ఆచార్యైర్మూలకారైరితిదిక్

సార్థంకాన్తైః ......దత్తపత్రా ॥ ౧౬ ॥ ... ...

దృశ్యా ...... చంద్రోదయశ్రీర్భృశ్యన్తి ఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — చంద్రోదయస్యఇన్దూదయస్య ఉదయచ్ఛన్ద్రస్యేత్యర్థః — ఇతివ్యాఖ్యానమ్ - తన్న - చంద్రోదయపదస్యఉదయచ్ఛన్ద్రవాచకత్వాసంభవాత్ । నచకృదభిహితోభావోద్రవ్యవత్ప్రకాశతఇతి న్యాయాత్తదర్థకత్వసంభవఇతివాచ్యంచ ద్రవ్యస్యో

దయఇతితత్పురుషవ్యుత్పన్నచంద్రోదయపదె పూర్వపదార్థప్రాధాన్యస్యశాబ్దికమర్యాదావిరుద్ధస్యనాన్యయసహస్రేణాప్యభ్యుపగన్తుమశక్యత్వాత్ । విస్తరేణ చేదముపపాదయిష్యతె సంధ్యారాగమితిశ్లోకె ॥ ...

శబరయువతీనాంతత్రైవనిషణ్ణతయాతవశ్రీఘ్రంప్రదెశాన్తరగమన చ్ఛక్షణదృశ్యత్వమితిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — హంసగమనానన్తరకాలికత్వాత్ శ్రియఃక్షణదృశ్యత్వమితి — తన్న- క్షణాన్తరేపిహంసగమనావస్థాయాస్సత్వేనహంసగమనావస్థాకాలికత్వస్య శ్రియఃక్షణదృశ్యతాయామహేతుత్వాత్ । గచ్ఛతో హంసస్యప్రథమదర్శనక్షణఏవ తస్మిన్ హంసేచంద్రోదయశ్రీర్దృశ్యాభవతి। క్షణాన్తరేతుప్రదెశాన్తరాపసర్పణాత్ సన్నికర్షవిగమేన హంసస్సథర్మిణః తత్రధర్మాన్తరస్యవానదర్శనసంభవఇత్యేవేహవివక్షితమ్ । తదిదమాచార్యైర్వ్యాకృతమ్ "తవప్రదెశాన్తరగమనాదితి,, ఇతిధ్యేయమ్ ॥ ... ...

అద్రికుఞ్జేష్విత్యనేన.........తత్రోద్దీపనవిభావసామగ్రీ - ఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — అద్రికుఞ్జేషుదృశ్యచంద్రోదయశ్రీరితివదుద్దీపనస్యాప్రతీతిరితికథనమ్— తన్న - చంద్రోదయభిన్నప్రతిపాదనపరస్య దృశ్యచంద్రోదయశ్రీరిత్యస్యఉద్దీపనప్రత్యాయకత్వాసంభవాత్ । "మలయానిలచంద్రాద్యాస్స టస్థాఃపరికీర్తితాః,, ఇత్యాదౌవస్తుసతామేవ మలయానిలచంద్రాదీనముద్దీపనవిభావత్వోక్తేరితి । చంద్రోదయభిన్నెరుద్దీపనత్వేనమూలవివక్షితత్వేచ తత్రక్షణికత్వనిబన్ధనంవిరుద్ధంస్యాన్మూలకృతామ్ ॥ ౧౭ ॥ ..

మార్గనమ్యాన్ ...... నివార్యా ॥ ౧౮ ॥ ...

యద్యపినిర్దోషస్సగుణస్తవప్రత్యాసన్నశ్చప్రతీచీనఃపంథా ఇతిరసాస్వాదినీ॥ యత్తు — త్వదపెక్షయాఅనఘసుభగఇత్యర్థః — ఇతివివరణమ్— తన్న- నిత్యవర్షత్వేనవర్షభీరుహంసాపేక్షయానిర్దోషత్వస్యైవేహవివక్షితత్వేనఅనఘత్వస్యహంసాపెక్షయావివక్షణాసంభవాత్। తస్మాత్సామాన్యతఇతరాపేక్షయైవఅనఘత్వమిహవివక్షితమితిబోధ్యమ్ । ఏతదభిప్రాయేణైవ "యద్యపినిర్దోషస్సగుణస్తవప్రత్యాసన్నశ్చప్రతీచీనఃపంథాః,, ఇతిప్రత్యాసన్నపదాత్పూర్వమేవతవేతిపదంయోజితంనతునిర్దోషపదాత్పూర్వమాచార్యైరితిదిక్ ॥ ౧౮ ॥

శ్రుత్వాశబ్దం ...... వ్యతీయాః ॥ ౧౯ ॥ ... ...

నిశ్చితం నిర్ణీతం అంగం గాత్రం యస్య తథోక్తస్సన్ । అసావుడ్డీయమానోఽపి యతిరాజహంసో యస్యాస్తాభిశ్శ్రితశ్శ్రుతిమధురో ధ్వనిరితి హంసనిశ్చయపూర్వకం ధ్వనేస్తదీయత్వనిర్ణయస్తాభిః కృత ఇతి భావ ఇతి రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — నిశ్చితాని నిచితాని వ్యాప్తానీత్యర్థః అంగాన్యవయవా యస్య స తథోక్తస్సన్ — ఇతి వివరణమ్ — తన్న - నిశ్చితశబ్దస్య వ్యాప్తార్థకత్వే కోశప్రయోగయోరనులంభాత్ । నిరిత్యుపసర్గపూర్వకస్య చినోతేరధ్యవసాయరూఢతయా "భరితం నిచితం వ్యాప్తం" ఇతి నిచితశబ్దశక్తిగ్రాహకస్య హేమచన్ద్రకోశస్య ప్రకృతానుపయుక్తత్వాత్ । అన్యథా నిగమనిర్గమశబ్దయోరపి పర్యాయత్వాపత్తేః ॥ ఏతేన నిమగ్ననిర్మగ్నశబ్దదృష్టాన్తప్రదర్శనమపి పరాస్తమ్ । నిపూర్వస్య మజ్జతేర్యత్ర శక్తిస్తతోఽన్యత్ర నిరిత్యుపసర్గపూర్వస్య మజ్జతేరూఢ్యభావాత్పర్యాయత్వాపత్తేః ॥ ॥ కిం బహునా "నిశ్చితశబ్దపర్యాయతయా ప్రయోగాన్తరమన్వేషణీయం" ఇత్యుక్త్వా స్వోక్తం స్వయమేవాస్వీకృతమ్ ॥ ॥ యదపి వస్తుతస్తు — నిశ్చితాని చరణౌ రక్తౌ చఞ్చుశ్చ రక్తా అన్యచ్ఛ్వేతమితి రీత్యా నిర్ణీతాని అంగాని అవయవా యస్య సః నత్వంగీ హంసో నిశ్చితః తాసాం పామరత్వేన హంసగంధానభిజ్ఞత్వాదితి భావః — ఇతి — తదపి న - యత్రహి పద్మిన్యః పద్మవనాని శరది రాజహంసవిహరణఞ్చ తత్ప్రత్యాసన్నభవనానాం పామరీణామపి హంసగంధానభిజ్ఞతాయా దుర్భణత్వాత్ । పామర్యో హి స్వవిప్రకృష్టనగరభవపదార్థాన్నాభిజానన్తీతి యుక్తమ్ । న త్వేతావతా స్వసన్నికృష్టవన్యవస్తూన్యపి తా నాభిజానీయుః । ప్రత్యుత వన్యవస్తుషు విశేషావధారణే తాసామేవ కౌశలం ప్రథతే । ఇదమేవ ద్యోతయితుమాసాం కటాక్షమాత్రనిర్ధారితహంసగాత్రతా నిబద్ధాఽమూతే । విస్మృతా చ తదీయభావసర్వస్వవేదిభిరాచార్యైః "హంసనిశ్చయపూర్వకం" ఇత్యనేనేత్యవధేయమ్ ॥ .. ..

అత్ర సాదరబహిర్నిర్గమనస్య హంసనినాదశ్రవణహేతుకత్వాత్కావ్యలింగమితి రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — అత్ర శ్రవణమధురమితి విశేషణస్య సాదరనిర్గమహేతుత్వాత్కావ్యలింగమితి ప్రకారాన్తరేణ కావ్యలింగవర్ణనమ్ — తన్న-శ్రోత్రమాధుర్యస్య శుశ్రూషాతిశయసంపాదనద్వారా శ్రవణ ఏవ హేతుత్వాత్ శ్రవణస్యైవ చ సాక్షాత్సాదరబహిర్నిర్గమనహేతుత్వాత్ శ్రవణమాధుర్యస్య

సాదరనిగదనహేతుతామూలక కావ్యలింగాభిధానాసంగతేః ॥ ౧౯ ॥ ...

ఇక్షుచ్ఛాయే .... మాస్వాదయేథాః ॥ ౨౦ ॥ ...

తథాపి విభాషాపూర్వాహ్ణాపరాహ్ణాభ్యామితి సూత్రభాష్యే పపుష ఇదం పపివ దూర్విష్ణమితి ప్రయోగాల్లోకేపి కస్యచిత్కవేస్సౌ సాధుత్వమస్తీతి సూచితమ్— ఇతి రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — అత్రకస్యాశ్ఛాయాస్వాదనస్యాపి మూలపతాకవి ప్రయోగబాహుల్యేన భాషాయామపి నాగుత్వం బోధ్యమితి — తన్న - ప్రయోగమాత్రస్యగతానుగతికతాయా ఏవ వైయాకరణైరుక్తతయా తేనసాధుత్వసాధనాసంభవాత్ । తస్మాద్భాష్యబలాత్ సాధనమేవయత్ర మాచార్యైరుపదర్శితమ్ ॥ యదపి- స్నాత్వా-ఉపసర్గేణాదత్వార్థో బలాదన్యః ప్రతీయత ఇత్యుక్త్యా నపూర్వకస్య భూధాతోరివాస్వాదనార్థస్యాపి తయా సకర్మకత్వమితి— తన్న - మాసం తిష్ఠతీత్యాదౌ ఆసనస్వస్తిస్థ లోకాదిగతకతయా మాసాదిరూపకాలేన సకర్మకత్వే ఆడంపస్తస్యాపి తస్య ఉదకార్థకత్వేనైవ తల్పాదినా సకర్మకత్వోపపత్తేరిహాసకర్మకత్వే ఉపసర్గస్య ద్యోతకత్వాత్ ॥ నను మాసం తిష్ఠతీత్యాదౌ "కాలభావాధ్వగన్తవ్యాః కర్మసంజ్ఞా హ్యకర్మణామ్" ఇతి భాష్యేత ఏవ వాకర్మకత్వేపి కాలాదేః కర్మతయా ద్వితీయోపపత్తిః । న చైవం సతి తల్పస్యాపి హాదేశస్యాపి "... శ్యకర్మకాణాం" ఇతి భాష్యేణైవ కర్మత్వోపపత్తిరితి వాచ్యం ... దేశస్య ... లాదిగత ... గ్రహణస్యాకరెష్యక్తత్వాత్ । స్పష్టం చేదం పదమంజర్యామ్ । తథా చ "... మాత్రమేవ..." ఇతి ప్రకృతే ఆ ఉపసర్గయోగేన ధాతోర్నాకల్పనయా సకర్మకత్వం తిష్ఠతేరుపపాదనీయమితి చేన్న కాలభావాధ్వగన్తవ్య ఇతి భాష్యస్య ... ఘటితత్వేన విధాయకత్వస్య ... వాదకత్వాత్ మాసనిష్ఠతీత్యాదావపి ధాత్వర్థశరీరే వ్యాపారాన్తరాన్తర్భావేణైకత్ర రీత్యైవ మాసాదేః కర్మత్వస్యోపపాదనీయత్వాత్ । అత ఏవ మాసమోదనం పచతీత్యాదావపి సకర్మకయోగేపి మాసాదేః కర్మత్వోపపత్తిః । అత ఏవ — కాలభావాధ్వదేశానామన్తర్భూతక్రియాన్తరైః । సర్వైరకర్మకైర్యోగే కర్మత్వముపజాయత ఇతి హరికారికాసంగచ్ఛతే ॥ అన్యథా — కాలభావాధ్వేతి భాష్యస్య విధాయకత్వాంగీకారేణ ఉక్తవిధదేశకాలాదేరన్యస్యకర్మత్వానంగీకారే కాలాదేరపి సకర్మకయోగే కర్మత్వాను

పపత్తేః। స్పష్టంచేదంశబ్దేన్దుశేఖరే॥ అథ "దేశఇతికురుపాఞ్చాలాదిరేవగృహ్య
తే। తేనాధిశీఙ్స్థాసామిత్యాదేర్న వైయర్థ్యమ్...గ్రామసమూహకుర్వాదిరే
వదేశో నతుప్రదేశమాత్రమ్। తేనగ్రామంస్వపితీత్యత్ర నభవతీత్యాకరాత్,, ఇ
తిమనోరమాసన్దర్భస్య "నవైయర్థ్యమితి। శీఙాదేరపిశయనపూర్వకవ్యాప
నేవృత్త్యాకర్తురిత్యేవకర్మత్వస్యాస్యాదియోగఇవసిద్ధత్వాదితిభావః। ఏవంచై
వంకల్పనయోక్తదేశాదీనామేవకర్మత్వం నాన్యేషామనభిధానాదితిసూచయ
తి,, ఇతితత్రత్యశబ్దరత్నసందర్భస్యచ పర్యాలోచనయాఉక్తదేశాదేరన్యత్ర
వ్యాపనాదివ్యాపారాన్తర్భావకల్పనయాపి కర్మత్వంనస్వీకర్తుంశక్యమితి
చేన్న। ఏవంసతి ఆఙ్పూర్వస్యతిష్ఠతేర్యోగేపితదర్థే వ్యాపనాదిరూపవ్యా
పారాన్తర్భావేనైవతల్పస్యకర్మతాయా భవద్భిర్వాచ్యతయాభవతామపితా
దృశమనోరమాశబ్దరత్నసన్దర్భవిరోధస్యజాగరూకత్వాత్॥ ॥యదితు—
శబ్దేన్దుశేఖరపర్యాలోచనయా ఉదాహృతభాష్యసన్దర్భస్యానువాదకతయావి
ధాయకత్వవిరహేణదేశాదేరన్యత్రవాసకర్మకయోగేవాఅనభిధానకల్పకత్వం
నాస్తీత్యవగమాత్ ఉపదర్శితమనోరమాశబ్దరత్నసన్దర్భోఅనాదేయాఏవేత్యా
శ్రీయతే। తదా-తల్పంతిష్ఠతితల్పమాతిష్ఠతీత్యాదౌ ఏకరీత్యైవకర్మతోపపత్తి
ర్నిరాబాధైవేతి॥ తథాచ "ఉపసర్గేణ ... ఇత్యాద్యుక్త్యా,, ఇత్యుక్తిరయు
క్తైవేతిధ్యేయం॥ ... ...

కర్ణాటాశ్చాంధ్రాశ్చకర్ణాటాంధ్రాః కర్ణాటదేశఃఆన్ధ్రదేశశ్చేత్యర్థః
తద్గతగీతాలాపప్రకారాఇతియావత్। తేషాంవ్యతికరవశాత్ అన్యోన్యసాఙ్క
ర్యవశాత్ ఇతిరసాస్వాదినీ॥ ॥యత్తు — కర్ణాటాశ్చాన్ధ్రాశ్చకర్ణాటా
న్ధ్రాః తేషాంకర్ణాటాన్ధ్రదేశయోరిత్యర్థః వ్యతికరస్యసంపర్కస్యవశాత్ అధీ
నత్వాదితి — వివరణమ్ — తన్న. వ్యతికరపదస్యసాఙ్కర్యేప్రసిద్ధ్యతిశయే
నతత్పరతాయాఏవఉచితతయాదేశయోశ్చసీమావిభక్తయోః పరస్పరసాఙ్కర్యా
సంభవేన తత్తద్దేశీయగీతాలాపప్రకారాణామేవకర్ణాటాన్ధ్రపదార్థతాయా
స్స్వీకారౌచిత్యాత్। ఏవంవ్యతికరపదార్థస్యసంపర్కస్య దేశద్వయపరస్ప
రసంపర్కరూపత్వేఅసంభవఃసీమావిభక్తయోస్తయోః పరస్పరసంపర్కస్యకథ
మప్యసంభవాత్। దేశద్వయప్రతియోగికసంపర్కపరత్వేచతస్యగీతిభేదనిష్ఠకర్మ

రతాయాం సాక్షాద్ధేతుత్వాసంభవేన తాదృశసంసర్గశాలి తత్తత్సీమాసన్నికృష్టప్రదేశనివాసిరసికజనకర్తృకతత్తద్గీతాలాపప్రకారవత్త్వైవవాచ్యతయా తాదృశగీతాలాపప్రకారపరత్వమేవకర్ణాటాన్ధ్రపదయోస్స్వీకృతంభవతీతి॥ ౨౦ ॥

విష్ణోర్వాసాత్ ...... స్నిజ్ఞనాద్రిః ॥ ౨౧ ॥

లఘుభిఃవిగలితజలధారాసారసర్వస్వతయాలఘిమానముపాగతైః । అనేనపర్వతాదుత్పతనోన్ముఖత్వంద్యోతితమితిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — లఘుభిఃశరత్కాలేలాఘవముపయాతైః అనేనధవలత్వంసూచితమ్ — ఇతి - తన్న- లఘుభిరిత్యనేన ధావల్యస్యవివక్షితత్వేహి "అభ్రైర్వ్యక్తశ్శుచిభిః,, ఇత్యేవప్రయుజ్యేతమూలే । తస్మాత్ లఘుభిరిత్యస్యలాఘవకార్యభూతపర్వతావధికోత్పతనోన్ముఖత్వద్యోతనవివక్షణమేవయుక్తమ్ ॥ ౨౧ ॥ ... ...

తత్రారూఢైః ...... సపర్యామ్ ॥ ౨౨ ॥

సంఘశఃసంఘీభూతైరితియావదితిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — సంఘశఃసంఘీభూయేత్యర్థఇతి — తన్న. కారకాదేవశసోనుశాసనేనసంఘీభవనక్రియాపరత్వేతదనుపపత్తేః ॥ ... ...

తత్రఅజ్ఞనాద్రౌఇదఞ్చమధువిజయినస్సపర్యాంకుర్యాఇత్యత్రాన్వేతి ఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యతు — అస్యచబధ్యమానామిత్యనేనాన్వయఇతి—తన్న- తథాసతికుర్యాఇత్యత్రకుత్రేత్యాకాంక్షాయాఅనివృత్తిప్రసంగాత్ - ప్రధానక్రియాయాంకుర్యాఇత్యస్యామన్వయేతుగుణకోటిప్రవిష్టాయాం బన్ధనక్రియాయామపితదధికరణస్యైవలాభసంభవేన ప్రధానక్రియాన్వయస్యైవయుక్తత్వాత్ ॥ ౨౨

స్రోతోన్మగ్న ...... మర్ధేన్దుమౌళేః ॥ ౨౩ ॥

దక్షిణాందక్షిణదిశివిద్యమానామిత్యర్థఃఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు - దక్షిణాందక్షిణదిశిస్థితాం సరలాంచఇతి — తన్న. సారల్యరూపార్థేవివక్షితే తత్రాజ్ఞనాద్రేరిత్యస్యావధేఃఅన్వయాయోగాత్ । నచారాదిత్యత్రైవతదన్వయ ఇతివాచ్యమ్. తథాసతి దక్షిణామిత్యత్రఅవధ్యాకాంక్షాయాఅనివృత్తిప్రసంగాత్ ॥

ఉపహరతినూనంఉపదాత్వేనార్పయతీవేత్యర్థఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు ఉపహరతీత్యత్రపాతుంనప్రథమంవ్యవస్యతిజలంయుష్మాస్విత్యాదివత్ కాలసామాన్యేలట్ ఇతి— తన్న. కనకముఖరాకర్తృకప్రసూనోపహారస్యత్రైకాలికత్వా

నవర్తమానకాలార్థకత్వేపీహాలట్యోఽనుపపత్తిలేశవిరహాత్। వర్తమానవ్యప
దేశేనైవధాత్వర్థస్యఉపహరణస్య నిత్యానువృత్తిలాభాచ్చ । అతఏవ—శ్రీమ
త్తదంఘ్రియుగళంప్రణమామిమూర్ధ్నా ఇత్యత్ర ప్రణమామీతివర్తమానవ్యప
దేశోనిత్యానువృత్తివివక్షయేత్యనుగృహీతంరహస్యరక్షాయాంభగవత్తైవమూలకృ
తా ॥ "పాతుంనప్రథమంవ్యవస్యతిజలం,, ఇత్యత్రాపివర్తమానకాలఏవలట్ ।
"వ్యవస్యతీతివర్తమానప్రయోగేణసాంప్రతికాభిమానురూప ఏరప్రాప్తానపిసగర్వః కి
న్త్వవద్యాపిగమనదివసేపిస్వవచనానుసరణశీలా జలంప్రయచ్ఛతీతివ్యజ్యతే,, ఇతి
శాకున్తలవ్యాఖ్యానేషువైఖానసీయరాఘవభట్టీయాదిషుదర్శనాత్॥ ...
కనకముఖరాంసువర్ణముఖరాఖ్యాంనదీం ఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు—కన
కముఖరాం కనకైఃభూషణైః ముఖరాంశబ్దాయమానాఞ్చ ఇత్యర్థాన్తరవర్ణ
నం — తన్న. కనకముఖరాపదస్యవిశేష్యవాచితయాఽత్రశ్లేషవివక్షాయాఃస్వ
వర్ణితసమాసోక్తిప్రతికూలత్వాత్॥ కనకముఖరీమితిపాఠస్యైవప్రమాణానుసా
రిత్వేఽప్యాచార్యైస్థాపితతయాతత్పరేతదర్థాసంభవాచ్చ ॥౨౩॥ ...

నిర్వ్యక్తైనామ్ ...... కిరాతాః ॥ ౨౪ ॥

అనభివ్యక్తఃఅస్ఫుటః మఞ్జుఃమనోహరఃప్రణాదోయస్యేతి ॥ ॥ యత్తు
ప్రణాదఃప్రకృష్టశబ్దః అనురాగజశబ్దవిశేషశ్చేత్యర్థ ఇత్యర్థద్వయవివరణమ్-
తన్న. "ప్రణాదస్తుశబ్దస్స్యాదనురాగజః,, ఇత్యమరపఠితార్థద్వయపరిగ్రహే
ణైవోపపత్తేరర్థాన్తరస్యాపివివక్షాయాం ప్రయోజనవిరహాత్ ॥ . .
వంజులానాంవికారాః పుష్పాణివంజులానాంవానీరకుసుమానీతిరసాస్వాదినీ। ॥యత్తు
వంజులానాంవికారావంజులాఇతివ్యుత్పత్తిప్రదర్శనం-తన్న. వికారసామాన్యవివ
క్షాయాంవైకారికాణోఽలుపోఽసంభవాత్ ॥ వంజులానాంవికారాః పుష్పాణీతి
వ్యుత్పత్త్యా వైవ "పుష్పమూలేషుబహులం,, ఇత్యనేనవార్తికేనలుపస్సంభవాత్॥
ఈదృశస్థలేషు వికారవిశేషనిర్దేశోపపరస్పరం వ్యుత్పత్తిప్రదర్శనస్యైవ సాంప్ర
దాయికత్వాచ్చ ॥ ... ...

నానారత్నైః ...... సత్యకామః ॥ ౨౫ ॥

నిత్యస్సార్వకాలికస్సంగీతస్యనాదోయస్యాంతథావిధామ్। నిత్యస్సంగీతస్యనాద
ఇవనాదోయస్యాంతథావిధామ్ఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు—అన్యత్రనిత్య

స్సంశతో యస్సంగో విషయసంగో విషయాస్వాదఇతియావత్ । సోఽస్యాస్తీతి నిత్య సంగీ । అతిశాయనేమతుప్ । తేనఇతః ప్రాప్తః ఆదరేణానుభూతః నాదః ధ్వనిర్య స్యాఇత్యర్థవర్ణనం భూషణపక్షే — తన్న, అతిక్లిష్టత్వాత్ । సంభవత్స్వరసికోపమాలంకారోపస్కృతార్థ పరిత్యాగాచ్చ ॥ ॥ ఏతేన — యద్వా — నిత్యః అనవరతః సంగీతస్సమ్యగ్గీతః సమ్యగ్వర్ణితః నాదో యస్యాఇత్యర్థా న్స్వరవర్ణనమపి వ్యాఖ్యాతం వేదితవ్యమ్ । గానకర్తృకాంక్షయా సాకాంక్షత్వప్రసంగాచ్చ ॥ ... ...

గమకత్వంచేత్యాదిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు-భూ మేరుచితవిభవమిత్యత్రసాపేక్షత్వేపి గమకత్వాత్సమాసః। తదుక్తమ్ - యస్యవిగ్రహవాక్యేన సమానార్థకతా భవేత్ । అసౌ సమాసో గమకస్సాపేక్షత్వేపి సమ్మతః ॥ ఇతి — తదిదం విచిత్రం రసాస్వాదినీసూక్తిసర్వస్వచాతుర్యచాతుర్యమ్ । ఆచార్యైర్హి "గమకత్వఞ్చ విగ్రహవాక్యజన్యశాబ్దబోధసమానప్రకారకశాబ్దబోధజనకత్వం,, ఇతి శాబ్దికోక్తిర్బాలానాంసుఖగ్రహణార్థం గౌరాదికృతే "యస్యవిగ్రహవాక్యేన,, ఇతి కారికయా నూదితా స్వయమేవ । తత్ర "యథావ్యుచ్యతే,, ఇత్యస్య యథాపద్యరూపేణానూచ్యతే స్మాభిరిత్యర్థః। తదిదమనవగత్య "యథావ్యుచ్యతే,, ఇత్యాద్యుక్త్యా ప్రాచీనకారికాత్వేనాధ్యవస్య "తదుక్తమ్,, ఇత్యాదినా స్వీయకారికోదాహృతా । తదిదంవివేచయన్తు వివేచకాః ॥ ౨౬ ॥ ...

తామాసిదర్ ...... న్యక్తభూంగైః ॥ ౨౭ ॥

తృతీయాంయావనాఖ్యాదశేవసవానేషామితి త్రిదశాః। యాం విభ్రతి సామి త్రిపఞ్చవింశతివార్షికమితి శ్రీరామాయణాద్యుక్తేః ॥ ఉత్పత్తిస్థితినాశాఖ్యాస్తిస్రఏవదశావయోవస్థాయేషాంత ఇతి వా త్రిదశాః - ఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥యత్తు- అత్రద్వితీయాంవ్యుత్పత్తింప్రదర్శ్యతత్రప్రథమవ్యుత్పత్త్యుపష్టంభకతయోదాహృతప్రమాణస్యోదాహరణమ్ — తన్న. స్వోపదర్శితవ్యుత్పత్తౌ స్వోదాహృతప్రమాణస్యానుగుణ్యవిరహాత్ ॥ ... .

అత్రధన్యానిత్యస్యధన్యాఇత్యస్యవావిశేషణగత్యారేణూనాముత్తమాంగధారణంప్రతి హేతుత్వాదేకంకావ్యలిఙ్గం। త్రిదశపతికర్తృకభగవద్వాహవేగావధూతకాఞ్చీనగరీవీధీరేణుశిరోధారణరూపవాక్యార్థేనతన్నగరకర్తృక మూర్ధప్రణామా

మశాసనరూపవాక్యార్థస్య సమర్థితత్వాదన్యచ్చ కావ్యలింగముక్తకావ్యలిం గాఙ్జీవితమితి సంకరః ఇతి రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు— త్రిదశపతయ ఇతి విశేష్య స్యసర్వోత్కృష్టా అపి ధారయన్తీత్యభిప్రాయక తయా పరికరాంకుర ఇత్యలంకారాన్తరస్యాపివర్ణనమ్ — తన్న. ధారయన్తీత్యస్య వాచ్యతయా వ్యఙ్గ్యకోటి ప్రవేశస్యాయుక్తత్వాత్ । సర్వోత్కృష్టత్వస్య త్రిదశపతిపదవ్యఙ్గ్యత్వేపి తస్య ధారణరూపప్రకృతవాక్యార్థానుపపాదకతయా పరికరాంకురావకాశాసంభవాచ్చ। ఏతేనైవ- ఉత్తమాంగైరిత్యత్రాప్యుత్కృష్టైరంగైరిత్యభిప్రాయకతయా పరికరాంకురః ఇత్యప్యసంబద్ధం వేదితవ్యమ్ । ఉత్కృష్టత్వస్య తద్విశిష్టాంగానాం వా వాచ్యకక్ష్యాసన్నత్వాత్ ధారణరూపప్రకృతార్థానుపపాదకత్వాచ్చ॥ ౨౭

మన్దాధూతాత్ ...... గన్ధవాహః ॥ ౨౮ ॥

మన్దం శనైః అధూతాత్ ఈషత్కంపితాత్ ఇతి రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — ఆధూతాత్ సమన్తాత్కంపితాదితి వ్యాఖ్యానమ్ — తన్న. రసాలవనే ఆజాధూననాభివ్యాప్తేర్వివక్షితత్వే తస్యాః మహావాత్యైకసాధ్యతయా "అనేన మాన్ద్యం వివక్షితమ్,, ఇతి స్వేనాపి వివక్షితమారుతమాన్ద్యప్రతీతిభంగప్రసంగాత్ । తస్మాదాఙో త్రి ఈషదర్థకత్వమేవ యుక్తమాచార్యోపదర్శితమ్ । మన్దమిత్యనేన చ విరళక్రమవాహిత్వరూపం మాన్ద్యం వివక్షితం యదేవ శనైరిత్యనేన వివృతమాచార్యైరితి ధ్యేయమ్ ॥ ౨౮ ॥ ... ...

తస్యాస్తీరె ...... వాసుదేవస్యధన్యాః ॥ ౩౦ ॥

లృట్ప్రయోగస్తు "అథసంపత్స్యసఇతి,, శ్రుత్యనురోధేన ఇతి రసాస్వాదినీ॥ ॥ యత్తు — అత్రవాసకరణాపెక్షయా భవిష్యతి లృట్ । నతు శ్రీరామభద్రకథనాపెక్షయా । తేనకెషాంచిత్పూర్వంజాతేపి వాసుదేవపదవర్తనేన దొషః - ఇతి- తన్న. భవిష్యత్త్వస్యాత్రవక్తృధూతరామభద్రకథనాపెక్షత్వేపి రామభద్రకథనానన్తరకాలిక్యాం హస్తిశైలోపాన్తకృతవసతీనాం వాసుదేవపదవర్తనక్రియాయాం వక్తృశబ్దప్రయోగాధికరణకాలవృత్తిప్రాగభావప్రతియోగిత్వరూపస్యలృడర్థభవిష్యత్త్వస్యాక్షతత్వేన తదుపేక్షాయా అయోగాత్। నఖలు సమభివ్యాహృతధాత్వర్థక్రియాత్వావచ్ఛేదేన లృటా భవిష్యత్త్వం ప్రత్యాయ్యత ఇతి వ్యుత్పత్తిః ప్రామాణికీ । యేనాత్ర రామభద్రకథనప్రాక్కాలిక వాసుదేవపదవర్తనక్రియా

యాంతదర్థాబాధస్సంక్యేతాపి । సామానాధికరణ్యే నాన్వయమాత్రేణైవోపప
త్తేః తాదృశవ్యుత్పత్తికల్పనే మానాభావాత్ । అన్యథా అద్యకృతపాకేపి చైత్రేపూ
ర్వవృష్టేపి మేఘే పరదినపాకవర్షాద్యభిప్రాయేణ చైత్రః పక్ష్యతి మేఘోవర్షి
ష్యతీత్యాదిప్రామాణికప్రయోగాణామనుపపత్తిప్రసంగాత్ ॥ ఏవం - వాసకర
ణాపేక్షయాభవిష్యత్త్వమాదాయ ఌడుపపత్తికరణమపి నసత్ ! ఌటాసమభి
వ్యాహృతక్రియాపేక్ష భవిష్యత్త్వప్రత్యాయనస్య క్వచిదపి ప్రామాణికప్రయోగా
నుపలంభాత్ । వక్తృవాక్యాపేక్షయా భవిష్యత్త్వప్రతీతేరేవానుశాసనసిద్ధ
త్వాత్। అన్యథా చైత్రియపాకానన్తరభోజనే నివృత్తేపి చైత్రః పక్త్వా భోక్ష్యతి
ఇత్యాదీనాం రామో రావణంహత్వా అశ్వమేధానాహరిష్యతీత్యాదీనాంచ సాం
ప్రతికప్రయోగాణాంసాధుతాప్రసంగాత్ ఇతి॥ ౩౧ ॥ ....

సంచిన్వానా ...... సన్నిధత్తే ॥ ౩౨ ॥

శ్యామలంహవ్యవాహమనువిదధతీ శ్యామలహవ్యవాహ ఇవభాసమానా। శీతలమి
తి పాఠే శీతోభవహనూమత ఇత్యాదివన్నిమిత్తేన కేనచిద్యదిస్యాచ్ఛీతలోఽగ్నిస్తదా
తత్సదృశీత్యర్థః... అయంపాఠస్తు నాతీవస్వరసః భూయశ్శ్యామాదేవతేతి వక్ష్య
మాణతయా శ్యామలహవ్యవాహసాధర్మ్యస్యైవావశ్యవక్తవ్యత్వేన శీతలాగ్నిసా
ధర్మ్యవర్ణనస్యానుపయోగాత్ । ద్విరదశిఖరసీమ్ని సద్మవాన్పద్మయోనే
స్తురగసవనవేద్యాంశ్యామలో హవ్యవాహ ఇతి వరదరాజస్తవే తథైవాచార్యైర్వ
ర్ణితత్వాచ్చ - ఇతి రసాస్వాదినీ॥ ॥ యత్తు — "శ్యామలం నీలం హవ్యవాహమ
గ్నిమనుకుర్వతీ,, ఇతి వ్యాఖ్యాయ "ఇదఞ్చ తురగసవనవేద్యాంశ్యామలో హ
వ్యవాహ ఇతి పూర్వాచార్యోక్త్యనురోధేన,, ఇత్యుపష్టంభకమభిహితమ్ —
తత్ర కే తే పూర్వాచార్యాః యేషాం తథోక్తిమనురుద్ధ్య ఇహ భగవతా మూలకృతా
"శ్యామలం హవ్యవాహమ్,, ఇతి న్యబన్ధి ఇతి పూర్వాచార్యసూక్తిపరిశీలనధురీణా
స్త ఏవ జ్ఞాతుమీశతే। చిత్రమేషామతిభూమిగామిసంప్రదాయపరిచయశాలిత్వం-
యత్ రసాస్వాదిన్యామాచార్యైః శ్యామలం హవ్యవాహమితి మూలపాఠనిర్ధార
ణాయ "ద్విరదశిఖరిసీమ్ని సద్మవాన్పద్మయోనే స్తురగసవనవేద్యాంశ్యామలో
హవ్యవాహ ఇతి వరదరాజస్తవే ఆచార్యైర్వర్ణితత్వాచ్చ,, ఇతి సందర్భేణ స్ప
ష్టమేవ తథోక్తే మూలకారీయత్వస్య దర్శితత్వేపి రసాస్వాదినీ సర్వస్వసంగ్రాహ

ణధురీష్టైరిహావిపరీతవర్ణనమితి ॥ ౩౭ ॥ ... ...

సారాస్వాదీ ...... కటాక్షైః ॥ ౩౮ ॥

బ్రహ్మాదిసకలజగచ్చక్షుష్ట్వేనప్రసిద్ధానాం శ్రుతిపరిషదామపి చక్షుర్భూతః తద
ధీనప్రవృత్తికత్వాద్వేదానాం । శ్రుతిపరిషత్కర్తృకస్వవిషయకసాక్షాత్కార
స్యాపిస్వయమేవహేతుభూతత్వాద్వాచక్షుష్ట్వేనరూపణమితిరసాస్వాదినీ ॥ ॥
యత్తు — "శ్రుతిపరిషత్కర్తృకస్యసర్వవిషయకసాక్షాత్కారస్య భగవదధీన
త్వాచ్చక్షుష్ట్వేనరూపణమ్,, ఇతివ్యాఖ్యాయ "కథంశ్రుతీనాంనిత్యత్వేతాసాం
సర్వవిషయావగాహనస్య భగవదధీనత్వమిత్యాశఙ్కానమ్ — తన్న. శ్రుతీనాం
నిత్యత్వేపితద్గతధర్మస్య భగవదధీనత్వేబాధకవిరహాత్ । నిత్యచేతనగతానామ
ప్యనిత్యసుఖదుఃఖాదిధర్మాణాం దర్శనేన ధర్మినిత్యత్వస్యధర్మనిత్యత్వానియ
తత్వాత్ ॥ ॥ ఏతేన — నిత్యానామపిభగవన్నిత్యేచ్ఛాధీనత్వమితి సంప్ర
దాయాత్ — ఇతిసమాధానమప్యసంబద్ధంవేదితవ్యమ్ ॥ ॥ యదపి - య
ద్వాతాసాంసర్వవిషయావగాహనశక్తిః చక్షుష్ట్వేనాధ్యవసీయతే। తద్ధేతుత్వా
ద్భగవతస్తత్త్వేనవ్యపదేశః - ఇతిపక్షాన్తరమ్ - తదపిన. "భగవతశ్చక్షుష్ట్వేన
రూపణాదుత్ప్రేక్షాలంకారః,, ఇత్యాదిస్వకీయోక్తివిరోధాత్ । హేతుహేతు
మద్భావాదినా తత్త్వవ్యపదేశస్థలరూపకానుప్రవేశస్యైకదేశవ్యక్తత్వాత్ । ఏ
వం-చక్షుఃపదేనసాధ్యవసానవృత్త్యావగాహనశక్తిప్రతిపాదనంతదనన్తరంసారో
పవృత్త్యాభగవతితత్త్వప్రతిపాదనమితి యుగపదేకస్మిన్చక్షుఃపదేసారోపసాధ్య
వసానవృత్త్యోఃపరస్పరవిరుద్ధయోరఙ్గీకారప్రసంగః ॥ ॥ యదపి - శ్రుతిపరి
షదాంచక్షురిత్యనేన తాసాంపరమప్రేమాస్పదత్వం భగవతివ్యంజయతాపరమ
తాత్పర్యవిషయత్వముక్తంభవతీతి- తదపి స్వకృతచక్షుఃపదవివరణప్రతికూలమే
వ । సాక్షాత్కారహేతుత్వరూపసాధర్మ్యపురస్కారేణైవచక్షుష్ట్వరూపణ
స్యపూర్వంవివృతతయాచక్షుఃపదేన పరమప్రేమాస్పదత్వవ్యంజనాయాఅసంభ
వాత్ । ప్రేమాస్పదత్వరూపసాధర్మ్యమూలకరూపణాంగీకారేహి తథావ్యం
జనోక్తిసంభవః ॥ ౩౮ ॥ ... ...

మధ్వాసక్తం ...... వీజయేస్తంత్వమేవ ॥ ౩౯ ॥

దేవ్యాఃమహాదేవ్యాఖ్యాయాఃశ్రియఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు—దేవ్యాః

మహాదేవీనామ్న్యాః శ్రీదేవ్యాః "మహాదేవ్యైచవిద్మహే,, ఇత్యాదిశ్రుత్యాల క్ష్యామహాదేవీనామత్వమితి - తన్న. హస్తిశైలేఅర్చాత్మనాఅవతీర్ణాయాహి శ్రియఃమహాదేవీతినామ దివ్యదేశాన్తరావతీర్ణదేవీవ్యావృత్తతయా అసాధార ణమ్। యదేవ "పెరుందెవి,, ఇతిద్రామిడభాషాయాంప్రథితమ్। తత్రచ "మ హాదేవ్యైచవిద్మహఇతి,, శ్రుత్యుదాహరణమసంబద్ధమేవ। నఖలుసాశ్రుతిరేత దర్చావిషయిణీ। నిఖిలవిభవార్చాదిసాధారణదేవీనామ్నశ్చనప్రకృతోపయో గః। అన్యథా "దేవ్యాఃశ్రీనామ్న్యాః శ్రియందేవీమిత్యాదిశ్రుతేరి,, త్యాదివ్యా ఖ్యానస్యాపిప్రకృతేసముచితత్వాపత్తేరితిదిక్ ॥ ౩౫ ॥ ...

జాతప్రీతిః ...... నంవిభక్తావకాశాః ॥ ౩౬ ॥

మధ్యమం అన్ధ్రచోళదేశమధ్యమమితి రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — కాం చీచోలదేశయోర్మధ్యభవంజనపదమితి—తన్న. జనపదపూర్వోత్తరావధ్యోః జనపదవాచిపదాభ్యామేవ నిర్దేష్టవ్యతయా చోళపదస్యజనపదవాచిత్వేపికా ఞ్చీపదస్యజనపదవాచితావిరహేణ తథావివరణానంగతేః ॥ కాఞ్చీపదంహి "కాఞ్చీస్యాన్మేఖలాదామ్నిప్రభేదేనగరస్యచ ,, ఇతికోశాన్నగరవిశేషపర్యా యః। యదితు — కాఞ్చీచోలదేశయోరిత్యస్య కాఞ్చీదేశచోలదేశయోరిత్య ర్థఇత్యుచ్యతే తదాతన్మధ్యవర్తిజనపదస్యాప్రసిద్ధిః। అస్మాకన్తు అన్ధ్రచో లదేశయోర్మధ్యమోజనపదస్తుణ్డీరమణ్డలమేవప్రసిద్ధ్యతీతినానుపపత్తిః ॥ ౩౬ ॥

సన్ధ్యారాగం ...... నేత్రోత్సవన్తే ॥ ౩౭ ॥

జ్యోత్స్నాతిమిరకలహమితిపాఠో లేఖకస్ఖలనకృతఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు జ్యోత్స్నాతిమిరకలహమితిపాఠే జ్యోత్స్నాచతిమిరఞ్చ తయోఃకలహంయు ద్ధంకలహవతీజ్యోత్స్నాతిమిరేచేత్యర్థః।కృదభిహితోభావోద్రవ్యవత్ప్రకాశతే ఇతిన్యాయాత్ - ఇతి - తన్న. ఏతావతాపితత్త్వాతే ఆచార్యాభిసంహితాయా రూపకప్రకరణానురోధాన్వయానంగతేరపరిహారాత్। యథాహితత్త్వాతేకలహ పదార్థప్రాధాన్యేకలహేపాళికాపీడగర్భైః కేశైరితితృతీయాన్తార్థస్యతథా విధకేశరూపోపమానాభేదస్య జ్యోత్స్నాకలహవిశిష్టతిమిరరూపోపమేయాన్వ యయోగ్యస్యఅన్వయానుపపత్త్యా అనన్వితార్థకత్వంరూపకప్రకరణభంగశ్చత ద్వైవకలహవిశిష్టయోఃజ్యోత్స్నాతిమిరయోః జ్యోత్స్నాతిమిర కలహపదార్థ

త్వాన్యపగమేపి తావేవద్దోషావాగరూకౌ ॥ వస్తుతస్తు — జ్యోత్స్నాచ్ఛతిమిర కలహాపదస్య కలహవిశిష్టజ్యోత్స్నాచ్ఛతిమిరార్థకత్వాభిధానం శాస్త్రైకమర్యాదా విరుద్ధమేవ జ్యోత్స్నాచ్ఛతిమిరయోః కలహ ఇతిషష్ఠీతత్పురుషసమాసవ్యుత్పన్నేత స్మిన్ ఉత్తరపదవాచ్యోపసర్జనత్వస్య పూర్వపదార్థప్రాధాన్యస్య చ "ప్రథమానిర్దిష్టం సమాస ఉపసర్జనమ్„ ఇత్యాద్యనుశాసనవిరుద్ధస్య న్యాయసహస్రేణాపి సాధయితుమశక్యత్వాత్ । అన్యథా హి సా ఉపసర్జనసంజ్ఞా స్పష్టం చేదం లఘుమంజూషాయాం స్పష్టమ్ ॥ ॥ ఏతేన — అన్యనిన్యాయసాన్యాయమర్థకృతాన్యదం తేన అభిహితాభావాః సిద్ధాన్తసంమతాః ప్రత్యయతః ద్రవ్యవత్ ప్రకాశం భజన్తే । ద్రవ్యవదితరవ్యంతాపవ్యలః ద్రవ్యవిశేషణతాపన్నా ప్రతిభావిభావ్యేతి — తస్యాన్వయోపసర్జనమపి నప్రత్యయయుక్తమితి ప్రత్యుక్తమ్ — ప్రకృతస్య కలహస్తి తిపత్వాద్విశేష్యకలహస్య సమాసరూపత్వస్య ప్రత్యాభావాత్ । అతిపరిరూపాత్ అర్జనయుక్తస్య సిద్ధాన్తస్థాపన్నాయాం తాని హోతావిశేషస్య ॥ ॥ ఏతేనైవ — అతిప్రసాహం న్యాయ ప్ర ప్ర సాహచర్యమిత్యర్థసర్జనం । ఉపాయయిత్సంస్పృశ్యలక్ష్మీర్నిల్ల సుస్య మోరిక్ష్మీలక్ష్మీనిష్ట సాదృశ్యమిత్యసర్జనజ్ఞాన ప్రసంగత్వాత్ — ఇత్య ప్రయుక్తం ॥ ॥ నియమ ప్రయోగ పథిత్యంచన త్వాభావాత్ । తత్ప్రతిత్రిభావ ఉపసర్జనస్య ప్రత్యయితాభ్యపరిగణనం ప్రత్యభిజ్ఞాప రత్వాభావాత్ ॥ అన్యథా "యస్య చ భావేన భావలక్షణమ్„ ప్రయోగతావ చ్ఛేదకావచ్ఛిన్నయస్య భవతి„ ఇత్యాది ప్రతిపత్తిదాదివ్యత్యాసపుర స్సరం నైయాయికైః ప్రదర్శితానామర్థానాం గ్రహణతాపత్తేః ॥ ॥ తస్మాద్వస్తు — కృదభిహితఇత్యేతత్ - సాధ్వభావే ఘఞ్ ఇతిసూత్రే మహాభాష్యకారస్య వాక్యమ్ । యథా — "అపి ఖల్వపి విశేషస్య అభిహితస్య కృదభిహితస్య చ కృదభిహితో భావో ద్రవ్యవత్ప్రకాశతే„ ఇత్యాది । తథా చ తిఙభిహితకృదభిహిత యోర్భావయోర్లింగసంఖ్యాన్వయిత్వేతరాన్వయిత్వరూప వైలక్షణ్య ప్రతిపాదనపరమేవ తత్ । న తు భావకృదన్తే భావప్రాధాన్యభఞ్జనాయ ప్రవృత్తమ్ । తథా చ తద్వాక్యస్య భావోపసర్జనత్వసాధనపరతా భ్రాన్తికృతమేవ "అమృతరసప్రవృద్ధిమాద్వీకధూః„ "సాహచర్యనియమో వ్యాప్తిః„ ఇత్యాదౌ ప్రాచామర్వా

చాఞ్చ కేషాఞ్చిన్నిబంధనకారాణామంతముదాహరణపూర్వక వర్థవర్ణనమితి స్పష్టం యశస్వానితి [illegible] తత్వాత్ ॥ ఏతేనైవ — శరంసయశఃపాత్రస్య గుణానాంసంక్రాన్తిమాత్రాస్య [illegible] తిరేకాపి । క్షణమనమమేద్భృత్యచ ప్రౌఢయశోభిః ఇత్యాదౌ [illegible] నభావప్రాధాన్యభఙ్గనే [illegible] ణాస సాధ యఞ్జ్యవసేయమ్ ॥ ౩౭ ॥ ... ...

స్ఫారాలోకప్రమిత ..... నిత్యానుషక్తమ్ ॥ ౩౮ ॥

జలధిశయనయాయాం [illegible] మహతిశ్లిష్టరూపకమితిసాసావ్యని ॥ ॥ యశ [illegible] లక్షితనయాయాం [illegible] త్రియాయాం [illegible] నుషక్తం ఇత్యుపక్రమ్య [illegible] — [illegible] జల [illegible] తాయాం [illegible] [illegible] దీపే [illegible] అసంభవాత్ । [illegible] [illegible] [illegible] తదీయ [illegible] [illegible] సంభవాచ్చ ॥ తస్మాత్ శ్లిష్టరూపక [illegible] సంగతి [illegible] కృత [illegible] రూపకానుప్ర [illegible] భగవత్ [illegible] ప్రాప్త [illegible] నియతా [illegible] స్ఫారాలోక [illegible] తమస [illegible] వాచ్య [illegible] విశేషణమితి [illegible] ॥ [illegible] భగవత్పక్షే తమస్సంశయనివారకత్వస్య [illegible] ప్రాప్తి నియతం [illegible] హేతుత్వాత్ [illegible] — తన్న. [illegible] ప్రాప్తేః నియతాహేతుతాయా అవ్యవాచ్యాయా అపచనాత్ । తమస్సంశయని వారకత్వస్యహాముముక్షు ప్రాప్తేః నియతాహేతుతయా [illegible] తాయా అనపని యాయాపచనాచ్చ । భగవతిబుధానాంప్రాప్తేః నియతత్వంహి ప్రాప్తౌ [illegible] [illegible] ర్థనియతత్వమ్ । తచ్చభగవత్స్వరూపస్య [illegible] నాఞ్చప్రాప్తి కాలికానాం [illegible] ణామాసాద్యతయానుపపద్యతే । స్ఫారేత్యాదివిశేషణవిశిష్టతమస్సంశయని వారకజాయమానకటాక్షపత్త్వం ప్రాప్త్యుపాయభూతయుక్తం ప్రాప్తికాలికమితి। దీప పక్షేతు — దీపస్యసప్రాప్యతయాఽభ్యర్థనీయత్వం అపితుప్రాప్యస్య [illegible] పకరణత్వేనై వేతి భోగోపకరణతావశాయామపి తమస్సంశయనివారకాలోక స్ఫూర్తిమత్తాయాఅవ్యాహతత్వాత్ యుజ్యతఏవస్ఫారేత్యాదివిశేషణస్యప్రార్థ

నీయతా హేతుత్వవివక్షణమ్। తతశ్చదీపపక్షే- స్ఫారేత్యాదివిశేషణస్యప్రార్థనీయతా హేతుతయా కావ్యలింగస్యాచార్యైః ప్రదర్శితస్యానుక్తైరప్యయుక్తైవేతిబోధ్యం॥ తదిదంసర్వంసుగమమత్రత్యాంరసాస్వాదినీసూక్తింసావధానంపరామృశతామ్ ॥

పక్షద్వయేపినన్వురితివిశేషణస్యకుశలాధానంప్రతి హేతుత్వాత్కావ్యలిఙ్గమితిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు—నన్వురితివిశేషణస్యకుశలాధానార్హత్వాభిప్రాయకత్వాత్పరికరఇతి — తన్న. ప్రణమ్యకృష్ణంసహసాపాంసుక్లిష్టే మహీతలే । నిష్కల్మషోభవేత్సద్యోలలాటెపాంసుమణ్డనాత్ ॥ దుర్గసంసారకాన్తారమపారమభిధావతామ్।ఏకఃకృష్ణనమస్కారో ముక్తితీరస్యదేశికః। ఇత్యాదిభిఃప్రమాణైరత్రైవాచార్యైరుదాహృతైస్స్వైరాప్యనూదాహృతైఃనమనస్యకుశలాధానహేతుతాయాస్స్ఫుటతయానన్వురితివిశేషణస్యకుశలాధానహేత్వర్థాన్తరవ్యఞ్జకతాకల్పనస్యానావశ్యకత్వాత్ । యస్యహివిశేషణస్యప్రకృతార్థహేతుత్వం ప్రమాణాన్తరైర్నావధృతం తస్యహిప్రకృతార్థహేత్వర్థవ్యఞ్జకత్వవివక్షయా పరికరకథనమాలంకారికసమ్మతమితి ॥ ౩౯ ॥ ... ...

స్నిగ్ధచ్ఛాయం ......మానసన్తే ॥ ౪౦ ॥

చిఞ్చయనే ఇత్యస్మాత్సావాదికాద్ధాతోరిత్యాదిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — చిఞ్ చయనఇత్యస్మాద్భ్వాదికాద్ధాతోరితి — తదిదం రసాస్వాదినీసర్వస్వచౌర్యస్యనిదర్శనమ్। రసాస్వాదినీముద్రితకోశేహిసావాదికాదిత్యస్యస్థానేభ్వాదికాదిత్యక్షరయోజకదోషేణనిపతితమ్ । స్పష్టంచేదంశుద్ధాశుద్ధపత్రికాయాంరసాస్వాదినీముద్రితకోశే ॥ ౪౦ ॥ ... ...

దుర్వస్నానా ...... పఞ్చబాణస్యధత్తే ॥ ౪౧ ॥

పాదన్యాసస్య క్షమంహితంయథాస్యాత్తథా। యథా స్తోకమపిచరణయోశ్శర్కరాదివ్యతికరప్రయుక్తక్లేశవిసంస్థులతానస్యాత్తథేతిభావ ఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — క్షమంయోగ్యమితి— తన్న. తథాసతి"పాదన్యాసోచితం,, ఇత్యేవనిబధ్నీయాతాచార్యైః । నతుకష్టయోగరూపవిశిటవర్ణఘటనా। తస్మాత్తమపదస్య హితార్థకత్వమేవాత్రాచార్యాభిమతమితిబోధ్యమ్ ॥

స్రోతోవేగాదథ ... .. మౌక్తికౌఘైః ॥ ౪౨ ॥

సీమ్నః కేశసీమ్నోరన్తః అన్తరంమధ్యభాగఇత్యర్థః... సాస్యాస్తీతిసీమన్తవాన్

తంకరోతీతి సీమన్తయన్తీ ... యథా విద్యుల్లతావదుజ్జ్వలం త్వాం సీమన్తరేఖయా ఘ
నాఘనబృన్దమివ చికురనికురుమ్బముల్లసతి తద్వదుభయథావిభక్తః క్రముకనివహ
శ్యామలో ఽయం జనపదః ... అనయా మధ్యే ప్రవహమానయా సముల్లసతీతి భావః
ఇతి రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — సీమన్తయన్తీ సీమన్తవన్తం కేశవేశవన్తం
కుర్వతీ ఇతి వ్యాఖ్యాయ సీమన్తముస్త్రియాం స్త్రీణాం కేశమధ్యముదాహృతమి
త్యాచార్యోదాహృతకోశస్యైవోదాహరణమ్ — తన్న. కబరీ కేశవేశ ఇతి కోశేన
కేశవేశస్య కబరీపర్యాయతయా సీమన్తపదస్యాత్ర కేశవేశపరత్వే ఉపదర్శితకో
శోదాహరణస్యాప్రయోజకత్వాత్ । కబరీవన్తం కుర్వతీత్యర్థస్య ప్రకృతే ఽసం
గతేశ్చ । చోలజనపదస్య మధ్యే ప్రవహమానయా కావేర్యా ద్వేధావిభాగప్రతీతి
హేతోర్వివక్షితత్వాత్ । ... ...

అథ అనన్తరమితి రసాస్వాదినీ ॥ ॥ ఏతదాదిశ్లోకత్రయస్యైకవాక్యతయాన్వయో
జ్ఞేయః । కార్యః సౌమ్యేతి సంబుద్ధ్యనుసారాత్ । సంబోధనపదం హి మధ్యమపురుషక్రి
యాయామన్వయేనైవ పర్యవసితాకాంక్షం భవతీతి స్పష్టం శబ్దేన్దుశేఖరవాక్యపదీ
యాదౌ । అస్మిన్ హి తదన్వయయోగ్యమేకాన్తరితవక్ష్యమాణపద్యే ద్రక్ష్యసీతి మ
ధ్యమపురుషక్రియాపదం । అతఏవాస్మాదనన్తరపద్యద్వయే సంబోధనపదాన్తరం నో
పాత్తమ్ । ఉపాత్తం త్వస్మాచ్చతుర్థే పద్యే సౌమ్యేత్యేవ సంబోధనపదమ్ । తస్మా
దత్ర త్వస్య సౌమ్యేతి సంబోధనస్యైవ అత్ర త్వా అథశబ్దార్థస్య నీలీవనపరిచయా
నన్తర్యస్య "తస్మిన్ ద్రక్ష్యసి„ ఇత్యేకాన్తరితపద్యస్థాయాం దర్శనక్రియాయామన్వ
య ఇతి భావః ॥ ॥ ఏతేన — తాం ద్రక్ష్యసీతి శేషః । అథేత్యస్యాన్వయానురో
ధాత్ - ఇతి పరాస్తమ్ - అనధ్యాహారేణైవోపపత్తేర్వర్ణితత్వాత్ ॥ ॥ య
దపి — అత్రేదం బోధ్యమ్ - మంగలానన్తరారంభప్రశ్నకార్త్స్న్యేష్వథో అథే
త్యాదికోశేషు దేశకాలసాధారణస్యానన్తరశబ్దస్యైవోపాదానాత్కాలస్యైవ దేశ
స్యాప్యనన్తరశబ్దార్థత్వే బాధకాదర్శనేన ప్రకృతే ఽథశబ్దస్య దేశానన్తర్యపరత్వ
మేవ యుజ్యతే అథ స్యన్దత ఇత్యన్వయసంభవాత్ । పరన్తు - ఆచార్యాణామీదృశే
నప్రయోగేణాస్య ప్రామాణికత్వమనుమీయతే । అర్థప్రయోగాన్తరం త్వన్వేషణీ
యమితి — తన్న. దేశానన్తరే క్వచిదప్యథశబ్దస్య ప్రయోగవిరహాత్ । ప్రకృ
తే స్యదప్రయోగస్య ప్రకారాన్తరేణైవోపపత్తేరుక్తత్వాత్ ॥ వస్తుతస్తు - అనన్త

ర్థవాచీ అథశబ్దః క్రియానన్తర్యమాత్రవాచీ । యథోక్తం వార్తికకృతా - నచాప్య
త్రాథశబ్దేన శాస్త్రసంబన్ధ ఉచ్యతే । సమ్బన్ధం క్రియయా హ్యేష బ్రూతే శాస్త్రా
చ్చ తే పృథక్ ॥ ఇతి ॥ తదేవం అథశబ్దస్య క్రియానన్తర్యవాచకతయా శాస్త్రరూ
పశబ్దానన్తర్యబోధకతాయా ఏవ వార్తికకృతా నిరాకృతత్వే దేశానన్తర్యవాచక
త్వం నస్వప్నేపి స్మర్తుమర్హమితి సుధియో విదాంకుర్వన్తు ॥ ౪౨ ॥ ...

సహోత్సంగా ...... పూగాః ॥ ౪౩ ॥

మధూనాం పరిమలైస్సౌరభైః ఇత్యాది రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — మధూ
నాం పరిమలైః పరిమలవద్భిర్మధుభిరిత్యర్థ ఇతి — తన్న. యథాశ్రుతార్థే
బాధకవిరహాత్ । తథార్థస్య శబ్దమర్యాదయా కథంచిదప్యలాభస్య స్పష్టత్వా రాగ
మితి పద్యే విస్తరేణ ప్రతిపాదితత్వాచ్చ ॥ ... ...

అత్ర సహ్యస్య కన్యేపకన్యేతి సంబన్ధోత్సంగాదేవోత్సంగాత్ ద్విజానామే
వద్విజానామిత్యాది శ్లిష్టరూపకేణ సహ్యస్య పితృరూపితమపి జనకత్వాదిరూపణం
గమ్యత ఇత్యేకదేశవివర్తిరూపకమ్ । తదనుప్రాణితావ పూగకర్తృకవాసయిత్రృ
త్వోత్ప్రేక్షేత్యనయోరంగాంగిభావసంకరః । సహ్యకన్యేతి కావేరీరూపాభిన
ర్థా ఋతుసీమే వవృత్తాన్తే .. కస్యాశ్చిన్నవోఢం ద్విప్రవృత్తాన్తం ప్రతీయత
ఇతి సమాసోక్తిః । తదుజ్జీవితా చ పూగకర్తృక మధుపరిమలకరణక కావేరీకర్మక
వాసయితృత్వోత్ప్రేక్షేతి రసాస్వాదినీ॥ ॥ యత్తు— కావేరీవృత్తాన్తే యుజ్య
మానే జనకోత్సంగాత్ భర్త్రాదినా భర్తారం నీయమానాయాః నవోఢాయా వృ
త్తాన్తః ప్రతీయత ఇతి సమాసోక్తిః । తయా నవోఢా వ్యమానా పూగానాం వాసయితృ
త్వోత్ప్రేక్షా పూగేషు బన్ధువ్యవహారసమారోపరూపసమాసోక్తిగర్భైః వోఢా
వ్యత ఇతి తస్యాశ్చ తయోశ్చాంగాఙ్గిభావసఙ్కరః । అఙ్గిన్యా ఉత్ప్రేక్షా సమాసో
క్త్యోరపి సమప్రాధాన్యసఙ్కర ఇతి- తన్న. వరుణ్ణీయమానత్వాదివిశేషిత కావేరీక
ర్మక క్రముక కర్తృక వాసనవృత్తాన్తే ప్రస్తుతే భర్త్రాదినీయమానత్వాది విశేషి
తనవోఢాకర్మక బన్ధుబృన్దకర్తృక భావనవృత్తాన్తసమారోపరూపాయా ఇహావి
శిష్టసమాసోక్తేరేకత్వేన సమాసోక్తిద్వయాభావేన ఉక్తరీత్యా అంగాఙ్గిభావసఙ్కర
స్య సమప్రాధాన్యసఙ్కరస్య వా అసంభవాత్ । నఖలు "అయమైన్ద్రీముఖం
పశ్య" ఇత్యాదౌ ప్రతిపదార్థం నాయకవ్యవహారనాయికావ్యవహారసమారోపా

దిభేదేనసమాసోక్తిర్భిద్యతే ॥ ౪౩ ॥ ... ...

తస్మిన్నద్రిక్షు... సంపదం పుష్కరిణ్యాః ॥ ౪౪ ॥

యత్తు — పుష్కరిణ్యాస్సంపదం సంపద్యుక్తాం పుష్కరిణీమిత్యర్థః - ఇతి- తన్న. యథాశ్రుతార్థే బాధకవిరహాత్ । తథార్థస్య శబ్దమర్యాదయా కథఞ్చిద ప్యలాభస్య ప్రాగేవావేదితత్వాచ్చ ॥ ... ...

సత్త్వాదివ్యా ...... దేవమాద్యమ్ ॥ ౪౫ ॥

అత్రమందాక్షా యామ్మరకతమిపేక్ష్యపమా। భగవతిజలధితనయా శ్రీవితత్వాదౌపా ల్ ... రూపకం ... శ్రీరంగరాజవిషయకరతిభావం ప్రతిస్మరణేస్సంచారిణో ఙ్గత్వాత్ ... ప్రేయోలఙ్కారః ఇత్యాదిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు - "భావ తిత్వరితం గచ్ఛతి స్మరతీతియానత్,, ఇతివ్యాఖ్యాయ "దేవం చానతీతి స్మరణస్య భంగ్యన్తరేణోక్త్యా పర్యాయోక్తమ్ — ఇత్యలఙ్కారకథనమ్ — తన్న. అ ధావనేత్వరితస్మరణలాక్షణికతయా వాచ్యకష్టాపన్నస్య స్మరణస్య భఙ్గ్యన్త రేణకథనాభావేన పర్యాయోక్తానవతారాత్ ॥ నఖలు "ముకుందికసితస్మితమ్,, ఇత్యాదౌ పర్యాయోక్తమ గీకుర్వంత్యాలఙ్కారికాః ॥ అతఏవ పఙ్కజపత్ర తః కాన్తాముఖస్మైగాహ లేమనః। ఇత్యాదౌ గాహత్యాదేస్స్మరణలాక్షణికతయా స్మరణాలఙ్కారవర్ణనమాలఙ్కారికాణాం సంగచ్ఛతే ॥ ౪౬ ॥ ...

చోరాకాన్తం తదనువిపినం ..... దుర్గనానాం ॥ ౪౭ ॥

పాణ్డూనాం రాజా పాణ్డ్యః...తత్రసాధవః పాణ్డ్యాః.. దేశేత్యాపచారిక ఇత్యాది రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — పాండూనాం జనపదానాం రాజానః పాణ్డ్యాః పాండోర్డ్యణ్ ఇతి డ్యణ్ ఇతి — తన్న. డ్యణః తేతద్రాజాఇతి తద్రాజసంజ్ఞ తయా "తద్రాజస్యబహుషు తేనైవాస్త్రియామ్,, ఇత్యనేనలుగి పత్త్యాపాణ్డవ ఇత్యస్యైవ సాధుతయా పాణ్డ్యాశబ్దస్యాసాధుత్వాత్ । స్పష్టం చేదం పాండోర్డ్యణ్ ణిత్యత్ర కౌముద్యామేవ ॥ తస్మాత్ పాణ్డూనాం రాజా పాణ్డ్యః తత్రసాధవః పాం డ్యాః । జనవాచినో జనపదేప్యత్తి కురువారాదితి సాస్వాదిన్యుక్తమేవయుక్తమ్॥ ఏతేన — అత్ర రాజవాచకస్య దేశేపౌపచారికం ప్రయోగః । చోలాశ్చపా ణ్డ్యాశ్చతయోరన్తరే ఇత్యాద్యప్యయుక్తమితివ్యక్తీకృతమ్ ॥ ...

నిత్యావాసం ...... విభాతి ॥ ౪౮ ॥

విఘాతివిశేషణదీప్యతే ... ఇత్యాదిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు - **అయమాశయః**
నగాహన్తే గంగామిత్యాద్యుక్తరీత్యా శివజటాసారత్వేన స్నానాద్యనర్హమితి కే
షాంచిద్వచనీయమపి నాత్రకిఞ్చిదస్తి । అత్రాప్యేవశివశీర్షం వృషభాద్రావవతీ
ర్ణత్వాదితి। అతఏవప్రమాణానుసారిభిరాచార్యైః "సవిత్రీ ... దివ్యతటినీ,, ఇత్యా
దికముక్తమితి — తన్న. యతిపతిదయాయాం గంగాత్వరూపణపరస్య సవిత్రీ
ముక్తానామిత్యాదిపద్యస్య గంగాయాం ప్రపన్నజనాస్పృశ్యత్వశఙ్కావారక
త్వాసంభవేన అతఏవేత్యుపష్టమ్భాసంగతేః। తస్మాత్ అనుశాసనికాదిప్రమాణోప
న్యాసపురస్సరం రసాస్వాదినీదర్శితం తచ్ఛఙ్కావారణమేవయుక్తమిత్యవధేయం॥
పశుపతిజటాస్పర్శశూన్యమితి గంగాపేక్షయావిశేషోక్తేర్వ్యతిరేకాలఙ్కార
శ్చేతి రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు-దివ్యం పాథస్సాక్షాన్నిపతితమితివక్తవ్యే పశుపతి
జటేత్యాదిభఙ్గ్యన్తరేణకథనాత్పర్యాయోక్తమితి-తన్న. సాక్షాదిత్యస్యావ్యవధా
నార్థకస్య పశుపతిజటానిపతనాదివ్యవధానరాహిత్యార్థకతయా వాచ్యకక్ష్యాప్రప
న్నస్యసాక్షాన్నిపతనస్యవ్యంగ్యత్వాసంభవాత్ పర్యాయోక్తానుత్థితేః ॥ ౪౯ ॥

ఈశాదస్త్రా ...... దేశాః ॥ ౫౦ ॥

సిక్తానికృతసేచనాని సస్యాని మేఘతాంస్తథాభూతాః । ఏతేనసస్యానాంక్వచి
దప్యమ్లానతయాపరిపూర్ణఫలాధాయకత్వం ద్యోతితమ్। ఏతావతా దేశానాంధా
న్యసమృద్ధిస్సూచితా ఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ అనేనసస్యపదస్య వ్రీహియవాద్యో
షధిపరత్వం లోకప్రసిద్ధమేవాత్రగృహీతమితిస్ఫోరితమ్ ॥ ॥ యత్తు — అత్ర
సస్యపదం తద్ధేతువృక్షాదిపరం బోధ్యమ్। వృక్షాదీనాం ఫలం సస్యమితి తత్ఫలస్యైవ
సస్యత్వానుశాసనాత్ । ఇతి - తన్న. సస్యపదస్యవృక్షేక్వచిదప్యప్రయోగాదన
నుశాసనాచ్చవృక్షాదిపరత్వానుపపత్తేః। "కణిశం సస్యమంజరీ,, "ధాన్యార్థ
వృష్టిసస్యానాంపరిపూర్తిం కరోతిసః,, "పరిణతఫలసస్యాంప్రాప్యచోలక్షితింకిం,,
ఇత్యాదావోషధిమాత్రే హిసస్యపదంప్రయుజ్యతే। తస్మాత్ "యత్రాన్యాఓషధయో
మ్లాయన్తే అథైతే మోదమానాస్తిష్ఠన్తి,, ఇత్యాదిశ్రుతిమూలకే "వసన్తే సర్వసస్యా
నాం జాయతే పత్రశాతనం। మోదమానాశ్చతిష్ఠన్తి యవాః కణిశశాలినః ఇత్యాదిస్మృ
తివచనేస్థానప్రమాణానురోధాత్సస్యపదస్యావధారితమోషధిపరత్వమేవహాయ
క్తమాశ్రయితుం। అతఏవాస్య దేశవిశేషణస్య ధాన్యసమృద్ధిద్యోతకత్వం స్వేనాప్యు

క్తముపపద్యతే । ధాన్యానిహ్యోషధిఫలాన్యేవభవన్తి । నవృక్షఫలాని ॥ ఏతేన—క్షేత్రగతంధాన్యంసస్యమిత్యన్యే। యద్వా-సస్యానామపిసిక్తత్వేకైముతికన్యాయేనవృక్షాదీనామతిశయేనసిక్తత్వంసిధ్యతీతిబోధ్యమితి-పక్షాన్తరమప్యయుక్తంవేదితవ్యమ్। సస్యపదస్యక్షేత్రగతధాన్యవాచకతాయాః ప్రకృతానుపయుక్తత్వాత్ వృక్షాదిసేకాతిశయహేతుభూతాయా ధాన్యస్యసిక్తతాయా ఇహావివక్షితత్వే ధాన్యానాంక్లేదనసాంకురభావాద్యాపత్త్యా అతివృష్టిజనితదుర్భిక్షప్రసంగస్యైవప్రతీతిప్రసంగాద్వివక్షితధాన్యసమృద్ధిప్రత్యయభంగప్రసంగాచ్చ॥ ...

పుణ్యానాం యజ్ఞదానతపఃప్రభృతిసుకృతానామిత్యాదిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు—పుణ్యానాంయజ్ఞదానాదిసాధ్యధర్మాణామితి— తన్న. యజ్ఞాదీనామేవధర్మతయా పుణ్యపదార్థత్వసంభవే తత్సాధ్యాపూర్వపర్యన్తపరతాశ్రయణస్యాయుక్తత్వాత్ ॥ తత్సాధ్యాపూర్వస్యఆత్మధర్మతయాతదాధారత్వస్య దేశేఽసంభవాచ్చ। కర్త్రాదారత్నేను‘‘మేదర్శపూర్ణమాసాభ్యాంయజేత,, ‘‘సజ్ఞేయోయజ్ఞియోదేశః,, ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతిబలాద్దేవప్రతిపన్నందేశస్య ॥ యాజ్ఞాదిక్రియాయాధర్మరూపత్వందర్శక్రియాగుణాదీనాం ధర్మత్వంస్థాపయిష్యతే। లేషావ్యప్రియకత్వేపి నతాద్రూప్యేణధర్మతాఇతి వార్తికభాష్యాదిష్వేవద్రష్టమితిదిక్ ॥ ॥ యదపి—పాండవానాంజనపదానాంరాజానః పాండ్యాఇతివివరణమ్—తదస్యసమంజసమితి [illegible]రాజ్ఞాన్తమితిశ్లోకఏవనిరూపితమ్॥౫౦

ముక్తాజాలై ..... ముక్తామయత్వమ్ ॥ ౫౧ ॥

హంసస్యతామ్రపర్ణీసలిలరూపత్వ తచ్ఛుక్తిస్తస్సంలగ్నత్వరూపకారణవైధర్మ్యేపిమౌక్తికత్వేనపరిణామరూపకార్యోత్ప్రేక్షణాద్విభావనావిశేషః ఇతి రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — హంసస్యమౌక్తికత్వపరిణామాసమ్బన్ధేపితత్సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః। సాచముక్తామయశబ్దశ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయమూలకాతిశయోక్త్యుత్థాపితేతి — తన్న. ముక్తామయశబ్దశ్లేషేణ మౌక్తికత్వనిరామయత్వయోరభేదాధ్యవసాయేసతి నిరామయత్వసమ్బన్ధవతి మౌక్తికత్వపరిణామాసమ్బన్ధోక్తేరసంభవాత్।అన్యథాఽభేదాధ్యవసాయస్యైవనిష్ఫలత్వాపత్తేః॥

స్థితావత్ర ...... వ్యతీయాః ॥ ౫౪ ॥

ఉభయతఃపార్శ్వద్వయే విద్యమానయోఃశైలయోరితి రసాస్వాదినీ॥ ॥ యత్తు—

ఉభయతః వేలాయామేవ స్థానద్వయేతవపార్శ్వద్వయేఇతియావత్ — ఇతి
తన్న. పార్శ్వద్వయే వేలాసమ్బన్ధిత్వస్యేహ వివక్షితత్వేన తస్యైవపార్శ్వద్వయవ
ర్తిశైలశృంగయోరటనిస్థానీయత్వలాభేన వేలాయాం చాపత్వారోపసంపత్తే
"వేలాయాః పార్శ్వద్వయ" ఇతివివరణస్యైవయుక్తత్వాత్ ॥ స్పష్టీకృతం చైవ
మాచార్యైః- వేలానుబద్ధోభయపార్శ్వవర్తిగిరిశిఖరాభ్యామ్ముజత్వైకీ భూయ
స్యందమానానాం స్రోతసామభిముఖమేలనేన వక్ష్యమాణ వేలారూపచాపమౌ
ర్వీత్వేన రూపణమితి వేదితవ్యమిత్యనేనసందర్భేణ॥ ... ...
చారువిస్ఫారఘోషైరితివిశేషణస్య స్రోతస్సుమౌర్వీత్వారోపానుగుణ్యాభిప్రా
యగర్భత్వాత్పరికర ఇతి రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — ఉభయతోవతీర్ణై
శ్చారువిస్ఫారఘోషైరిత్యనయోః ప్రాప్తగుణత్వం ప్రతిహేతుత్వాత్కావ్యలింగ
మితి — తన్న. తయోర్విశేషణయోస్స్రోతోభేదేషు మౌర్వీత్వారోపాపయిక
త్వెనోపాత్తతయా మౌర్వీప్రాప్తావహేతుత్వాత్ । స్రోతస్సుమౌర్వీత్వారోపే
సతిమౌర్వీప్రాప్తౌ హేత్వన్తరానపేక్షణాచ్చ । మౌర్వీత్వారోపద్వారా మౌర్వీ
ప్రాప్తిహేతుత్వవివక్షాయాంచ మౌర్వీత్వారోపోపయోగిమౌర్వీసాదృశ్యాభిప్రా
యగర్భత్వాత్తాదృశవిశేషణయోః పరికరాలఙ్కారఇత్యేవయుక్తమ్ ॥ ఉభయ
పార్శ్వగతశైలశృంగావతీర్ణచారువిస్ఫారఘోషస్రోతోభేదనిష్ఠాభేదప్రతియో
గిమౌర్వీప్రాప్తిమన్తం వేలానిష్ఠాభేదప్రతియోగినంచాపం ఇత్యాదిర్హి తత్రవా
క్యార్థః ॥ ౫౪ ॥ ... ...

దావాసక్తం ...... పయోధిమ్ ॥ ౫౫ ॥

అత్రవి ద్రుమలతారణ్యానువిద్ధస్యసాగరస్య దావాసక్తంవనమివేత్యుపమానాం
మాలారూపేణదర్శితత్వాత్ మాలోపమేతి రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — దా
వాసక్తంవనమివేత్యాద్యుపమానానాంబహూనాం దర్శితత్వాద్బహూపమా —
ఇతి — తన్న. ఉపమానమాత్రబాహుల్యఏవ బహూపమాప్రసరాత్ ॥ యథో
క్తమాచార్యైరత్రైవ — "మాలాయాంయత్రైకేనపుష్పేణాపరస్యగ్రథనంతథోప
మానాం పరస్పరసమ్బంధాన్మాలోపమైషావ్యవహ్రియతే । ఏవంవిధవైచిత్ర్యాప
వైషా । కేవలముపమానబాహుల్యేతు బహూపమేత్యనయోర్భేదః॥ సాచైవంల
క్ష్యతేత్రైవ- చన్దనోదకచన్ద్రాంశుచన్ద్రకాన్తాదిశీతలః। స్పర్శస్తవేత్యతిశయం

బోధయన్తీ బహూపమా" ఇతి ,, ఇతిసందర్భే । ప్రకృతేతూపమానామేవ బా
హుల్యేనమాలోపమాయాఏవ యుక్తప్రసరత్వాత్ । బహూపమాననిరూపితై
కోపమాన్వం బహూపమాలక్షణమ్ । ఏకోపమేయఘటితానేకోపమాత్వమ్మా
లోపమాలక్షణమితిహి వైలక్షణ్యముభయోరాశ్రయణీయమితి ॥ యద్యపి —
ధర్మభేదకృతోపమాబాహుల్యఏవమాలోపమారుద్రటేనస్వీక్రియతే । స్పష్టం
చేదంవర్షాకీర్ణామివకమలినీమిత్యాదిశ్లోకే రసార్ణవాదిన్యుదాహృతైరుద్రట
పద్యేఏవ । తథాపిదండినాపూర్వోక్తపద్యేత్యాదౌ ధర్మైక్యసత్యపి మాలోప
మోదాహరణాత్తద్రీత్యా మాలోపమాయాఇహాభిధానం. అత్రైవ దండినామే
వాత్రోదాహృతమ్ । అగ్రేతువర్షాకీర్ణామిత్యత్ర రుద్రటపద్యమాత్రోదాహ
రణం తద్రీత్యాపి తత్రమాలోపమాసంభవతీతిసూచయితుం । రుద్రటేన బహూ
పమానైవలక్షితాగణితావా । తస్మాదిహబహూపమాభిధానం నదండిరీత్యానాపి
రుద్రటరీత్యాసంగచ్ఛతఇతి సుధియోవిదాంకుర్వన్తు ॥ ౫౪ ॥ ..

యత్రారణ్యం ...... మాలిన్యమాప్నోః ॥ ౫౫ ॥

ముక్తారత్నస్తబకశబలైరిత్యత్ర ముక్తాశ్చ రత్నానిచేతి ద్వన్ద్వసమాసం ప్రథ
మముపన్యస్య తత్రసామాన్యవిశేషవాచినోశ్చ ద్వన్ద్వోనభవతీతి వార్తికభా
ష్యాదివిరోధముపన్యస్య తత్పరిహారాయముక్తాశ్చతానిరత్నానిచేతి కర్మధా
రయః యద్వా ముక్తానాంరత్నాని మౌక్తికశ్రేష్ఠానీతి తత్పురుషశ్చాశ్రిత్య
అన్యే — అథవా ముక్తాయుక్తానిచతానిరత్నానిచేతి మధ్యమపదలోపిసమాసః।
రత్నశబ్దోముక్తావ్యతిరిక్తమణిపరః ఇత్యుపసంహృతంరసార్ణవదిన ... ॥ య
త్తు — మణిముక్తాప్రవాళానామిత్యాది ప్రయోగానుసారేణాత్ర ...
శ్రు జాతిమాత్రపరోద్రష్టవ్యః। నాతోద్వన్ద్వవిరోధః। ఏతేనమణిముక్తాప్రవాళక్ర
తసోపానైరితిభగవద్రామానుజాచార్యసూక్తిరాచార్యైరనుస్మృతేతిబోధ్యమితి-
ప్రథమపక్షమాత్రస్య రసార్ణవసీమూషితస్యాప్యభిధానం- తన్న. "రత్నంమణి
ద్వయోరశ్మ జాతౌముక్తాదికేపిచ। ,, ఇతికోశేకిం రత్నమణిశబ్దయోఃఅశ్మజాతౌ
ముక్తాదికేచపృథక్శక్యతావచ్ఛేదకభేదేనశక్తిద్వయంవివక్షితం. ఉతఅశ్మజాతిము
క్తాదిసాధారణరత్నజాత్యవచ్ఛిన్నేఏకైవశక్తిః 'ఆద్యేనానార్థకత్వాత్ నానార్థ
వర్గఏవ "రత్నంమణిః,, ఇత్యారబ్ధవ్యంస్యాత్ । నతువైశ్యవర్గే । ఉక్తంచ

రసాస్వాదిన్యామేవ - నాపిగోబలీవర్దావద్ద్వన్ద్వః ॥ గోశబ్దస్యేవ రత్నశబ్ద స్యేహ నానార్థకత్వాభావాత్ — ఇతి॥ అన్త్యేతుసామాన్యవాచకస్యాప్యత్ర రత్నశబ్దస్య అన్యజాతిరూపవిశేషమాత్రపరత్వం ద్వన్ద్వసాధుత్వార్థమేవాశ్రయణీయమ్ । తదిదం "త్యదాదీని,, ఇతిసూత్రభాష్యవిరుద్ధమ్ । తత్రహిగోబలీవర్దామితిద్వన్ద్వోపపత్తయేగోత్వస్య స్త్రియాంగవిబలీవర్దేచ వర్తమానస్యావిభిన్నత్వం తాదృశధర్మద్వయావచ్ఛిన్నేగోపదస్యశక్తిద్వయంచసాధితం। భవత్పక్షేతుగోపదస్యసామాన్యవాచిత్వేపిబలీవర్దాతిరిక్తపరత్వేనద్వన్ద్వోపపత్తేస్తత్సమర్థనం వ్యర్థమేవేతిస్పష్టమేవ। తస్మాత్సామాన్యవాచిపదస్యఉపాత్తవిశేషాతిరిక్తపరతాస్వీకారేణాపినవిశేషవాచినాసహద్వన్ద్వఃఇతిభాష్యాశయానుగమాత్కథమిహద్వన్ద్వః । తస్మాత్ రసాస్వాదిన్యాంచరమముపన్యస్తః "ముక్తాయుక్తానిచతానిరత్నానీని మధ్యమపదలోపిసమాస తత్ర రత్నపదంముక్తాతిరిక్తరత్నపరమ్,, ఇత్యేషపక్షఏవాభ్యుపగన్తవ్యో భాష్యాద్యవిరుద్ధస్సకలజాతీయయత్నప్రత్యయాకయికః । "మణిముక్తాప్రవాలానామ్,, "మణిముక్తాప్రవాలకృ సోపానైః,, ఇత్యాదయఃప్రయోగాఅప్యనయైవరీత్యా మునిత్రయవిరోధరహితేన మధ్యమపదలోపిసమాసేనైవోపపన్నా నతద్విరుద్ధస్య ద్వన్ద్వసమాసస్య సాధనేదృష్టాన్తభావంభజన్తే॥ ఇయాంస్తువిశేషః- యత్ ముక్తారత్నేత్యత్రసామాన్యవాచిపదముత్తరపదం। మణిముక్తేత్యాదౌతు సామాన్యవాచిపదంపూర్వపదమితి మధ్యమలోపిసమాసాశ్రయణంసామాన్యవాచిపదస్యోపాత్తవిశేషాతిరిక్తపరత్వావలమ్బనఞ్చ నిరాబాధమేవోభయత్రేతి ॥ ౫౯ ॥ ... ...

తస్మిన్నద్రౌ ...... శ్రావ్యనాదా ॥ ౬౦ ॥

పవనతరలైః ... పక్షైః ... అభ్యుజ్జగమిషురివ ... పక్షిణోప్యభ్యుజ్జిగమిషాయామాపక్షాన్దూన్వన్తీతిభావఃఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — యద్యపి - పవనతరలత్వం పతాకాస్వేవవక్తవ్యం నపక్షేషు తథాప్యుపమాయా భేదాభేదప్రధానత్వాదత్రాభేదాంశోపజీవనేనపక్షేషు తదుక్తిరిత్యవగన్తవ్యమితి- తన్న. అభ్యుజ్జిగమిషాదశాయాంస్వప్రయత్నోత్థాపితశారీరపవనతరలత్వస్యపక్షిణాంపక్షేషు స్వభావసిద్ధతయా తత్ప్రతిపిపాదయిషయాపక్షేష్వేవపవనతరలత్వస్యవక్తవ్యత్వాత్ తదవక్తవ్యత్వాశఙ్కాయాఅసఙ్గతేః। అతఏవ-పక్షేషుపతాకా...

భేదోపజీవనేన సమాధానమప్యసత్ । పతాకాఽభేదోపజీవనమన్తరాపిస్వభా వతఏవపక్షేషు పవనతరలత్వసంభవస్యోపపాదితత్వాత్ । పతాకాసు పవనతర లత్వం సార్వకాలికమితినతద్వక్తవ్యమ్। పక్షిణాన్తుపక్షేషు నతత్సార్వకాలికమితి తద్వక్తవ్యమేవ । పతాకాసు పవనతరలత్వవిశిష్టపక్షత్వారోపణేహిపవనతరల త్వంతాస్వర్థాసిద్ధమపీతి ॥ ౬౦ ॥ ... ...

హంససన్దేశమధికృత్య కృతో గ్రంథో హంససన్దేశఇత్యాదిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — యద్వా - హంసస్యసన్దేశోయస్మిన్ ప్రతిపాదకే కావ్యఇతి వ్యధిక రణబహువ్రీహిః తత్ హంససన్దేశమితి నపుంసకం కావ్యవిశేషణమితి — త న్న. తథావిధవ్యధికరణబహువ్రీహేరనుశాసనవిరహేణాసాధుత్వాత్ ॥ క్వచి దప్యాచార్యసూక్త్యాదౌ హంససన్దేశపదస్య క్లీబతయాప్రయోగాదర్శనాత్ । ఉపలభ్యమానప్రయోగాణాం పుంస్త్వేనైవోపపత్తేః ॥ యదపి — ప్రతిపాద్య ప్రతిపాదకయోరభేదోపచారేణవా కావ్యంహంససన్దేశఇతి — తన్న. తథా సత్యుపోద్ఘాతోపసంహారగతపద్యానాంఏతత్కావ్యాన్తఃపాతానుపపత్తేః॥హం ససన్దేశమధికృత్య కృతోగ్రన్థఇత్యాచార్యోపదర్శితవ్యుత్పత్త్యాతునకిఞ్చిద్బాధక మితిదిక్ ॥ ... ...

ఇతి శ్రీ రసాస్వాదినీసాదుకాయాంహంససన్దేశటిప్పణ్యాంప్రథమాశ్వాసః॥ శ్రీః శ్రీశ్రీకృష్ణబ్రహ్మతన్త్రపరకాలమహాదేశికాయనమోనమః ॥



॥ శ్రీహయవదనపరబ్రహ్మణేనమః ॥

లీలాలేఖం ...... సమక్షమ్ ॥ ౧ ॥

స్మరశరాః కన్దర్పసాయకాఇవ దృశోయాసాంతాఇతి రసాస్వాదినీ॥ ॥ య త్తు — స్మరశరాదృశోలోచనాన్యాసాన్తాః స్మరశరదృశః “పక్ష్మలదృశాం దృశాంకోణోబాణః,, ఇత్యుక్తేరితి — తన్న. దృక్పదస్య దృగన్తపరత్వే లక్ష ణాపత్తేః । స్మరశరదృశఇత్యస్య భల్లాక్షమిత్యేతదుపమాగర్భవిశేషణప్రతిబిమ్బ తాభంగేన ప్రక్రమభంగాపత్తేశ్చ ॥ ॥ ఏతేన — స్మరశరత్వస్య చూతాదిసా ధారణత్వాత్ హర్షణరోచనద్రావణశోషణమారణానీత్యుక్తబాణపఞ్చకసా ధారణ్యాచ్చ స్మరశరాఅరవిన్దానీవదృశోయాసామితి నవ్యాఖ్యాతమ్— ఇత్య

ప్యసమంజసమితివ్యక్తీకృతమ్ ॥ అరవిన్దమివ వదనమిత్యాదౌ అరవిన్దత్వేనరూపేణపరిమ్లానస్సురభి పరిహారేణారవిన్దవిశేషస్యైవోపమానతాయాః "వనరాజమివపాణ్డుశ్యామలవలీలతాలంకృతమధ్యమ్,, ఇతి కాదమ్బరీవాక్యాదిషు లవలీలతాయుక్తాయాఏవ వనరాజేరుపమానతాయాః ప్రత్యయవదత్రాపి స్మరశరత్వేనరూపేణారవిన్దానామేవ వివక్షాబలాదుపమానతాప్రత్యయోపపత్తేః ॥ తస్మాత్స్వరసతమమాచార్యవిరచితవ్యాఖ్యానముల్లంఘ్య దృక్పదలక్షణాప్రక్రమభఙ్గయోరప్యంగీకారేణ వ్యాఖ్యానమసమంజసమేవేతి సుధియోవిదాంకుర్వన్తు। ఏతేన - భల్లాక్షమిత్యత్ర "భల్లాత్తకాక్షిమన్తమితిచప్రతీయతే,, ఇత్యనేనఅనుపయుక్తాయాంబాధితార్థప్రతీతేః కథనమపిపరాస్తమ్ ॥ నచస్మరశరాదృశోయాసామిత్యర్థక స్మరశరదృశఇత్యేతత్ప్రతిబిమ్బతోపపత్త్యయేవ తథాప్రతీతిబాధితాప్యుపయుజ్యతఇతివాచ్యమ్ ॥ ఏవంసతి భల్లావివాక్షిణీయస్యేత్యేతదర్థక భల్లాక్షమిత్యేతత్ప్రతిబిమ్బతోపపత్త్యై స్మరశరాఇవదృశోయాసామితిప్రతీతేరబాధితాయాఃపరిత్యాగానౌచిత్యాత్ ॥ వస్తుతస్తు — రసాస్వాదిన్యాం "స్మరశరాః కన్దర్పసాయకాఇవదృశోయాసాంఇత్యేవవివృతం । స్మరశరోపమాచదృశాంకవిభిర్నిబద్ధా । యథా — శిలాసమ్యగ్ధౌతోజ్జ్వలఘనలధారాపరిసరాని మానంతిశ్శాన్యమానివవిషమబాణస్యవిశిఖాః । దృఢప్రజ్ఞాపమార్గాణ్యపిహృదయావర్గాశిరుజతః కటాక్షానేతస్యాముపరిపి నసోఢుంప్రభవతి ॥ ఇత్యాదౌ ॥ అతఏవ-అరవిందసుందరనయనాఃకటాక్షవీక్షణైనైవ... మనాంసిమునిబృదానామపిభిందానాఇతిభావఇతిమునిహృదయభేదకత్వంసాధారణధర్మతయావివృతమాచార్యైః తత్రారవిందోపమాపరత్వదూషణమనుక్తోపాలంభఏవేతి ॥ ౧ ॥

ఉద్గాశ్నాపైః ...... లోకపాలావరోధాః ॥ ౨ ॥

కేచిత్తు కాన్తవిరహాత్త్వత్ప్రియావచ్ఛుద్ధాః ... ఇతివ్యాచక్షతే॥తన్నాతీవహృదయంగమం ... అనపేక్షితవిరహపాణ్డిమ వర్ణనస్యాస్వరసత్వాత్ ఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు— నాత్రవిరహపాణ్డిమాభిప్రేతః । తథానతిత్వత్ప్రియాశుద్ధవర్ణా ఇతివక్తవ్యంస్యాత్ ॥ అతఏవ త్వత్ప్రియాశుద్ధా ఇత్యనుక్త్వావర్ణపర్యంతానుధావనమితి హేత్వన్తరేణతత్పక్షఖణ్డనమ్ — తన్న. త్వత్ప్రియావర్ణశుద్ధా ఇత్యుక్తావప్యత్రవర్ణపదేన విరహపాణ్డిమ్నోగ్రహణాశఙ్కాన్వయాను

పపత్త్యాదేరభావాత్ విరహపాణ్డిమవివక్షాయాం త్వత్ప్రియా శుద్ధవర్ణా ఇత్యే వవక్తవ్యం స్యాదిత్యాపాదనాసంగతేః ॥ అత ఏవ తత్పృష్టంభకమప్యసంబద్ధమ్। వి రహపాండిమ్నోఽవివక్షాయాం యయా రీత్యా వర్ణపదసార్థక్యం తయైవరీ త్యా తద్వివక్షాయామపి తదుపపాదనసంభవాత్ ॥ ... ...

జనకతనయా తేజసైవస్వరక్షణోత్ప్రేక్షణస్యరోధానువిధానం ప్రతి హేతు త్వాదన్యత్కావ్యలింగమితి రసాస్వాదినీ ॥ । యత్తు—ఉత్పశ్యేన ఇత్యే నాఙ్గం ప్రతిదగ్ధుం యోగ్యా ఇత్యస్య హేతుత్వాద పరం కావ్యలింగమితి- తన్న. జనకతన యా తేజః కరణక స్వకర్మకరక్షణప్రతీక్షాయాం హుతవహకర్మక దాహయో గ్యతాయాః కథఞ్చిదప్య హేతుత్వాత్। “ఉత్పశ్యన్తః ఉత్ప్రేక్షమాణాః స్వతేజ సైవస్వరక్షాయాం సీతా తేజో తిశయస్యాపకర్షస్స్యాదితి భీతాః,, ఇత్యేవం సీతా తేజోపకర్షశఙ్కాయా ఏవ తత్ప్రహేతుతాయాస్స్వయమపి వివృతత్వాచ్చ ॥౨॥

అధ్యాసీనా ...... ధునోతి " 3

దిక్పాలేషు ఇత్యస్య యశః పదార్థేనాన్వయతాత్పర్యేణ ప్రథమం కశ్చన పక్షమభి ధాయ ప్రథితపదార్థేనాన్వయతాత్పర్యేణ “యద్వా సకలదిక్పాలవిదితకీర్తినే త్యర్థః,, ఇతి పక్షమభిధాయ రక్షః పదార్థేనాన్వయతాత్పర్యేణ “అథవా నై ర్ఋతత్వేనాస్యాపి దిక్పాలకతామభిసంధాయ తేష్వపి ప్రఖ్యాతయశసే త్యుక్తమ్ ॥ అస్మిన్నర్థే దిక్పాలేష్వితి నిర్ధారణసప్తమీ,, ఇత్యుక్తం రసాస్వాదిన్యాం॥ ॥ అత్ర అథవేతి వాకారోఽనాస్థాయాం। రావణస్య నైర్ఋతత్వమాత్రేణ దిక్పాలత్వాసం భవాత్। అన్యథా దిక్పాలసంఖ్యాతిరేకప్రసంగాత్ ॥ దిక్పాలాన్తఃపాతకథనాద పి నిఖిలదిక్పాలవిదితకీర్తిత్వేన తేభ్యోప్యతిశయవర్ణనమేవ యద్వేతి కల్పాభిమ తే స్వారస్యాతిశయాత్ ॥ ॥ యత్తు— “దిక్పాలేషు అష్టదిక్పాలకేషు ఇంద్రా దిషు నిర్ధారణే సప్తమీ,, ఇత్యేవమన్తైఃఆచార్యోపదర్శితపక్షమాత్రస్య అథవేత్యా దేః ప్రదర్శనమ్ — తత్తూపదర్శితతత్పంక్తియా స్వారస్యానవబోధనిబన్ధనం తత్ర రసాస్వాదిన్యాం ప్రదర్శితపక్షేషు చరమత్వమాత్రేణ స్వారస్యాతిశయభ్రాన్తినిబన్ధ నం చేతి సుధియో విభావయన్తు ॥ ... ...

ధునోతీవ కంపయతీవ ... హస్తాగ్రధూననం చ పరావధీరణాభివ్యంజకోను భావవిశేషః ఇతి రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు—స్వారసికమిమమర్థముపేక్ష్య

"అస్యంవ్యాదాయన్నపితీత్యాదావివపూర్వకాలత్వాభావేపి ఆహూయేత్యత్ర ల్యప్॥ ఆహ్వయమానాధునోతీవేత్యర్థః ॥ ధూననమత్రఆహ్వానచిహ్నభూతం లోకప్రసిద్ధంబోధ్యమితివ్యాఖ్యానమ్— తన్న. ముఖంవ్యాదాయస్వపితీత్యాదావపిపూర్వకాలతాయామేవక్త్వాప్రత్యయస్యభాష్యఏవస్థాపితతయాపూర్వకాలత్వాభావేపి క్త్వాప్రత్యయప్రవృత్తెర్భాష్యవిరుద్ధత్వాత్ ॥ స్పష్టంచేదంకౌముద్యామేవ "విభాషాపరేః,, ఇతిసూత్రే "కథంముఖంవ్యాధాయస్వపితినేత్రేనిమీల్యహసతీతి ॥ వ్యాదానసమ్మీలనోత్తరకాలేపి స్వాపహాసయోరనువృత్తేస్తదంశవివక్షయాభవిష్యతి,, ఇతి ॥ హస్తాగ్రధూననస్యాహ్వానచిహ్నత్వాభిధానమప్యసత్॥ ముహుర్ముహుర్హస్తాగ్రకుఞ్చనస్యైవఆహ్వానచిహ్నత్వాత్॥ హస్తాగ్రధూననస్యపరనిరాకరణ పరావధీరణాదిచిహ్నత్వేనైవప్రసిద్ధత్వాత్॥ ధూననస్యాత్రపరావధీరణచిహ్నత్వాశ్రయణే "లలనాన్తరాణ్యవధీరయన్త్యాః కస్యాశ్చిత్ప్రగల్భాయావృత్తాన్తః ప్రతీయతే,, ఇత్యస్యాః రసాస్వాదినీప్రదర్శితసమాసోక్త్యనువాదపరస్వోక్తేరేవాసంగత్యాపత్తేశ్చ॥ తస్మాత్ ఆహ్వానానన్తర్యంపరావధీరణానుభావత్వంచధూననస్యేహోక్తిర్యైవవ్యాఖ్యానంన్యాయ్యమాచార్యైఃకృతమితిధ్యేయం ॥ ౩ ॥ ... ...

కాలే ...... చన్ద్రకాన్తస్థలీనామ్ ॥ ౪ ॥

"చన్ద్రస్యోపలాశ్చన్ద్రకాన్తా ఇత్యస్వపదవిగ్రహః,, ఇతి కాన్తపదస్యవృత్తావేవోపలపరత్వనియమపక్షః ప్రథమః॥ తాదృశనియమమనాదృత్యస్వపదవిగ్రహపక్షో ద్వితీయః ॥ తదిదంపక్షద్వయముపన్యస్య "వస్తుతస్తు— ప్రాథమికపక్షఏవయుక్త ఇతిప్రతిభాతి ॥ కేవలకాంతశబ్దస్య క్వచిదప్యుపలవిషయే ప్రామాణికప్రయోగాదర్శనాత్,, ఇత్యభిహితం రసాస్వాదిన్యామ్ ॥ ॥ యత్తు — అస్వపదవిగ్రహపక్షముపన్యస్య "స్వపదవిగ్రహేపినదోషః ॥ చన్ద్రస్యకాన్త ఇతివాచన్ద్రః కాంతోయస్యేతివా వ్యుత్పత్తిసంభవాత్ ॥ అత్రచకాన్తపదమభీష్టార్థే స్వరసమ్ — ఇత్యుక్తమ్ — తన్న. ఏవంసతి కాన్తపదస్య విశ్వమేదినీ రత్నమాలాదికోశేషు ఉపలపర్యాయత్వాభిధానస్య వైఫల్యప్రసంగాత్ ॥ కేవలస్యకాన్తపదస్య ఉపలార్థేక్వచిదప్యప్రయోగేణ చన్ద్రకాన్తాదిశబ్దప్రయోగోపపాదకతయైవ తత్సాఫల్యస్యవాచ్యతయా తత్ప్రయోగస్యాప్యన్యథోపపాదనే తద్వైఫ

ల్యన్యస్పష్టత్వాత్ ॥ తస్మాత్ చన్ద్రకాన్తపదఘటకం కాన్తపదముపలత్వావచ్ఛి
న్నవాచీత్యేవస్వీకార్యం। తద్వాచితాచకాన్తపదస్య చన్ద్రాదిపదోత్తరవృత్తిత్వ
ఏవ॥ "కాంతానార్యాంప్రియంగౌస్త్రీ శోభనేత్రిషునాధవే । లోహేచచన్ద్ర
సూర్యాయః పర్యాయాన్తశ్శిలాసుచ॥ ,, ఇతి మేదినీకోశాద్యనుసారాదిత్యన్యత్రప
దవిగ్రహపక్షఏవస్వీకార్యః ప్రకారాన్తరానుపపత్తేరితిధ్యేయమ్ ॥ ॥ యత్తు-
అతఏవవామనేన క్లిష్టస్యోదాహరణే దక్షాత్మజాదయిత వల్లభవేదికానామిత్య
త్రదక్షాత్మజాస్తారాః తాసాందయితశ్చన్ద్రః తస్యవల్లభాశ్చన్ద్రకాంతా ఇతివ్యా
ఖ్యాతమ్ - ఇతిస్వోక్తార్థేఉపష్టంభకప్రదర్శనం — తన్న. దోషోదాహర
ణపరేణ తాదృశవామనగ్రన్థస్థసన్దర్భేణ చంద్రకాంతపదగతకాంతపదస్యాభీ
ష్టత్వావచ్ఛిన్నవాచకత్వాసిద్ధేః ॥ అన్యథాఉపదర్శితమేదినీకోశాసంగతిప్రసం
గస్యదుర్వారత్వాత్ ॥ చంద్రకాంతపదస్య చంద్రోపలత్వావచ్ఛిన్నవాచకత్వే
పిదక్షాత్మజాదయితవల్లభత్వేన రూపేణోపలానుపలసాధారణేనచంద్రోపలానాం
చంద్రకాంతపదార్థభూతానాం దక్షాత్మజాదయితవల్లభపదతః ప్రతీతివివక్ష
యాహిదక్షాత్మజేత్యాదేః క్లిష్టోదాహరణతాతత్రవివక్షితావామనేన॥ తథాసత్యే
వహి — సామాన్యశక్త్యాప్రకరణాద్యభావేవివక్షితవిశేషస్యద్రాగనుపస్థితేరర్థ
ప్రతీతివిలమ్బరూపక్లిష్టత్వంనామపదదోషస్తత్రపదమాదధాతి ॥ యథా— అ
త్రిలోచనసంభూతజ్యోతిరుద్గమభాసిభిః । సదృశంభాసతేత్యర్థంభూపాలతవ
చేష్టితమ్ ॥ ఇతికావ్యప్రకాశోదాహృతేపద్యే అత్రిలోచనసంభూతస్య చం
ద్రస్యజ్యోతిరుద్గమేనభాసిభిఃకుముదైరితివివృతే ॥ నఖల్వత్రైవంకావ్యప్రకాశ
కృతవివరణేన అత్రిలోచనసంభూతపదచంద్రపదయోః తదుద్గమభాసిపదకుముద
పదయోశ్చపర్యాయతాసిద్ధ్యతి॥ యేనదక్షాత్మజాదయితవల్లభాఃచంద్రకాంతా ఇతి
వామనవృత్తివివరణేనాపి పర్యాయతాసిద్ధిప్రసంగేనచంద్రకాంతపదఘటకకాన్త
పదవల్లభపదయోరపిపర్యాయతాప్రసజ్యేత ॥ కిన్తు—చంద్రతదితరచక్షుర్జ్యో
తిరాదిసాధారణేన అత్రిలోచనసంభూత జ్యోతిష్ట్వేనచంద్రమాత్రస్య తాదృశ
జ్యోతిరుద్గమభాసిత్వేనకుసుమాంతరసాధారణేన కుముదమాత్రస్యచ ప్రతీతిర్వివ
క్షితేత్యేవతత్రక్లిష్టోదాహరణతా॥ స్పష్టంచేదంప్రదీపోద్యోతాదౌ॥ భవదీయత్వా
త్తుచంద్రకాంతపదాచ్చంద్రాభీష్టత్వేనబోధే వివక్షితేదక్షాత్మజాదయితవల్లభప

ణాదపి తే నైవరూపేణ ప్రతీతేః క్లిష్టోదాహరణతా తత్రదురుపపాదా ॥ ఉక్తంహి “యత్రతు విశేషణం నాన్యసాధారణం తత్రనదోషః ॥ యథాశతార్ధపఞ్చాంశ భుజో ద్వాదశార్ధార్ధలోచన ఇత్యత్ర దశభుజత్వత్రిలోచనత్వయో రావణ శివయో రేవ,, ఇత్యుద్ద్యోతాదౌ ॥ ॥ తస్మాత్ వామనసన్దర్భస్య స్వోక్తార్థే ప్రతికూలస్య తదుపష్టంభకతయా వర్ణనం విస్మయావహమేవ విదుషామ్ ॥ ॥ ఏతేన — అతఏవచ తారానాథేన చన్ద్రకాన్తోభీష్టో యస్యేతి విగ్రహ్యాతద్దర్శనే హి తస్యజలస్రావాత్ తత్కాన్తత్వమిత్యుక్తమ్ — ఇత్యప్యయుక్తం వేదితవ్యమ్ । సంప్రతిపన్నప్రామాణికతమోదాహృత మేదినీకోశాదివిరుద్ధస్య సాంప్రతికథాయాః పరిదృష్టవిపులప్రమాద తారానాథకృత చన్ద్రకాన్తపదవిగ్రహస్యతాదృశ మేదినీకోశాద్యపర్యాలోచనమూలకతయా బహుశ్రుతపరిషదనాదరణీయత్వాత్ ॥ ॥ ఏతేనైవ — కాన్తస్సూర్యేన్దుపర్యాయపూర్వోయః పూర్వకోపి చేత్యమరకోశాదికన్తు పుల్లింగమాత్రనిర్బన్ధపరం నత్వర్థవిశేషవిగ్రహవిశేషనిర్బన్ధపరమిత్యపి- పరాస్తమ్ । కాన్తానార్యాంప్రియంగౌ స్త్రీ శోభనే త్రిషునాధవే । లోహేచచన్ద్రసూర్యాయఃపర్యాయాన్తశ్శిలాసుచ ॥ ఇతి మేదినీకోశస్య అర్థవిశేషవిగ్రహవిశేషనిర్బన్ధపరతాయా దురపలపత్వాత్ ॥ ॥ యత్తు — “ కథం తర్హి అమృతాంశుకరస్పర్శాద్యత్క్షరత్యమృతం క్షణాత్ । చన్ద్రకాన్తంతదాఖ్యాతం దుర్లభంస్యాత్కలౌయుగే । ఇతిస్కాన్దోక్తలక్షణే నపుంసకత్వమితిచేత్,, ఇతిరసాస్వాదినీ సన్దర్భదర్శితామేవాశఙ్కామనూద్య “ తదత్రమితివిశేష్యాభిప్రాయమార్షం వేతిసంక్షేపః,, ఇతిసమాధానమ్ — తన్న. పుల్లింగశేషాద్యనుశిష్టలిఙ్గవిశేషాణాం శబ్దానాం విశేష్యలింగానురోధి లింగాన్తరకత్వాసంభవేన రత్నమితి విశేష్యాభిప్రాయకతయా తత్సంగమనస్యాసమంజసత్వాత్ । అన్యథా ఏతత్కావ్యాన్తిమపద్యేఏవ “ప్రాప్తి హేతుం,, ఇతిహేతుపదే హంససందేశరత్నమితివిశేష్యానురోధేన క్లీబతాప్రసంగాత్ । అర్షత్వేనసమాధానన్తు ఆచార్యోపదర్శితమేవేతినతత్ర భవతాంసమాధానకల్పనాకౌశలావకాశో మాదృశామపి తద్దూషణసంరంభావకాశశ్చేత్యలమధికేన ॥ ౪ ॥

భాసాతాదృక్ ...... విశ్వకర్మాదయస్తామ్ ॥ ౫ ॥

అవశ్యంనియమేనసంవిధాస్యన్తి సమీకరిష్యన్తి । సంవిపూర్వకాద్దధాతేర్లృ

ట్ - ఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — భక్ష్మీభావాపేక్షయా సంవిధానస్య భవిష్యత్త్వాల్లృట్। నతుశబ్దప్రయోగాధికరణరూప వర్తమానకాలాపేక్షయా ఇతి — తన్న. భగవద్రామభద్రవాక్యే త్రివర్తమానకాలాపేక్షయాభవిష్యత్త్వ వివక్షాయామపిబాధకవిరహాత్ ॥ తథాహి — లఙ్కాప్లోషదివసఏవ మధ్యాహ్నాత్పూర్వం భగవద్రామభద్రసన్నిధిమాగతో హనుమానితి వ్యక్తం గోవిన్దరాజీయే। తదనన్తరదివసస్యైవోషసి హంసంప్రతి రామభద్రస్య వచనమిదమితిచ స్పష్టంపూర్వాశ్వాసీయద్వితీయపద్యే। నఖలువిదగ్ధలఙ్కాయాః ప్రథమరచనాతిశయితం సంవిధానమేకేనైవవాసరేణ విశ్వకర్మాదిభిరపినిర్వర్తితమితిశక్యం వక్తుమ్। "అన్యస్త్రిసావవహితైర్ధిషుః" ఇత్యేవం తేషామేవ సావధానమేవ సంవిధానోద్యమస్యాత్రైవ వర్ణితత్వాత్। తస్మాత్ లఙ్కాప్లోషవాసరఏవ విశ్వకర్మాదిభిర్లఙ్కాసంవిధానస్యారబ్ధత్వేపి సమిత్యుపసర్గద్యోతితసమీచీనత్వవిశిష్టం ప్రాథమికరచనాతిశాయివిధానమనన్తరత్రిచతురవాసరసాధ్యం భగవదుక్తిరూపశబ్దప్రయోగాధికరణరూప వర్తమానకాలాదపి భవిష్యదేవేతిభవిష్యత్త్వం సంభావ్యైవ దాశరథిల్ర్లృట్ప్రయుక్తేత్యాచార్యాణాం మూలకృతామాశయః। తథాసతిహి విశ్వకర్మాదిభిర్బహుభిః ప్రథితైర్దేవశిల్పిభిరపి సావధానైరేవానేకవాసరేషు తత్సంవిధానకరణప్రతీతేస్తత్సంవిధానస్యప్రాథమికవిశ్వకర్మమాత్రరచితలఙ్కాసన్నివేశాదవాఙ్మనసగోచరః కోప్యుత్కర్షాతిశయోవ్యజ్యతఇత్యర్థస్వారస్యం పరిపోష్యతే। అగతికాచ గతిర్భూతత్వభూతాన్తరాపేక్షయా భవిష్యత్త్వవివక్షయా లృడుపపత్తిర్వ్యాఖ్యాత్రాచార్యసూక్తావాశ్రయితుంయుక్తా। ప్రత్యుత సేయముపపత్తిరసంభవదుక్తికైవేత్యనుపదంవక్ష్యతే॥ తదేతత్సర్వమభిసంధాయైవ వర్తమానకాలాపేక్షభవిష్యత్త్వస్యనిష్ప్రత్యూహత్వాత్ లృడనుపపత్త్యాశఙ్కాయాఏవాసంభవాత్ "సంవిపూర్వకాద్ధధాతేర్లృట్" ఇతిసామాన్యేనైవాచార్యైరన్వగ్రాహి॥ ఏతేన — విమోహనేవల్లవగేహినీనాం నబ్రహ్మచర్యంబిభిదేతదీయం। సంపత్స్యతేబాలకజీవనంతత్సత్యేనయేనైవసతాంసమక్షమ్ ॥ ఇతి యాదవాభ్యుదయగతాయామాచార్యసూక్తావపి లృటః కథన్తాసమాహితా। తత్రాతీతాయాఅపి తథావిధబాలకజీవనసంపత్తేరసంభావితత్వవివక్షయైవలృడుపపత్తేః "అనవక్లృప్త్యమర్షయోరకింవృత్తేపి" ఇత్యనుశాసనేనైవసంపత్తేః। తత్రానవక్లృప్తిర్హ్యసంభావనా। అసం

భావితత్వవివక్షాయాశ్చ ఫలమత్యన్తాశ్చర్యావహత్వవ్యఞ్జనమేవ । ఇదంహిబా
లసంజీవనంవిస్మయావహేషు భగవచ్చరితేష్వేకంపరిగణ్యతే " సంజీవయన్నపి
మృతంసుతముత్తరాయాస్సన్దీపనేశ్చిరమృతంసుతమానయంశ్చ। ధామ్నోనిజా
ద్ద్విజసుతాన్పునరానయన్స్వాస్వామేవతాంతనుమహోకథమానయస్త్వం,, ఇత్యా
దౌ । నచాసంభావనావాచకపదోపసందానఏవానవక్లృప్తౌలృడాదిరితిభ్రమిత
వ్యం। సంకల్పంనాకరిష్యచ్చేత్రియంశుద్ధమానసా।సత్యామర్షమవాప్స్యస్త్వం
రామసీతానిబంధనమ్ ॥ ఇతిభట్టిపద్యే తదుపసందానవిరహేపితద్దర్శనాత్ ।
స్పష్టంచేదం తత్రైవసర్వపథీనాయామ్ ॥ ... ..

అతఏవ — "సంపత్స్యత ఇతి విమోహనకాలమపేక్ష్యలృట్ప్రయో
గః,, ఇతి తత్పద్యవ్యాఖ్యానే అప్పయ్యదీక్షితోత్ప్రేక్షితం అగతికగత్యాశ్రయ
ణేనసమాధానమపి సాధుత్వోపపాదకసరణిదిక్ప్రదర్శకతయైవ నేయమితినత
త్రాభినివేష్టవ్యమ్ । అతస్తన్నిదర్శనమపి నప్రకృతేష్వేష్టసాధనాయాలమిత్య
వధేయమ్ ॥ ॥ యదపి — యతః కాలిదాసేన కుమారసంభవే - అతన్ద్రితా
సాస్వయమేవవృక్షకాన్ ఘటస్తనప్రస్రవణైరవర్ధయత్ । గుహోపియేషాం
ప్రథమాప్తజన్మనాం నపుత్రవాత్సల్యమపాకరిష్యతి ఇత్యుక్తమ్ । తత్రహి వృక్ష
సంవర్ధనాత్ప్రాచీనత్వమాత్రేణ నాపాకరిష్యతీతి భవిష్యత్ప్రయోగః — ఇ
తి — తదప్యసత్ — నఞ్సమభివ్యాహారే అభావఏవనఞర్థే లడాద్యర్థ
కాలాన్వయస్యనిబన్ధేషు స్థాపితత్వాత్ గుహకర్తృకవృక్షగతపుత్రవాత్సల్యా
పాకరణాభావస్య కాలిదాసీయైతదుక్తిరూపశబ్దప్రయోగాధికరణరూపవర్తమా
నకాలాపేక్షయైవ భవిష్యత్త్వస్యాబాధితత్వాత్ ధాత్వర్థాన్తరాపేక్షయా భ
విష్యత్త్వవివక్షాయాస్తత్రాప్యనాశ్రయణీయత్వాత్ । వాత్సల్యాపాకరణవిరహస్య
భవిష్యత్కాలేప్యనువృత్తివ్యాప్తికథనేనచ వాత్సల్యేనిరవధికతావ్యజ్యతఇతిస్వా
రస్యపౌష్కల్యమభిసన్ధాయైవ మహాకవేః కాలిదాసస్యతథాలృట్ప్రయోగఇత్య
వధేయమ్ ॥ యదపి — యతశ్చ యోగానుశాసనభాష్యే - అస్తిప్రశ్నఏ
కాన్తవచనీయః సర్వోజాతోమరిష్యతి । ఓంభోఃఇతి భగవతావ్యాసేనభాషి
తం। తత్రహి జననాపేక్షయా భవిష్యత్త్వేవలృట్ । నతువర్తమానత్వాపేక్షయే
త్యవగన్తవ్యమ్ ॥ ఇతి ॥ ఏషైవదిక్ - పూర్వస్మిన్నాశ్వాసే వర్తిష్యన్తేవితమ

సిపదేఇత్యత్రాప్రీతిబోధ్యమ్ — ఇతి — తదప్యసమఞ్జసమ్ - తత్రతత్ర వర్త
మానాపేక్షయా ధాత్వర్థతావచ్ఛేదకసామానాధికరణ్యేన సత్త్రాపేక్షభవిష్య
త్త్వేవస్తుతస్సత్త్యేవగుణప్రధానభావేన స్థితయోఃక్రియయోః పరస్పరాపేక్షయా
తీతత్వభవిష్యత్త్వవివక్షయా "ధాతుసంబన్ధేప్రత్యయాః,, ఇత్యనేనగుణప్రధాన
భూతక్రియయోః పరస్పరాపేక్షయా కాలార్థకప్రత్యయాఙ్గీకారాత్ । అన్య
థావక్త్రపేక్షయా చైత్రయైతద్దినభోజనసామాన్యస్యాతీతత్వేపిచైత్రాద్యపక్త్వా
భోక్ష్యతిచైత్రాద్యపచత్ భోక్ష్యతీత్యాదిప్రయోగాణాం సాధుత్వాపత్తేః ॥
భవన్తితు "పాచకాఃపక్త్వాభోక్ష్యన్తి,, ఇత్యాదయఃప్రయోగాస్సాధవః॥ గుణ
ప్రధానభావాపిచక్రియయోః శతృశానచ్ ణ్వుల్ క్త్వాదిషుప్రత్యయేషు సత్త్వే
వేతి స్పష్టంమఞ్జూషాదౌ కావ్యప్రదీపాదౌచ । ఉపదర్శితయాదవాభ్యుదయ
కుమారసంభవపద్యయోః ప్రకృతపద్యేచ ధాత్వర్థతావచ్ఛేదక సామానాధికర
ణ్యేన వక్త్రవాక్యాపేక్షభవిష్యత్త్వవిరహాత్ క్రియయోస్తథా గుణప్రధానభావె
నాన్వయవిరహాచ్చ "ధాతుసమ్బన్ధేప్రత్యయాః,, ఇత్యనేనానుశాసనేనక్రియా
న్తరాపేక్షయా క్రియాయాంకాలార్థకప్రత్యయస్య దురుపపాదత్వాత్ । నఖ
లుతదనుశాసనాతిరిక్త మనుశాసనమీదృశస్థలేహి కాలార్థకప్రత్యయోప పాద
దకముపలభామహే । వస్తుతస్తు— తదప్యనుశాసనం గుణభూతక్రియాయామే
వప్రధానభూతక్రియాపేక్షయా కాలార్థప్రత్యయోపపాదకమ్ । స్పష్టంచేదం-
తత్సూత్రకౌముదీమనోరమాదౌ "తిఙన్తవాచ్యక్రియాయాఃప్రాధాన్యాత్తదనురో
ధేన గుణభూతక్రియావాచిభ్యఃప్రత్యయాః - వసన్దదర్శ సోమయాజ్యస్యపుత్రో
భవితా,, ఇత్యాదౌసన్దర్భే ॥ తథాచేహ అప్రధానక్రియాపేక్షయా ప్రధానక్రి
యావాచినస్సంవిదధాతేరుత్తరం కాలార్థకప్రత్యయోపపాదనం శబ్దశాస్త్రస
మ్ప్రదాయప్రతీపమేవేతి వివేచయన్తువిచక్షణాః॥ ౫ ॥ ...

తస్యామన్యై ...... సాన్ద్రశాఖామ్ ॥ ౮ ॥

నిహితౌనిక్షిప్తేనయనేదృష్టీయేనసతథోక్తశ్చరన్ ఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ య
త్తు — ఇదఙ్చస్థానానాం దర్శనీయత్వాతిశయేనవా శింశపోపలక్షణ హేతు
నావేతిబోధ్యమ్ — ఇతి - తన్న. శింశపోపలక్షణహేతుతాయా ఇహవివక్షి
తత్వే "వృక్షేవృక్షేనిహితనయనః,, ఇత్యేవవచనవ్యక్త్యవతారావశ్యంభావాత్॥

తస్మాత్ స్థానస్థానసయనసనిధానం మణ్డలవర్తనవత్ పక్షిజాతిస్వభావవర్ణనార్థమేవోపాత్తమిత్యవధేయమ్ ॥ ౧ ఏతేన— నిహితనయనత్వస్య శిశుపాదర్శనం ప్రతి హేతుత్వాత్కావ్యలింగమ్ — ఇత్యుక్తిరపి పరాస్తా ॥ అతఏవాచార్యైః "పక్షిజాతిగతమణ్డలవర్తనాదిస్వభావవర్ణనాత్స్వభావోక్తిః,, ఇత్యత్ర నిహితనయనత్వమప్యాదిపదేనసంగృహ్య స్వభావవర్ణనౌపయికత్వమేవ ఏత్ర స్పష్టీకృతమితిదిక్ ... ...

సా మేదృష్టిః ...... దేవతేవ ॥ ౧౦ ॥

యూయం హంసా ఏవప్రతిమా ఉపమాస్సదృశాయస్యతదితి రసాస్వాదినీ ॥ యత్తు — యూయం హంసాఏవప్రతిమాఉపమానంయస్యతథోక్తంగమనంయస్యాస్సా । యుష్మత్పదం యుష్మద్గమనపరమితి — తత్తు — తన్నక్షీరప్రతిమనినదేశ్యత్రేవ పూర్వాశ్వాసేనిరాకృతప్రాయం వేదితవ్యమ్ ॥ కిఞ్చ యుష్మత్పదస్యాత్ర యుష్మద్గమనలాక్షణికత్వే సర్వనామత్వవిరహేణ యూయాదేశాసంభవేన యూయమిత్యాదివిగ్రహప్రదర్శనమసమంజసమ్ । స్ఫుటతరఞ్చ లాక్షణికానామసర్వనామత్వం "సర్వాదౌ,, ఇతిప్రతీకశేఖరాదౌ ॥ ౧౦ ॥ ...

శుద్ధామిందోః ......మైథిలస్యాత్మజాంతామ్ ॥ ౧౩ ॥

వేతిపదంపాదత్రయేప్యన్వేతి... అత్రనిశిచరగృహాదినాయాస్సీతాయాశ్చ వపచభవ ఏలసచ్చన్ద్రికాదీనాంచ ప్రత్యేకమైక్యారోపసద్భావాత్ "అరణ్యరుదితంకృతం,, మిత్యాదిశ్లోక ఇవ నిదర్శనాలఙ్కారో మాలారూపః॥ యద్వా. . వాశబ్దస్యోపమావాచకత్వాభిసంధౌ మాలారూపఉపమాలఙ్కారఇతి రసాస్వాదినీ॥ యత్తు — నిదర్శనాపక్షాభిప్రాయేణ "వాశబ్దో వికల్పే ఉపమాయాంవికల్పే వా ఇత్యమరఇతి,, — తన్న. "అరణ్యరుదితంకృతమ్,, ఇత్యాదావివారోపసముచ్చయస్యైవాత్రసంభవేన ఏకపక్షే తదితరపక్షప్రతిక్షేపవిరహేణ వికల్పాసంగతేః । తస్మాదిహ సముచ్చయఏవవాకారః । తథాచ నైఘణ్టుకాః- "వాస్యాద్వికల్పోపమయోరేవార్థేపిసముచ్చయే। వాస్యాద్వికల్పోపమయోర్వితర్కేపాదపూరణే । సముచ్చయేచవిస్రంభే నానార్థాతీతయోరపి,, ఇతివిశ్వమేదినీకారాదయః ॥ ... ...

స్మృత్వాపూర్వం ......సౌకుమార్యాతిరేకాత్ ॥ ౧౪ ॥

అక్షామ్యద్భిః అసహమానైః- ఇతిరసాస్వాదినీ॥ ॥యత్తు- అత్రశత్రా పాతుంనప్రథమంవ్యవస్యతిజలం యుష్మాస్వపీతేషు యాఇత్యాదావివ ఆరబ్ధస్యాపరిసమాప్తిరూపంవర్తమానత్వం వివక్షితమితి — తన్న. ప్రథమాశ్వాసీయత్రయోవింశశ్లోకవ్యాఖ్యానగతయా "ఉపహరతీత్యత్రపాతుంనప్రథమంవ్యవస్యతి జలమిత్యాదివత్కాలసామాన్యేలట్ ।,, ఇతిస్వోక్త్యైవవిరోధాత్ । సర్వత్రైవవర్తమానత్వస్య లడర్థస్య ప్రారబ్ధాపరిసమాప్తత్వరూపత్వాచ్చ । తథాచవర్తమానే లడిత్యత్రభాష్యమ్ "న్యాయ్యాత్వేషావర్తమానతా ఆరంభానపవర్గాత్ । అవశ్యంభుంజానోహసతి జల్పతిపిబతి నిమిషతిచ,, ఇత్యాది। నిరూపితంచేదం విస్తరేణమంజూషాయామితిదిక్॥ ॥క్షమూష్సహనేదైవాదికఇతి రసాస్వాదినీ ॥ ॥యత్తు — క్షమూష్సహనేదైవాదికఇతి—తన్న. షితోస్యధాతోరదైవాదికత్వాత్ । స్పష్టంచేదంకౌముద్యామేవ—"అయమషిత్ । భ్వాదిస్తుషిత్,, ఇతిదివాదౌ॥ ౧౩ ॥ ... ...

అమ్బాతుల్యా ...... క్షాళయన్తీమ్॥ ౧౪ ॥

స్థిరతరాంగరాగక్షాళనాసమ్బన్ధేపి తత్సమ్బన్ధోక్తేరతిశయోక్తిశ్చేత్యాదిరసాస్వాదినీ ॥ ॥యత్తు — సంతాపోష్ణైర్బహులైరితి విశేషణయోస్స్థిరరాలేపనక్షాళనం ప్రతిహేతుత్వాత్కావ్యలింగమితి — తన్న. సంతాపోష్ణత్వబహులత్వ విశేషణద్వయవిశిష్టానామశ్రూణాం స్థిరతరానులేపనక్షాళనహేతుతాయాఇహ తృతీయావాచ్యతయాతాదృశవిశేషణయోర్హేతుతావచ్ఛేదకతయైవవివక్షితత్వలాభేన హేతుత్వవివక్షణమూలకకావ్యలింగావతారకథనాసంగతేః॥ ॥

అగ్రాహ్యత్వాద్విషమ ...... చఞ్చరీకైః ॥ ౧౫ ॥

అత్ర కేశపాశాపకిరణంప్రతి తనుపరిమలశ్లాఘాయా... హేతుత్వేనసంభావనాద్ధేతూత్ప్రేక్షా । అవకీర్ణకేశపాశాయాస్సీతాయాశ్చఞ్చరీకానుగత కల్పతరుమంజరీతాదాత్మ్యేనసంభావనాత్స్వరూపోత్ప్రేక్షేత్యనయోస్సంసృష్టిరిత్యాది రసాస్వాదినీ ॥ ॥యత్తు — సురతరుమంజరీగతముత్కర్షంప్రత్యహేతోర్మన్మథపూజార్థత్వాప్సరోవిముక్తత్వయోర్హేతుత్వకల్పనాత్ప్రౌఢోక్తిరలఙ్కార ఇత్యలఙ్కారాన్తరకథనమ్ — తన్న. తయోర్విశేషణయోర్భూతలప్రాప్తిహేతుత్వాభిప్రాయేణైవోపాత్తతయా ఉత్కర్షహేతుత్వవిరహాత్॥

సన్నత్రి కేశపాశస్య వికీర్ణతోక్తి రయుక్తా ॥ నీలనాగాభయేతి కేశస్యవేణీత్వ వర్ణనవిరోధాత్ । వేణీశబ్దో హి త్రిధావిభజ్య గ్రథితకేశసన్నివేశఏవ ప్రసిద్ధ ఇతి చేన్న త్రిధావిభాగపూర్వకగ్రథనరహితస్యాపి కేశస్య ఏకవేణీరూపతాయా ఏకవేణీధరేత్యాది రామాయణఏవవ్యక్తత్వాత్ — ఇత్యాదిరసాస్వాదినీ ॥ ॥

యత్తు — "యద్యపి ఏకవేణీధరాదీనాత్వయిచిన్తాపరాయణా। ఇత్యాద్యుక్త్యా త్రిధావిభాగంవినా బద్ధః కేశపాశః ఏకవేణీత్యుచ్యతఇతి వ్యాఖ్యానేనచ అవకీర్ణమిత్యాది కథనంనసంగచ్ఛతఇవ,, ఇతీమామేవరసాస్వాదినీస్థాం శంకామనూద్య "తథాపి రామభద్రస్య ఉన్మాదావస్థయా హనూమత్ప్రత్యాగమనానన్తరం తథాసంభవాభిప్రాయేణవానదోషః,, ఇతిసమాధానాన్తరాభిధానం- తదేవదమేవం సమాధాత్రాంశాము న్మాదావస్థామవధారయతి । కేశపాశస్య విషమయమితత్వాదేవ కాలాతిపాతాతిరేకేణాలసవలనైశ్చ అవకీర్ణత్వస్య స్రస్తత్వరూపస్యోపపత్తేః ఉన్మాదాదికల్పనాయా అనావశ్యకత్వాత్ । ఏతదభిప్రాయేణైవహి "నీలనాగాభయావేణ్యా జఘనంగతయైకయా ।,, ఇతివర్ణ్యతే శ్రీమతిరామాయణే । నచైవంసతి "త్రిధావిభాగంవినాబద్ధః కేశపాశఃఏకవేణీత్యుచ్యతేఇతి గోవిన్దరాజీయే వేణ్యాబద్ధత్వోక్తిర్నయుజ్యతఇతివాచ్యం సంహతత్వమాత్రాభిప్రాయేణ బద్ధత్వోక్త్యుపపత్తేః । స్నిగ్ధాః కిలకేశాః విగళితబన్ధతాదశాయామపి నిరన్తరసంహతాస్సన్త ఏవజఘనపర్యన్తలంబినో దృశ్యన్తే। అన్యథాతత్ర బద్ధత్వస్య వేణ్యాత్మనాగ్రథితత్వరూపత్వే త్రైధావిభాగపూర్వ్యేణ గ్రథితత్వం జఘనగతత్వఞ్చ కేశేషుయుగపద్వర్ణ్యమానం శ్రీమతిరామాయణే వ్యాహతమేవస్యాత్ ॥ ॥ యదితు — అగ్రభాగమాత్రేగ్రన్థిబద్ధాః మధ్యభాగమాత్రేకథఞ్చిన్నిబద్ధావా కేశాఇహఏకవేణీత్వేనవివక్షితా ఇత్యుచ్యతే తదాపి - తథాగ్రథనమపి కేశానాంద్రాఘీయస్త్వభూయస్త్వాభ్యాంవిషమయమనరూపమేవదాశరథికృతమ్ । తథాగ్రథితో హి కేశపాశఃప్రథమంశిరఃప్రభృతి జఘనపర్యన్తంసమరేఖయాలమ్బమానఆసీత్ । కాలాతిపాతేనతు అలసవలనాదిభిర్విష్వక్ప్రసపీడితా రూపావకీర్ణతా తత్రసంభావితానిబధ్యతేత్రాచార్యైరితి నకశ్చిద్విరోధగన్ధః । వేణీరూపగ్రథనరహితానాంకేశానాం ఏకవేణీరూపత్వం "ఏకవేణీంధృఢంబధ్వా,, ఇత్యయోధ్యాకాండేపివ్యక్తమ్ ॥ ౧౮ ॥ ...

వక్తుంమార్గం ...... విషణ్ణామ్ ॥ ౨౦ ॥

త్వన్నినాదతుల్యనినాదస్యేత్యర్థ ఇతి రసాస్వాదినీ ॥ ఇదఞ్చ పర్యవసితార్థకథనం । త్వన్మఞ్జీరప్రతిమనినదఇత్యత్రత్యరసాస్వాదినీతస్తథావగమాత్ ॥ ॥ యత్తు — త్వం ఉపమాయస్యా ఇతివిగృహ్యఅత్రత్వత్పదంత్వదుక్తిపరంబోధ్యమిత్యుక్తమ్-తన్న. యుష్మదాదేశానుపపత్తేః విస్తరస్తు "త్వన్మఞ్జీరప్రతిమనినదే,, ఇత్యత్ర ప్రథమాశ్వాసేఇతిదిక్ ॥ ౨౦ ॥

అఙ్గైర్గాత్రైః కిసలయ ......నన్దనస్యేవలక్ష్మీమ్ ॥ ౨౧ ॥

సన్తాపేనఅన్తస్సంజ్వరేణేత్యాదిరసాస్వాదినీ॥ ॥ యత్తు—అన్యత్ర సన్తాపోష్ణ ఆతపత్రాపోష్ణః యస్స్యసపోవాయుస్తేనపరుషయాఅశీతయాఛాయయా అనాతపేన—ఇతిశ్లేషవర్ణనం — తన్న. ప్రక్రమభఙ్గాపత్తేః। ప్రథమపాదేహిఉత్ప్రేక్షౌపయికసాధర్మ్యాభిధానంతావత్స్పష్టమ్ । అఙ్గానామపి కిసలయసామ్యనిబన్ధనేన బిమ్బప్రతిబిమ్బభావస్థలఇవ సాదృశ్యసంపాదితకిసలయాభేదకత్వేన ఉపమానోపమేయోభయగామిత్వోపపత్తేః । యదిపునః తృతీయపాదేశ్లేషోవివక్ష్యతే తదాతత్రాపిఉత్ప్రేక్షౌపయికసాధర్మ్యాభిధానంప్రాప్తమితిప్రథమపాదప్రక్రాన్తస్య సాధర్మ్యాభిధానప్రకరణస్య తృతీయపాదేఽనువర్తమానస్య అన్తరాద్వితీయపాదేవిచ్ఛేదప్రసఙ్గః । అతఏవ పూర్వతన్త్రేఅభిక్రమణస్య ప్రయాజాఙ్గవిధిమధ్యపఠితస్యప్రక్రాన్తప్రయాజప్రకరణానువృత్త్యనురోధేనప్రయాజాఙ్గత్వమవధారితం - "భవేదేవంప్రయాజానాంనాస్తిప్రకరణంయది। తేషాంవచనసంయుక్తాయేగుణావిహితాఃపురా। పశ్చాచ్చయేవిధాస్యన్తేతైస్సన్దష్టమిదంశ్రుతం । అభిక్రామ జుహోతీతినతతోన్యత్రగచ్ఛతి,, ఇతి ॥ నఖల్విహతృతీయపాదేపిసాధర్మ్యాభిధానంసంభవతి । భవద్భిరప్యనుపన్యాసాత్॥ కథంచిదపితదభిధానాశఙ్కేన్న । తస్మాద్ద్వితీయపాదేవిచ్ఛిన్నస్య సాదృశ్యాభిధానప్రకరణస్య తృతీయపాదేఅనువృత్త్యసంభవాత్ శ్లేషావివక్షణమేవయుక్తం । అతఏవ ఉపవీతవిధేస్సామిధేనీగుణవిధ్యన్తరాలామ్నానేపి ఉపవీతపూర్వాభ్యాం,తైర్నిర్విధ్భిరసంభవత్సామిధేన్యఙ్గభావైస్సామిధేనీప్రకరణవిచ్ఛేదాత్ విచ్ఛిన్నస్యచప్రకరణస్యఉపవీతవిధావనువృత్తేరసంభవాదుపవీతస్య నసామిధేన్యఙ్గత్వమితిస్థితంపూర్వతన్త్రే— "అనువృత్తౌతదఙ్గత్వంవిచ్ఛిన్నేదర్శశేషతా। కింప్ర

ప్తముభయత్రాపికీర్తనాదనువర్తతే । పురస్తాదుపవీతస్యపరస్తాచ్చాపికీర్తనమ్।
విద్యతేసామిధేనీనామతఃప్రకరణాస్థితా,, ఇతిపూర్వపక్షంప్రాపయ్య "ఏవంప్రా
ప్తేవదామోత్రనివిద్భిర్వ్యవధానతః । విచ్ఛిన్నాసామిధేనీనాం ప్రక్రియానా
నువర్తతే॥,, ఇతి॥ ... ...

చేతోవృత్తిం ...... సమాధిం॥ ౧౨ ॥

సార్వభౌమెసర్వాసుభూమిషువిదితః సార్వభౌమస్తస్మిన్సర్వోక్షిప్త
మూఢవిక్షిప్తాదిసర్వావస్థాసు ప్రసిద్ధఇత్యర్థ ఇతి రసాస్వాదినీ ॥ అత్రయది
తద్గుణసంవిజ్ఞాన బహువ్రీహిరాశ్రియతే తదాక్షిప్తాదిపంచావస్థాఅపి సర్వభూ
మిపదార్థఇతిలభ్యతే భోజరాజాద్యభిమతం । యదాతు — అతద్గుణసంవి
జ్ఞానబహువ్రీహిరాశ్రియతెతదాసావాస్థారభేదా ఏకాగ్రావస్థానిరుద్ధాచవస్థా
సర్వభూమిపదార్థః । తథాచమధుమతీమధుప్రతీకావిశోకాసంస్కారశేషతా
రూపాసు అవస్థాస్విత్యర్థఇత్యవగమ్యతే । తదిదంవాచస్పతేరనుమతమ్మతం।
తేనసార్వభౌమపదగతసర్వభూమిపదస్యఏకాగ్రావస్థానిరుద్ధావస్థారూపచతు
ర్థపఞ్చమభూమిమాత్రపరతాయాస్స్థాపితత్వాత్ । తదేవంయోగతన్త్రప్రసిద్ధ
నిబన్ధకారయోర్భోజరాజవాచస్పతిమిశ్రయోర్ద్వయోరపి మతయోస్సంగ్రహం
సూచయితుం "క్షిప్తమూఢవిక్షిప్తాదిసర్వావస్థాసు,, ఇతివివృతమాచార్యైరిత్య
వధేయమ్ ॥ ॥ యత్తు — నచసార్వభౌమఇతిభాష్యం మనసినిధాయ తస్యా
ర్థమాహభోజరాజః। సచనిరోధస్సర్వాసాంచిత్తవృత్తీనాం సర్వప్రాణినాంచ
ధర్మఃకదాచిత్కస్యాఞ్చిద్బుద్ధిభూమావావిర్భవతీతి॥ అయంభావః-యదాచి
త్తస్యయాబుద్ధివృత్తిరుదేతి తదాతస్యామన్యస్యావృత్తేర్నిరోధోదృశ్యతే। యథా
క్షిప్తావస్థాయాంమూఢావస్థానిరోధఇతి। తస్మాదయంనిరోధస్సర్వాస్వపిచిత్తభూ
మిషూక్తప్రకారేణవిదితఇతి । వాచస్పతిమిశ్రస్తు — ఏకాగ్రస్యచిత్తస్య తి
స్రోభూమయఃమధుమతీమధుప్రతీకావిశోకేతి। నిరుద్ధస్యసంస్కారశేషత్రైకైవేతి
సర్వాసుతాసుచతసృషుభూమిషు అన్యాసాంప్రమాణాదివృత్తీనాంనిరోధోవిది
తఇతిభాష్యార్థమాహ । మాధవాచార్యేణాప్యయమేవార్థోనుసృతః । తత్ర
భోజరాజోక్తఏవార్థఆచార్యైరనుసృతఇతిబోధ్యమితి — తన్న. భాష్యగ
తసార్వభౌమపదస్యేవమూలస్థసార్వభౌమపదస్యాపి మతద్వయపరతయావ్యా

పపత్రైమూర్గాలస్యైకతర మతమాత్రపరతయా నియన్తుమశక్యత్వాత్ । ప్రత్యుత వాచస్పతిపక్షస్యైవాచార్యాభిమతతాయా నియన్తుంశక్యత్వాచ్చ । తథాహి । భోజరాజోక్తస్యైహ మూలకృదాచార్యాభిమతత్వేపద్యేత్ర సార్వభౌమపదస్యైవవైయర్థ్యాపత్తిః వ్యావర్త్యాభావాత్। సార్వభౌమేనిరోధే ఇత్యనేనక్షిప్తాది సర్వభూమిసాధారణేనిరోధేవివక్షితే తత్ర బాహ్యచేతోవృత్తిసామాన్యశమయితృత్వాయోగేన "చేతోవృత్తింశమయతిబహిః,, ఇతివిశేషణాసంగతేశ్చ। తస్మాద్వాచస్పత్యుపదర్శితార్థ ఏవేహాచార్యైర్మూలేవివక్షితః । తథాచసతిక్షిప్తమూఢవిక్షిప్తరూపావస్థాత్రయగతినిరోధవ్యావృత్తయే సార్వభౌమపదంసార్థకమ్ । మధుమత్యాదిసకలభూమివిదితేచ నిరోధేబాహ్యచేతోవృత్తి శమయితృత్వముపపన్నంచేతి। రసాస్వాదిన్యాన్తు — యోగశాస్త్రనిబద్ధసారపరస్పరవైమత్యోద్ఘాటనస్య అనవసరగ్రస్తతయా మూలస్యైకతరమతమాత్రపరతామనిర్ధార్య సామాన్యత ఏవవివృతమిత్యవధేయమ్॥ ... ...

అనితరజుషః ...... వ్యుత్థానసంస్కారమలరాహిత్యేన నిరోధమాత్రవిషయాయాఇతి భావఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — అనితరజుషః మన్మాత్రగోచరాయాఇత్యర్థవర్ణనమ్ — తన్న. మయ్యేకస్మిన్నిత్యనేనైవ తదర్థలాభేనపౌనరుక్త్యాపత్తేః ॥ తస్మాత్ "తజ్జస్సంస్కారోన్యసంస్కారప్రతిబన్ధీ,, ఇతి యోగసూత్రస్య "సమాధిప్రజ్ఞాప్రభవస్సంస్కారో వ్యుత్థాన సంస్కారాశయం బాధతే। వ్యుత్థానసంస్కారాభిభవాత్ తత్ప్రభవాః ప్రత్యయానభవన్తి । ప్రత్యయానిరోధేసమాధిరుపతిష్ఠతే । తతస్సమాధిప్రజ్ఞా । తతఃప్రజ్ఞాకృతాస్సంస్కారా ఇతినవోనవస్సంస్కారాశయోజాయతే । తతః ప్రజ్ఞాతతస్సంస్కారా,, ఇతి తద్భాష్యస్యచప్రత్యభిజ్ఞాపకతయా నిరోధసమాధిశబ్దితాసంప్రజ్ఞాతసమాధిహేతుభూతవ్యుత్థానసంస్కార పరిపన్థిసంస్కారప్రకర్షపరత్వమేవరసాస్వాదిన్యుపదర్శితంయుక్తం "అనితరజుషోవాసనాయాఃప్రకర్షాత్,,ఇత్యస్యేతిబోధ్యమ్॥

అన్తఃస్వప్రకృతావేవవిలయః ప్రలయస్తేనమృదునావృత్తిరూప కార్యాకరణాదభావప్రాప్తైనేవస్థితేనేతిభావః। స్వాన్తేనచిత్తేన। కాలక్రమేణనిర్బీజనిరోధసంస్కారప్రచయేసతిస్వప్రకృతౌచిత్తంలీయతఇత్యవోచామ । తన్నవిస్మర్తవ్యమితిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — అన్తఃభావ్యైవస్తునీత్యర్థః । మయీతి

యావత్ । విలయేనవిలీనత్వేన । తన్మయతాపత్త్యేతియావత్ । మృదు మన్దం అన్యత్కిమపిగృహీతుమశక్తేన స్వాన్తేన —ఇతి — తన్న. అన్తశ్శబ్దస్యభావ్యవస్తుపరతాయాః కోశాదితోఽసిద్ధేః । భావ్యవస్తుమయత్వస్య తదేకవస్తువిషయకత్వరూపస్య "మయ్యేకస్మిన్,, ఇత్యనేనైవలబ్ధతయా పౌనరుక్త్యాపత్తేశ్చ ॥ తస్మాత్ కార్యాపేక్షయా కారణస్యసూక్ష్మతయా "అన్యోన్యరతాః,, ఇత్యాదివదన్తరత్వేనరూపేణచిత్తప్రకృతేరేవ అన్తఃపదేనవివక్షణముచితమ్। విలయశబ్దస్యచస్వకారణప్రలయపరత్వమేవయుక్తమ్ "తస్యాపినిరోధే సర్వనిరోధాన్నిర్బీజస్సమాధిః,, ఇతిసూత్రస్థస్య "వ్యుత్థాననిరోధసమాధిప్రభవైస్సహ కైవల్యభాగీయైస్సంస్కారైశ్చిత్తంస్వస్యాంప్రకృతావవస్థితాయాంప్రవిలీయతే,, ఇతిభాష్యస్యప్రత్యభిజ్ఞానాత్ । తథాచ తాదృశసూత్రభాష్యసన్దర్భానుగుణ్యాద్యనురోధేన రసాస్వాదిన్యాంప్రదర్శితం నిరోధసంస్కారప్రకర్షాధీన చిత్తప్రలయపరతయాస్యవ్యాఖ్యానమేవ యుక్తమితిధ్యేయమ్॥ ...

పూర్వార్ధస్య సంప్రజ్ఞాతసమాధిపరతాంవ్యాఖ్యాయ "అథాసంప్రజ్ఞాతస్థితిమాహ-అభ్యస్యన్తీమితి,, ఇత్యాదినాఉత్తరార్ధస్యాసంప్రజ్ఞాతసమాధిపరతాంప్రకాశ్యశ్లోకస్యాస్యయోగశాస్త్రీయకృత్స్నార్థసంగ్రహపరత్వంస్థాపితంరసాస్వాదిన్యాం॥ ॥ యత్తు- స్వరసతమమిమమర్థం పరిత్యజ్యయోగశాస్త్రానభిజ్ఞ కదేశభూతసంప్రజ్ఞాతసమాధిమాత్రపరతాం శ్లోకస్యాస్యాభిసంధాయ "ఏతచ్ఛ్లోకోక్తస్సమాధిస్తు సంప్రజ్ఞాతభేదేషు నిర్వితర్కాస్సంప్రజ్ఞాతసమాధిర్బోధ్యః,, ఇతి— తదిదంయోగౌపనిషదతన్త్రద్వయీయాథాత్మ్యానభిజ్ఞతావిలసితం। భగవద్విషయకతయాత్రోక్తస్య సంప్రజ్ఞాతస్య నిర్వితర్కశబ్దితత్వాసంభవాత్ । సవితర్కనిర్వితర్క సవిచారనిర్విచారరూపాణాంహి సంప్రజ్ఞాతభేదానాం స్థూలసూక్ష్మభేదభిన్నాచేతనగోచరత్వాత్ । గ్రహీతృసమాపత్తిరూపస్యైవసంప్రజ్ఞాతభేదస్య చేతనవిషయకత్వసంభవాత్ । స్పష్టంచేదం రసాస్వాదిన్యామనూదితేష్వేవ "వితర్కవిచార,, ఇతిసూత్రభాష్యాదిషు । భవదనూదితేఽపి — తత్రయదా మహాభూతాదీనిస్థూలానివిషయత్వేనాదాయ పూర్వాపరానుసన్ధానేనశబ్దార్థోల్లేఖసంభేదనభావనాక్రియతే తదాసవితర్కసమాధిః । అస్మిన్నేవాలమ్బనేపూర్వాపరానుసంధానశబ్దార్థోల్లేఖశూన్యత్వేన యదాభావనాప్ర

వర్తతే తదానిర్వితర్కః,, ఇతిభోజరాజీయసన్దర్భే । తస్మాత్ ఉత్తరార్ధే త్రి
"తజ్జస్సంస్కారోన్యసంస్కారప్రతిబన్ధీ। తస్యాపినిరోధే సర్వవృత్తినిరోధాన్ని
ర్బీజస్సమాధిః,, ఇతి సూత్రతద్భాష్యయోః ప్రత్యభిజ్ఞానాదసంప్రజ్ఞాతపర
త్వమేవాత్రయుక్తమాచార్యోపదర్శితమాశ్రయితుమ్ । నచఅసంప్రజ్ఞాతసమాధి
స్సిద్ధాన్తినామననుమతఇతిశంక్యం । తదనుమతత్వేహియోగశాస్త్రప్రక్రియామా
లమ్బ్య తదర్థోక్తేర్విశిష్టానిబన్ధేబాధకాభావాత్ । వస్తుతస్తు — అసంప్రజ్ఞాత
సమాధిరపి సంప్రజ్ఞాతసమాధివత్సిద్ధాన్తినామనుమతఏవ। అతఏవ "సంప్రజ్ఞా
తస్థితిమతిగతేనిర్వికల్పేసమాధౌశాన్తావదస్తిమితబహులానన్దసన్దోహమన్తః।
యత్తద్బ్రహ్మస్ఫురతియమినాంపూర్ణషాడ్గుణ్యరూపం సామేసత్యాహృదిహయ
ముఖీదేవతాసన్నిధత్తామ్,, ఇత్యాచార్యైర్మూలకారైరేవ నిర్వికల్పసమా
ధేః సంప్రజ్ఞాతస్థితిమతిక్రమ్యావిర్భూతత్వమభిహితం । సంప్రజ్ఞాతస్థితిమతిక్ర
మ్యావిర్భూతోహి నిర్వికల్పసమాధిరసంప్రజ్ఞాతఏవ । అతఏవ తత్ర "పూ
ర్ణషాడ్గుణ్యరూపం,, ఇత్యస్యాప్యుపపత్తిః । నిర్బీజసమాధ్యపరాభిధాన
స్యాసంప్రజ్ఞాతసమాధేరేవ సర్వోత్తరసమాధిరూపతయా తత్రైవ పూర్ణషా
డ్గుణ్యరూపస్య పరస్యబ్రహ్మణఃస్ఫురణౌచిత్యాత్ ॥ నతుతతోర్వాచీనేసంప్ర
జ్ఞాతేసబీజసమాధినామని ॥ అతఏవ—శరణాగతిదీపికాయామాచార్యైః- యో
గ్యంయమైశ్చనియమైశ్చవిధాయచిత్తంసన్తోజితాసనతయాస్వవశాసువగాః।
ప్రత్యాహృతేన్ద్రియగణాస్స్థిరధారణాస్త్వాం ధ్యాత్వాసమాధియుగలేనవిలోకయ
న్తి ॥ పద్మాభిరామవదనేక్షణపాణిపాదందివ్యాయుధాభరణమాల్యవిలేపనంత్వాం
యోగేననాథశుభమాశ్రయమాత్మవన్త స్సాలమ్బనేనపరిచిన్త్యనయాన్తితృప్తిమ్॥
మానాతిలంఘిసుఖబోధమహామ్బురాశౌ మగ్నాస్త్రిసీమరహితే భవతస్స్వరూ
పే। తాపత్రయేణవిహతింనభజన్తిభూయస్సంసారఘర్మజనితేనసమాధిమన్తః॥
ఇత్యనేనాత్రఏకేనపద్యేన యమనియమాసనప్రాణాయామ ప్రత్యాహారధారణా
ధ్యానాని సమాధియుగలంచనిర్దిశ్య ద్వితీయేనపద్యేన ప్రథమసమాధేస్సంప్ర
జ్ఞాతాపరపర్యాయస్య సాలమ్బనయోగస్య శుభాశ్రయవిశిష్టభగవద్విషయకతా
మభిధాయ తృతీయేనపద్యేన పరిచ్ఛేదత్రయాతీత షాడ్గుణ్యపరిపూర్ణస్వరూ
పస్య నిరాలమ్బనసమాధిగోచరత్వమన్వగ్రాహి ॥ నిరాలమ్బనసమాధిరేవ

నిర్బీజః అసంప్రజ్ఞాత ఇతి చాఖ్యాయతే। సంప్రజ్ఞాతసూత్రే "సర్వ ఏతే సాలమ్బ
నాః" ఇత్యనేన సంప్రజ్ఞాతమాత్రస్య సాలమ్బనత్వభాషణాత్ । అనూదితం చే
దమపి భాష్యం రసాస్వాదిన్యామేవ । తస్మాదిహాపి నిర్వికల్పసమాధిరసంప్రజ్ఞా
తఏవాచార్యైర్మూలకారైర్వివక్షిత ఇత్యవధేయమ్॥ ...

అత్ర సమాధిమభ్యస్యన్నిత్యుత్ప్రేక్షా ఇతి రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు—
అత్ర - కనన్తిం కాన్తాయాః కచరుచిమసాధారణతయా కవీనాం లోకో యత్కథ
యతి తదేతన్న హి మృషా । సపక్షాత్సర్వస్మాదపి మధుకరాణాం సముదయాద్విపక్షా
ద్వావృత్తిం వ్రజతి శిఖిపిఞ్ఛాదపి యతః ॥ ఇత్యాదావివ లౌకికే వస్తుని శాస్త్రీ
యవస్తువ్యవహారసమారోపరూపా సమాసోక్తిః — ఇతి — తన్న. యత్ర హి
విశేషణానాం శ్లేషేణ వా స్వతస్సిద్ధసాధారణ్యేన వా ప్రకృతాప్రకృతయోరర్థ
యోస్సాధారణ్యం తత్రైవ హి సమాసోక్తిః ప్రసరతి । ప్రకృతే చ నిర్వికల్పపదస్య
తత్సమానాధికరణసమాధిపదస్య చ శాస్త్రీయార్థరూపాప్రకృతార్థమాత్రగా
మితయా ప్రకృతార్థసాధారణ్యాభావాత్కథం సమాసోక్తిః ప్రవర్తతామ్ । చి
న్తనమాత్రే సమాధిశబ్దప్రయోగానుశాసనయోరదర్శనేన సీతాగతరామభద్రగో
చరచిన్తనమాత్రస్య నిర్వికల్పసమాధిపదవ్యపదేశ్యత్వాయోగాత్ । అత ఏవ హి
ఆత్మారామా విహితమతయో నిర్వికల్పే సమాధౌ జ్ఞానోద్రేకాద్విఘటితతమోగ్రన్థ
యస్సత్త్వనిష్ఠాః । యం వీక్షన్తే కమపి తమసాం జ్యోతిషాం వా పరస్తాత్తం మోహాన్ధః క
థమయమముం వేత్తి దేవం పురాణమ్" ॥ ఇతి పద్యే నిర్వికల్పసమాధ్యాదిపదా
నాం శాస్త్రమాత్రప్రసిద్ధార్థకత్వమభిహితం కావ్యప్రకాశాదావప్రతీతదోష
నిరూపణప్రకరణే। స్పష్టం చేదమపి రసాస్వాదిన్యామ్ । తస్మాద్భగవద్ధారణధివి
షయకనిరన్తరచిన్తనావస్థారూపస్య విషయస్యానుపాదానాత్ "నిర్వికల్పం స
మాధిమభ్యస్యన్తిం" ఇత్యనుక్తవిషయోత్ప్రేక్షైవ యుక్తేతి ॥ "కనన్తిం కాం
తాయాః" ఇతి పద్యస్తు విషమో దృష్టాన్తః। తత్రాసాధారణసపక్షవిపక్షశబ్దానాం శా
స్త్రీర్థవిశేషేషు పరిభాషితానామపి అనన్యసామాన్య సదృశ పక్షవిగత రూపే
ష్వర్థేషు లౌకికేష్వపి ప్రయోగప్రాచుర్యాత్ ప్రకృతాప్రకృతార్థసాధారణ్యా
విఘాతాత్ సమాసోక్త్యవతారే బాధకానుపలంభాత్॥ కిఞ్చ - కనన్తిమిత్యాదిప
ద్యార్థవర్ణనావసరే "విపక్షాత్ప్రతిస్పర్ధినః వైపక్షిణః పక్షాచ్చ" ఇత్య

ర్థవర్ణనమపినసత్ । తథాసతి శిఖిపింఛవ్యపక్షిపక్షరూపత్వాయోగేనాన్వయా
పత్తేః। తస్మాత్ విగతఃపక్షాదితివిగృహ్యపక్షాద్విగతత్వార్థకత్వమేవపక్షే తస్య
స్వీకార్యమితివిభావనీయమ్ ॥ ... ...

యదపి — ఏతత్పద్యవ్యాఖ్యానే— పీతపాతంజలరసైస్సాహితీసారవేదిభిః।
సానుగ్రహైరియంవ్యాఖ్యాపరామృశ్యావిచక్షణైః॥ — ఇతిపద్యంపఠితమ్ —
తదేవపద్యమధునామనాగ్విక్కృతింపశ్యతామ్ — యథా— పీతపాతంజలరసైః
సాహితీసారవేదిభిః । సానుగ్రహైరియంవ్యాఖ్యాపరామృష్టావిచక్షణైః। ఇతి॥
"సానుస్స్యాద్గిరౌ బుధే మార్గే వాత్యాయాంపల్లవేవనే,, ॥ ఇతివిశ్వకోశాత్ సానూ
నాంశృంగాణాంగ్రహైః గ్రహణైః శృంగగ్రహణపురస్సరం "పరామృశ్యా,, ఇ
తియథాస్యాత్తథార్థనమేవ పీతపాతంజలరసైః యోగతన్త్రశబ్దతన్త్రవిన్యార్థన్యై
రియంవ్యాఖ్యా ప్రకాశనామికా కృత్స్నాపి శృంగగ్రాహికయా పరామృష్టా
నిమృష్టాఇతితదర్థః॥ ౨౦ ॥ ... ...

శూన్యాదృష్టిః ...... నూనమన్తః॥ ౨౩ ॥

తప్యతఇత్యత్ర తపదాహఇత్యస్మాచ్ఛాన్దాదికాత్కర్మణియక్ తఙ్ । తస్యా
ధృష్టియత్వేనపక్షేణిజభావాన్నోపధావృద్ధిరిత్యాదిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు-
యద్వాకర్మకర్తరీదంరూపం । తపసంతాపఇత్యస్మాద్భ్వాదికాన్నిష్పన్నం
విరహదైన్యంసీతామన్తస్తపతిదుఃఖయతీత్యర్థః । తత్రైవకర్మణస్సీతాయాఃక
ర్తృత్వవివక్షాయాం సీతాస్వయమేవాన్తస్తప్యతఇతిభవతి । క్రియమాణస్తుయ
త్కర్మస్వయమేవప్రసిద్ధ్యతి । సుకరైస్స్వైర్గుణైఃకర్తుఃకర్మకర్తరితద్విదురిత్యు
క్తేః। అస్మిన్పక్షే సీతా అతఏవ తనుతరతనుస్స్వతీఅన్తస్తప్యతేనూనమితియోజనా
ఇతి — తన్న. తథాసతి సీతాస్వయమేవదుఃఖ్యతీత్యర్థాపత్తేః । ప్రకృతిసుం
గాయాంసీతాయాం దుఃఖత్వస్యకాదాచిత్కదుర్వారవిధివిలసితకృతతయా నై
మిత్తికతాయాఏవ వర్ణయితుముచితతయా స్వయమేవేత్యనైమిత్తికత్వవర్ణ.
స్యాయుక్తత్వాత్ ॥ ॥ కిఞ్చ — ధాత్వర్థేహేత్వన్తరావివక్షాయాంహిక
ర్మకర్తృప్రయోగః ఓదనఃపచ్యతేస్వయమేవ । భిద్యతేకేదారస్స్వయమేవే
త్యాదౌ। సౌకర్యాతిశయవివక్షాయాఃక్రియాయానిష్పత్తౌ హేత్వన్తరనైరపేక్ష్య
వివక్షారూపత్వాత్ । నహిభవతి చైత్రేణౌదనఃపచ్యతేస్వయమేవ, కష్టకేట

కైవారో౽భిద్యతే స్వయమేవేత్యాదిః ప్రయోగస్సాధుః । ప్రకృతే చ సీతాకర్మకతాపకర్తృత్వేన దైన్యం స్వయమేవానూద్యతాదృశదైన్యప్రాప్తేరేవ అన్యస్తాపహేతుతాయా అతఏవేత్యాదినా వివరణాత్ కథం కర్మకర్తృప్రయోగసాధుతా సంఘటతామ్ । తస్మాత్ సీతా ఇత్యత్ర కర్మణి ప్రయోగే నయనకర్తృత్వేనోపాత్తస్య విధినేత్యస్య అనుకర్త్రైణలిప్యత ఇత్యత్రాపి కర్తృత్వేనాన్వయాత్కర్మణి ప్రయోగ ఏవాయమిత్యేవ యుక్తం రసాస్వాదినీదర్శితమ్ ॥ ఏతేన — దైన్యంనీతత్వస్య స్వయమేవ తాపనం ప్రతి హేతుత్వాత్కావ్యలింగమిత్యుక్తిరపి న సతీతి వ్యక్తమ్ । స్వయమేవేత్యస్య అన్యహేతుకత్వస్య చైకత్ర వ్యాఘాతాత్ । వస్తుతస్తు — కర్మస్థక్రియాణామేవ ధాతూనాం కర్మకర్తరి ప్రయోగః । కర్మస్థా చ క్రియా నిర్వర్త్యవికార్యే చ కర్మణి । న తు ప్రాప్యే కర్మణి “క్రియాకృతవిశేషాణాం సిద్ధిర్యత్ర న గమ్యతే । దర్శనాదనుమానాద్వా తత్ప్రాప్యమితి కథ్యతే,, ఇతి లక్షితే ॥ యథోక్తం కౌముద్యామేవ — కర్మస్థయా క్రియయా తుల్యక్రియః కర్త్రా కర్మవత్స్యాత్ యత్ర కర్మణి క్రియాకృతో విశేషో దృశ్యతే యథా పక్వేషు తండులేషు యథా వాభిన్నేషు కాష్ఠేషు తత్ర కర్మస్థా క్రియా నేతరత్ర । న హి పక్వాపక్వతండులేష్వివ గతాగతగ్రామేషు వైలక్షణ్యముపలభ్యతే,, ఇతి ॥ భూషణే చ-నిర్వర్త్యే చ వికార్యే చ కర్మవద్భావ ఇష్యతే । న తు ప్రాప్యే కర్మణీతి సిద్ధాంతో౽త్ర వ్యవస్థితః ॥ ఇతీదం స్పష్టమ్ ॥ తదిహ సీతా తాపకైర్న నిర్వర్త్యం కర్మ, నాపి వికార్యమ్ । యదసజ్జాయతే పూర్వం జన్మనా వా ప్రకాశ్యతే । తన్నిర్వర్త్యం వికార్యం తు కర్మ ద్వేధా వ్యవస్థితమ్ ॥ ప్రకృత్యుచ్ఛేదసంభూతం కిఞ్చిత్కాష్ఠాదిభస్మవత్ । కిఞ్చిద్గుణాన్తరోత్పత్త్యా సువర్ణాదివికారవత్ ॥ ఇత్యుక్తతల్లక్షణవిరహాత్ । ప్రకృత్యదర్శనాచ్చ వికార్యస్య హి భస్మకుండలాదిరూపస్య కర్మణః కాష్ఠం భస్మ కరోతి సువర్ణం కుణ్డలం కరోతీత్యాదౌ ప్రకృతికర్మసమభివ్యాహారో దృష్టః । తతశ్చ పరిశేషాత్ప్రాప్యం కర్మైవ సీతేతి కథమత్ర కర్తుః కర్మవద్భావః ప్రసజ్యతామితి సుధియో విదాంకుర్వన్తు ॥ ౨౩ ॥ ... ...

నేదీయస్యా ...... న్మదుక్తిం ॥ ౨౪ ॥

దీర్ఘికాశబ్దస్త్రీలింగస్వారస్యాత్ అధిగతరసస్సంవేశనేత్యాదిశబ్దస్వారస్యాచ్చ ప్రస్తుతే రాజహంసవృత్తాన్తే జాయాపతిసంభోగవృత్తాన్తః ప్రతీయత ఇతి

సమాసోక్తిరితిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — దీర్ఘికాశబ్ద స్త్రీలింగేనరసశబ్దస్వారస్యేనచాప్రస్తుతనాయికావృత్తాన్తః ప్రతీయతఇతి సమాసోక్తిరితి — తన్న. సంభవతస్సంవేశశబ్ద శ్లేషస్యపరిత్యాగానౌచిత్యాత్ ॥దీర్ఘికాపానీయలాభస్వాపతన్మూలకశ్రమాపనయనరూప ప్రకృతహంసవ్యవహారేనాయికావిశేషవిషయః ప్రీత్యధిగమతత్సంభోగతన్మూలక శ్రమాపనయనరూపస్య దూరాధ్వప్రత్యాయాత నాయకవిశేషవ్యవహారస్య తాదాత్మ్యేనప్రతీతౌ స్వారస్యాతిశయాచ్చ ॥ తస్మాత్ "సంవేశనం నిధువనం,, ఇతిహలాయుధకోశసిద్ధశ్లేషవివక్షణమాచార్యదర్శితమావశ్యకమేవ ॥ యదపి — అధిగతరసః ప్రాప్తసురతసుఖాస్వాదశ్చసన్ ! శృంగారముఖ్యమధురాదిసువర్ణరేతోనిర్యాసరాగగరలద్రవపారదేషు। ఆస్వాదనధ్వనిసుధాంబురసాఖ్యధాతుష్విష్టోరసఇతి రత్నమాలా ఇతి-తదపిన. రసపదస్యోదాహృతకోశబలాదాస్వాదనమాత్రార్థకతాలాభేపిసురతసుఖాస్వాదరూపవిశేషస్యవినా లక్షణామలాభాత్ । సంవేశశబ్దస్యతురసాస్వాదిన్యామాచార్యోదాహృతకోశేన సంభోగత్వావచ్ఛిన్నవాచకతాయాః స్పష్టతయాసంవేశపదశ్లేషబలాత్సంభోగప్రతీతివర్ణనస్యైవ యుక్తత్వాత్ ॥

శైలైరధ్వ ...... ప్రబోధమ్ ॥ ౨౬ ॥

ప్రస్తుతే రాజహంసప్రబోధవృత్తాన్తే అప్రస్తుతమహారాజప్రబోధవృత్తాన్తప్రతీతేస్సమాసోక్తిరితి రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — ఇమామేవసమాసోక్తిముపవర్ణ్య "రాజహంసేతివిశేష్యస్య రాజోపచారార్హత్వాభిప్రాయకత్వాత్పరికరాఙ్కురో వా,, ఇత్యనేనతస్యాః పరికరాఙ్కురేణసహైకల్పితత్వాభిధానమ్ — తన్న. తయోస్సమాసోక్తి పరికరాఙ్కురయోః సముచ్చయేబాధకవిరహేణ ఏకపక్షే ఇతరప్రతిక్షేపాసంభవాద్వికల్పాసంగతేః ॥ నచపరికరపక్షే రాజోపచారార్హత్వాభిప్రాయస్య హంసేరాజత్వవివక్షయైవేహ ఉపపాదనీయత్వాత్తద్వివక్షాయాంచ అప్రస్తుతస్యాపి రాజ్ఞః వాచ్యత్వైవప్రతీతేఃఅప్రస్తుతవ్యంజనామూలకసమాసోక్తేరనవతారఏవేతివాచ్యం హంసే లోకప్రసిద్ధతయాఅవేత్యధికరణసిద్ధస్య రాజత్వస్యబాధితత్వేన వివక్షణాసంభవాత్ । బాధితస్యాపిహివివక్షణంరూపకరూపకాతిశయోక్తిశ్లేషాణాం త్రయాణామన్యతమేనవాచ్యం।ప్రకృతేచనరాజరూపకసంభవః తథాసతివిషయిప్రాధాన్యావశ్యంభా

వాత్ హంసరాజేత్యాపత్తేః। హంసస్య విషయస్యోపాదానాచ్చ నరూపకాతిశ యోక్తిసంభవః । రాజహంసపదస్య చాత్ర యోగరూఢతయా న రాజపదశ్లేషవివక్షణావసరః। రాజహంసపదం హి హంసానాం రాజేతి వ్యుత్పత్త్యా నిష్పన్నం యోగేన హంసశ్రేష్ఠతాం రూఢ్యా చ చంచుచరణలౌహిత్యతదితరావయవసితత్వవ్యంగ్యం జాతివిశేషం చ నిమిత్తీకృత్య ప్రవర్తతే। తతశ్చ హంసశ్రేష్ఠస్య తేన నరపతిశ్రేష్ఠస్యేవ తాదృశోపచారాఢవితా ఇత్యర్థోఽత్ర కేవలం రాజహంసపదేన వ్యజ్యతే। తావతైవ తత్ర పరికరాఙ్కురోపపత్తిః । లోకసిద్ధస్తు రాజా నాత్ర వాచ్యవృత్త్యా ప్రతీయతే కిన్తు విశేషణబలాత్తద్వృత్త్యాన్తా వ్యంజనయైవ ప్రతీయత ఇతి సమాసోక్తిరపి నిరాబాధేతి తయోస్సముచ్చయ ఏవ యుక్తః । యది తు — రాజహంసపదే రాజశ్రేష్ఠరూపార్థమాశ్రిత్య శ్లేషస్సంభవతీత్యుచ్యతే తదా విశేష్యస్య శ్లిష్టత్వేన సమాసోక్తిరేవ నావతరేత్ । ఉక్తశ్లేషవివక్షావిరహపక్షే సమాసోక్త్యుపపాదనే తు తత్పక్షేపి పరికరాఙ్కురసంభవస్యోపపాదితతయా సముచ్చయ ఏవ యుక్త ఇతి దిక్॥

మత్ప్రస్తావప్రవణ ......రసాఙ్కైః ॥ ౨౯ ॥

సమానం బ్రహ్మ యస్మింస్తదితి బహువ్రీహౌ సమానస్య ఛన్దసీతి సూత్రే యోగవిభాగబలాత్ సమానస్య సభావః । సదృశపర్యాయేణ సహశబ్దేన వా సదృశం బ్రహ్మ యస్మిన్నిత్యస్వపదవిగ్రహే బహువ్రీహౌ వోపసర్జనస్యేతి సభావస్సహశబ్దస్య । తతః సబ్రహ్మ చ తచ్చర్యం చేతి కర్మధారయ ఇతి సబ్రహ్మచర్యశబ్దనిష్పత్తౌ పక్షద్వయముపన్యస్తం రసాస్వాదిన్యామ్ ॥ ॥ యత్తు అత్ర ద్వితీయపక్షమేవ ప్రథమముపన్యస్య అనన్తరం "యద్వా-బ్రహ్మణే వేదగ్రహణాయ చర్యం వ్రతం బ్రహ్మచర్యం। సమానం బ్రహ్మచర్యమితి విగ్రహే సమానస్య ఛన్దసీతి సూత్రే సమానస్యేతి యోగవిభాగాత్ సమానస్య సభావే సబ్రహ్మచర్యమితి భవతి సాధర్మ్యమితి పర్యవసితోఽర్థ ఇతి — యోగవిభాగపరపక్షాన్తరాభిధానం— తత్తు తాదృశపక్షద్వయగతస్వారస్యాస్వారస్యానవధారణమూలకమ్ ॥ తథా యోగవిభాగస్య భాష్యానారూఢత్వకృతం హ్యస్వారస్యం యోగవిభాగపక్షే। అత ఏవాయం పక్షః ప్రథమముపన్యస్తో రసాస్వాదిన్యామాచార్యైః। బ్రహ్మణే చర్యం బ్రహ్మచర్యమితి సమాసకథనమప్యయుక్తమ్ । తథా చతుర్థీసమాసే అనుశాసనవిరహాదితి॥

అమృతలహరీలబ్ధసబ్రహ్మచర్యైరిత్యత్ర ధర్మలుప్తోపమాఽర్థేతి రసాస్వాది

స్యామ్ ॥ ॥ యత్తు - అమృతలహరిత్యత్ర ఘూతోపమేతి- తన్న. సుధోపదాన దిగాత్రిహాక పరిమాణకర్తైరమృతలపంర్యాఅపి ప్రామాణికత్వాద అయోగాత్ ॥ ౨౯ ॥ ... ...

పశ్యన్తీ సా ...... కాన్తవార్తాగమోపి ॥ ౩౦ ॥

కాన్తస్యవల్లభస్య నతుపతిశబ్దమాత్రభాజఇతి రసాస్వదనీ ॥ ॥ యత్తు - కాన్తస్యవల్లభస్య నతు కేవలపత్యుః — ఇతి—తన్న. పతిస్సమానపదే ... జ్ఞాయాతావశ్యకతయా కేవలపతేరిత్యస్యైవసాధుత్వాత్ ॥ ౩౧ ॥ ..

పశ్చాదేవం ..... న్యూనసన్ని ॥ ౩౧ ॥

అనఘఇతి ॥ అవిద్యమాన అఘ దుఃఖమయి కలరూపం యస్య ... ఇతిరసాస్వాదనీ ॥ ॥ యత్తు — అవిద్యమానం అఘం దురితం యస్య ... వివరణం- తన్న. తథాసతి "మత్కృతే ... నివేద్య ... మయాకృతం ... ఇతిసర్వత్ర ... గతిప్రసంగాత్ । అనఘ శబ్దాదస్యైహాప ద్యే రామసంబన్ధి ... అపి దురితరహితపరత్వే "మత్కృతే నివేద్య" ... ఆనఘశబ్దస్య కుశలరహితపరతయాచార్యైర్వివరణమేవయుక్తమ్ ॥ ... భాగధేయహేతుకజీవనంపత్యనఘత్వస్య హేతుత్వాత్ ... లింగమిత్యలంకా రవర్ణనమపినసత్ । భాగధేయహేతుక ... నిబద్ధ తయా ... తత్రి ... భాగధేయ మహిమాపకర్షకత్వాచ్చ ॥ ... ...

" నన్వత్ర భవతీభాగధేయమేనేత్రి ,, ఇత్యాదిరసాస్వాదనీ ॥

యత్తు — రసాస్వాదిన్యాం ... సర్వనామ్నో ... ఇతిష్వనిత్యత్వసర్వనామే ... భవచ్ఛబ్దస్య ... నాభిధానమ్ — తత్తు— రసాస్వాదనీ ... భాగ ధేయమ్॥ యదపి — భాతేర్డవతు ... భవచ్ఛబ్దః పూజ్య వాచకోనసర్వనామ । నాతఃపుంవద్భావప్రసంగః । అతఏవ - అవ్యుత్పన్నం వాప్రాతిపదికంభవతీత్యుక్తా రాన్తవదితి మతుప్వాతేన్యాస ఇత్యుజ్జ్వలదత్తః — ఇతి — తన్న. ఉజ్జ్వలదత్తేనసర్వనామ్న ఏవ భవచ్ఛబ్దస్య భాతేర్డవతుపాని

ష్పాదితత్వేన ఉజ్జ్వలదత్తగ్రన్థోదాహరణస్యస్వవివక్షితప్రతికూలత్వాత్ । “భా
తేర్డవతుప్ ॥ భాదీప్తౌ । అతోడవతుప్ । భవాన్ సర్వనామ । భవతష్ఠక్ఛసౌ
భావత్కః భవదీయః । అవ్యుత్పన్నం వా ప్రాతిపదికం భవత్విత్యుకారాన్తవదితిమ
తుప్రాత్రివ్యాసః,, ఇతిహి ఉజ్జ్వలదత్తగ్రన్థః । వ్యాసకృతాపి — ఉణాదీనాం
వ్యుత్పన్నత్వపక్షే సర్వనామ్నో భవచ్ఛబ్దస్య భాతేర్డవతుపా నిష్పత్తిమభిధా
య ఉణాదీనామవ్యుత్పత్తిపక్షే సర్వనామ్న ఏవ భవచ్ఛబ్దస్య అవ్యుత్పన్నప్రాతి
పదికత్వమభిహితమతో న్యాసోక్తేరపి సర్వనామాతిరిక్తభవచ్ఛబ్దసాధనాయ నాల
మితిబోధ్యమ్ ॥ నఖలు భాతేర్డవతుప్రత్యయేన భవచ్ఛబ్దనిష్పత్తిమభ్యుపగచ్ఛ
తా కస్యచిదప్యవ్యుత్పన్నప్రాతిపదికస్యాభ్యుపగమశ్శక్యః కర్తుం । భాతేర్డవ
తుబితి శాకటాయనసూత్రమభ్యుపగచ్ఛతః శాకటాయనానుసారిణః సర్వప్రాతిప
దికవ్యుత్పత్తిపక్షస్యైవాభిమతత్వాత్ । పాణినేర్హి భగవత ఉణాద్యవ్యుత్పత్తి
పక్ష ఏవాభిమతః । నచేమావ్యుత్పత్త్యవ్యుత్పత్తిపక్షౌ లక్ష్యభేదాద్వ్యవస్థితౌ ।
పాణినేస్త్వవ్యుత్పత్తిపక్షఏవేతి సిద్ధాన్తాత్ । స్పష్టం చేదం శబ్దేన్దుశేఖరే । తస్మా
త్ ఉణాదివ్యుత్పత్తిపక్షఏవ-భవచ్ఛబ్దః వ్యుత్పన్నఏవ ద్వివిధః భాతేర్డవతుపా వ్యు
త్పన్నఏకః అసర్వనామ । హే భవన్నిత్యాదిసంబుద్ధ్యాద్యనుసారాత్ । అన్యశ్చ
ప్రకారాన్తరేణ వ్యుత్పాదితస్సర్వనామ ఇత్యంగీకార్యమ్ । తథాచ అసర్వనామ
భవచ్ఛబ్దమాదాయ పుంవద్భావఘటితప్రయోగోపపత్తిః । సర్వనామభవచ్ఛబ్ద
మాదాయ పుంవద్భావాఘటితప్రయోగోపపత్తిరిత్యేవ వక్తవ్యం వ్యుత్పత్తిప
క్షమాశ్రితవద్భిః । అయమేవచపక్షః అన్యేత్విత్యాదినా రసాస్వాదిన్యామాచార్యైః
ప్రదర్శితః । తదభిప్రాయమజానతాన్తు వివిధాః ప్రమాదాః ఏవం తత్సంగ్రహధురీణా
నామితి విభావనీయం । యదపి — యద్వా — సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్ర ఇ
తీష్టేరనిత్యత్వమాశ్రిత్య పుంవద్భావానాదరః జామాతాదయితస్తవేతి భవతీస
మృద్ధదృష్ట్యేతి భట్టపరాశరసూక్త్యనురోధేన ఇతి — తదపి న — ఇష్టేరనిత్య
త్వాశ్రయణేవా పుంవద్భావానాదరేవా భట్టపరాశరసూక్త్యనురోధస్యాహేతు
త్వాత్ । మునిత్రయవచనస్యహి తత్రహేతుత్వం నాధునికప్రయోగస్యేతి । సూ
క్తిరపి చేయం భట్టపరాశరాణాం ప్రథమపక్షోపపాదితడవత్వన్త భవచ్ఛబ్దేనాపి
సిద్ధా నైతత్పక్షస్యైకాన్తికం సాధకమితి విభావనీయమ్ ॥ యదపి — అతఏవ

అన్యాసంభోగచిహ్నైస్తనుపిశాఖండితామతా । జ్ఞాతేన్యాసంగవికృతే ఖండితే
ష్యాః కషాయితాఇత్యాదికంసంగచ్ఛతే,, ఇత్యుపష్టంభకాన్తరప్రదర్శనమ్ —
తన్న. అత్రఅన్యస్యామాసమన్తాదోభ్యోగః అన్యస్యామాసమన్తాత్సంగఃఇత్యాద్యప్ర
శ్లేషేణాప్యుపపత్తేరుపష్టంభానంగతేః। రసాస్వాదిన్యుదాహృతాస్తుప్రయోగానై
వమన్యథాసిద్ధాఇతివిభావనీయమ్॥ ౩౧ ॥ ... ...

యస్యాయస్మిన్ ...... ముఖేన ॥ ౩౨ ॥

ప్రత్యాసీదన్నివసన్నికర్షంప్రాప్నువన్నివేత్యుత్ప్రేక్షాఇతిరసాస్వాదినీ॥ ॥ య
త్తు— ప్రత్యాసీదత్ప్రత్యాసన్నోభవన్నివ సన్నికర్షంప్రాప్నువన్నివప్రత్యా
సత్తుమివేతియావత్ ప్రత్యాసత్త్యభావేముఖేనవదనస్యాసంభవాదితిభావః। లక్ష
ణహేతోర్వారితిశతా । హేతురత్రఫలమితి — తన్న. ప్రత్యాసత్తింవినాముఖక
రణకవదనానంభవస్య స్వయమేవోక్తతయాప్రత్యాసత్తేస్తాదృశవదనంప్రతి కార
ణత్వరూపమేవహేతుత్వమితి “హేతురత్రఫల,, ఇత్యుక్తేరయుక్తేః । నచప్ర
త్యాసీదన్నిత్యస్య స్థాపయిత్వేత్యనేనాన్వయాంగీకారాత్ స్థాపనస్యచప్రత్యాస
త్త్యర్థత్వాత్ ప్రత్యాసత్తుంస్థాపయిత్వాఇత్యర్థాత్ఫలరూపహేతౌ శతుర్హా
నుపపత్తిరితివాచ్యం ఏవంసతిప్రత్యాసీదన్నితి ప్రథమాయాఅనుపపత్తేః స్థాపనక్రి
యాకర్తురనభిధానాత్ । నచప్రధానభూతవదనక్రియాశక్తేరత్రవదతిత్యనేనాభి
ధానాత్ ఓదనః పక్త్వాభుజ్యతఇత్యాదివన్నాత్రప్రథమానుపపత్తిరితివాచ్యంఏ
వంసతి ప్రత్యాసీదన్నిత్యస్య ప్రధానభూతవదనక్రియాసమ్బన్ధస్యావశ్యకతయా
తత్క్రియాంప్రతిచ ప్రత్యాసత్తేఃకారణతయా కారణరూపహేతావేవ శతుఃప్ర
వృత్తేః । నఖలుఏకేనైవశత్రావదనంప్రతి కారణత్వంస్థాపనంప్రతిఫలత్వఞ్చేత్యు
భయంవివక్షితుంశక్యమ్ ॥ ॥ ఏతేన — ప్రత్యాసీదన్నివేతి ఫలోత్ప్రేక్షా -
ఇత్యప్యసదితివేదితవ్యమ్ । తస్మాద్ధేతూత్ప్రేక్షైనాత్రాచార్యాభిమతాయుక్తాఇ
త్యవధేయమ్ ॥ ౩౨ ॥ .. ..

వేలాతీత ...... నాపయాతి ॥ ౩౩ ॥

అత్రరాత్రేః క్షణతుల్యతయేత్యాది రతిశయోక్తివర్ణనపరారసాస్వాదినీ ॥ ॥
యత్తు — పూర్వోత్తరయోరాత్ర్యోర్భేదేప్యభేదోక్తేరతిశయోక్తిశ్చేతి —
తన్న. పదార్థవివరణవేలాయాం“యాశర్వరీజాతావేకవచనమ్,, ఇత్యేవంశర్వ

రీప దెజాత్యైకత్వవివక్షాలోక్తస్స్వకీయాయా ఏవవిరోధాత్ ॥ ॥ సంభోగశృంగా రో వ్యజ్య తేపూర్వార్ధే ఇత్యాదిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — కిమపికిమపి మన్దమిత్యాదావివ అనుభావాదిముఖేనైవ రసభావప్రత్యాయన ముచితం నప్ర ణయాదిపదోపాదానేన । తథాపి కేషాఞ్చిదనుభావానాం రసాన్తరసాధారణ్యే న ఝుడిత్యనుభావప్రతీతిర్న భవేదితివా ఉన్మాదావస్థస్య రామభద్రస్యాయముక్తి ప్రకారఇతివా నతదాదృతమిత్యనగన్తవ్యమ్-ఇతిశఙ్కా సమాధానయోః కరణం- తన్న. రసాదేః స్వశబ్దోపాదానస్య ప్రాధాన్యేనాస్వాద్యతాయామేవదోషతా యాః "గాఢోన్మాదః ప్రణయపదవీమ్,, ఇత్యత్రైవప్రాగస్మాభిరావేదితత్వాత్ ।ప్ర కృతేచ పూర్వార్ధాభివ్యక్తసంభోగశృంగారస్యోత్తరార్ధాభివ్యక్త విప్రల మ్భశృంగారాంగతయైవాస్వాద్యత్వాత్తద్దోషశఙ్కాయా ఏవానున్మేషాత్ ॥ వస్తుతస్తు — ప్రణయోత్రరతిభావావస్థాకలికారూపోనశృంగారరసస్య వ్యభి చారిభావః । తల్లక్షణానాక్రాన్తత్వాత్ । నిర్వేదాదిష్వనన్తఃపాతాచ్చ । అతో నవ్యభిచారిభావస్య స్వపదేనోపాదానప్రయుక్తోదోషః । శృంగారాదిరసవా చకపదాభావాచ్చ రసస్య స్వపదోపాదానప్రయుక్తోపినసః । ప్రణయపదస్య చాత్రరతిభావావస్థావిశేషాన్తర్గతకలికావస్థావాచకతాయాః రసాస్వాదిన్యా మేవావ్యాఖ్యైర్వివృతతయానరతిపదపర్యాయతేతి స్థాయిభావస్య స్వపదేనోపా దానప్రయుక్తోపి దోషోనప్రసరతీతిబోధ్యమ్ ॥ 33 ॥ ...

ఉద్దామై ...... త్వన్ముఖాంభోజమిత్రైః ॥ 34 ॥

దామన్శబ్దః డాపితికారాన్తస్త్రీలింగః। ఉద్గతాదామాయాఉద్దామాః। ఉద్గతా దామ్న ఇతితునవిగ్రహః ఇతిరసాస్వాదినీ॥ ॥ యత్తు—"అచ్ ప్రత్యన్వవపూ ర్వాత్,, ఇత్యత్రాజితి యోగవిభాగాదుద్గతాదామ్న ఇతివిగ్రహేసమాసాన్తో చ్ప్రత్యయఇతి — తన్న. తథాయోగవిభాగస్య భాష్యానారూఢతాయాఃప్ర దర్శనాభావసిద్ధేః పృషోదరాదితయైవసంపాద్యతాయాశ్చ శబ్దేన్దుశేఖరఏవ వ్యక్త త్వాత్। నఖల్విహసతిగత్యన్తరే రసాస్వాదినీదర్శితేపృషోదరాదిత్వకల్పనయా సాధనంయుజ్యతఇతి ॥ 34 ॥ ... .

మాధ్వీదిగ్ధైః ..... సంనతేన ॥ 35 ॥

అత్ర కుసుమకార్ముకదిగన్తావరణాసమ్బన్ధేపి తత్సమ్బన్ధోక్తేరతిశయో

క్తిరిత్యాది రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — వసంతప్రార్థనాం ప్రతి త్రాసస్య హేతుత్వాత్కావ్యలింగమితి - తన్న. త్రాసాదితి పఞ్చమ్యా హేతుత్వస్యోక్తతయా కావ్యలింగానవతారాత్ ॥ నచ త్రాసాదిత్యస్యానమితపదార్థేన సమనపవాన్వయో నత్వవాచదిత్యత్రేతి వాచ్యం పరిభాషితయోరన్వయస్యగ్రహణే తత్వే నవచ్యర్థ ఏవాన్వయస్యయుక్తత్వాత్। అనమితసనుస్సనా నస్నకేసమాలినా అవాచదితివిశిష్టవచ్యర్థే త్రాసాదిత్యస్యాన్వయే విశేషణఘటకయోర్థానుసనమనమాళినన్న నసయోః విశేష్యభూతవచిక్రియాయామివ త్రాసహేతుకత్వస్యస్వరసత ఏవలాభాత్ ॥ ౩౫ ॥ ... ...

మందోపవష్ట్యే ...... న్వ్యంజయన్తః కరంజాః ॥ ౩౬ ॥

రక్తైర్లోహితవర్ణైః అశోకైః వంజులకుసుమైః ఇతి రసాస్వాదినీ॥ ॥ యత్తు— రక్తాశోకైరక్తపుష్పైర్వంజులవృక్షైః। రక్తాశోకః పీతాశోక ఇత్యశోకద్వైవిధ్యం పుష్పేషు రక్తత్వపీతత్వకృతం బోధ్యం। జ్వలతి దీప్యమానే సతి పుష్పైరితి భావః। జ్వలతీత్యుక్తేస్తస్యాగ్నితుల్యత్వం వ్యంజితమితి — తన్న. అశోకపదస్య కుసుమపరత్వే తత్ర రక్తత్వస్య దీప్తిరూపజ్వలనక్రియాయాశ్చ సాక్షాదేవాన్వయసంభవాత్ తదుపేక్ష్య అశోకపదస్య వృక్షపరతాయాం తత్ర తయోః పుష్పద్వారకాన్వయస్వీకారస్య చాయుక్తత్వాత్ । అశోకస్య భవదుక్తద్వైవిధ్యాసిద్ధేశ్చ । అశోకో హి శ్వేతో రక్త ఇతి ద్వైవిధ్యం ప్రామాణికమ్। యథా మేఘసందేశసంజీవిన్యాం రక్తాశోకశ్చలేత్యత్ర "రక్తవిశేషణం తస్య స్మరోద్దీపకత్వాదుక్తం । ప్రసూనకైరశోకస్తు శ్వేతో రక్త ఇతి ద్విధా । బహుసిద్ధికరశ్శ్వేతో రక్తోపి స్మరదీపక ఇత్యశోకకల్పేదర్శనాత్" ఇతి ॥ ... ...

చేతో నైవ ...... మయూరః ॥ ౩౭ ॥

అథ ద్వాభ్యాం వర్షాసమయానుభూతామవస్థాం సన్దిశతి—చేత ఇతి—ఇతి రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు—యద్యపి బుద్ధ్వెన్తరేష్వపి గ్రీష్మేపి మలయమరుతాం వ్రాతాయాతా వికాసితమల్లికాపరిమలభరో భగ్నోగ్రీష్మస్తవముత్సాహసేయది ॥ ఘనఘటయతం త్వం నిస్నేహం య ఏవ నివర్తనే ప్రభవతి గవాం కిన్నశ్ఛిన్నః స ఏవ ధనంజయః ॥ ఇత్యాదివదిత్వరహిభిర్వక్తవ్యమస్త్యేవ — ఇత్యాశఙ్క్య నం — తన్న. ఉదాహృతపద్యత్రో మలయమరుతాం వా మల్లికావికాసస్య వా విరహిభి

గ్రీష్మే షడృతవ్యత్యాయ అపగమేపితయోరుభయోరపి పార్శ్వేలాలాతైరిత్యస్మిన్నేకా
స్తరితపూర్వపద్యఏవోక్తతయా ఇహాలిదనుక్తికృతన్యూనతాశఙ్కాయాఏవానవతా
రాత్ తత్పద్యోదాహరణాసంగతేః॥ అథైవంసతి గ్రీష్మస్యాత్రావర్ణితత్వోక్తి
రసాస్వాదనీస్థా కథంసంగచ్ఛతాం పార్శ్వే ఇత్యాదేరేవతద్వర్ణనపరత్వసంభవా
దితిచేత్ — పార్శ్వే ఇత్యాదిపద్యద్వయస్య వసన్తవర్ణనప్రకరణస్థశ్రీమద్రా
మాయణసన్దర్భసంవాదితాయాః రసాస్వాదన్యామేవ దర్శితతయాగ్రీష్మర్తువ
ర్ణనపరత్వాసంభవాదిత్యవధేహి ॥ ॥ ఏతేన — తథాపి గ్రీష్మమాసయో
రాద్యస్య వసన్తేనాన్త్యస్య వర్షాభిశ్చైకీకృత్య శ్రీమద్రామాయణఇవాత్రాప్యా
చార్యైర్వర్ణనంకృతమ్ । అతఏవ ఆషాఢస్యప్రథమదివసఇతి కాలిదాసస్యవ
ర్షాచిహ్నవర్ణనమపి సంగచ్ఛతే — ఇతిసమాధానమప్యసమంజసమితివ్య
క్తీకృతం॥ గ్రీష్మమాసయోర్వసన్తవర్షాభిరేకీకారాభ్యుపగమే గ్రీష్మర్తోరేవ
లోపప్రసంగాత్ । నచేష్టాపత్తిః । హేమన్తశిశిరయోరేకీకారేణ పఞ్చర్తుపక్ష
స్యవేదతద్భాష్యయోఃప్రసిద్ధత్వేపి గ్రీష్మర్తోః రిలోపస్యక్వచిదప్యనాశ్రయణా
త్ । శ్రీమద్రామాయణేపి నైవమేకీకారేణగ్రీష్మావర్ణనం। కిన్తు— గ్రీష్మమా
సయోఃప్రాయికబుత్వస్తదీయస్ఫుటలింగోపలబ్ధిమాత్రేణైవగ్రీష్మర్తోః ప్రాధా
న్యేనావర్ణనమ్ । స్పష్టంచేదం రసాస్వాదిన్యామేవ ఉద్ధామైస్తైరితిపద్యే—
"గ్రీష్మస్యావర్ణనంతు తస్మిన్నాద్యమాసేప్రాయేణవాసన్తికచిహ్నానువృత్తేరుత్త
రమాసేవర్షాలింగారంభాచ్చేతిధ్యేయం।అతఏవశ్రీరామాయణేవర్షావర్ణనా
వసరే - నివృత్తకర్మాయతనో నూనంసంచితసఞ్చయః। ఆషాఢీమభ్యుపగతో
భరతఃకోసలాధిపఇత్యుక్తిశ్చసంగచ్ఛతే। తత్రహిఆషాఢీంఆషాఢసమాప్తిపౌర్ణ
మాసీం । అభ్యుపగతః ప్రాప్తవాన్గత్వేనస్వీకృతవాన్। అనేనచత్వారోవార్షికా
మాసాఇతిపూర్వోక్తమాసానామాషాఢః ప్రాథమికఇతిసూచితమితి, ప్రవృత్తా
స్సౌమ్యచత్వారోమాసావార్షికసంజ్ఞికా ఇత్యత్రాపి వార్షికసంజ్ఞకాశ్చత్వా
రోమాసాఇత్యాశ్వయుజాషాఢాభ్యాం చతుష్ట్వంఛత్రిన్యాయాదితిచశ్రీగోవిన్దరా
జైర్వ్యాఖ్యాతమ్ । అతఏవచ ఆషాఢస్యప్రథమదివసే మేఘమాశ్లిష్టసానుమితి
కాళిదాసోక్తిశ్చసంగచ్ఛతే,, ఇతిసన్దర్భే । అత్రోదాహృతే గోవిన్దరాజీయేఛ
త్రిన్యాయేన వార్షికచతుష్ట్వోపపాదనాత్ ఆషాఢస్య వర్షాభిర్భేదఏవశ్రీ

రామాయణే వివక్షిత ఇతి వ్యక్తమ్. మహాకవేః కాళిదాసస్యాపి మేఘసందేశే ఆషాఢస్య వర్షారంభభేదో నైవానుమతః। ప్రత్యాసన్నే నభసి దయితాజీవితాలమ్బనార్థీ ఇతి తదీయపద్యశ్రావణమాస ఏవ వర్షారంభస్య తదభిమతత్వాత్। తథా చ తత్ర తత్రభవాన్ మల్లినాథః — "నభసి శ్రావణే ప్రత్యాసన్నే సన్నికృష్టే ప్రాప్తే సతీత్యర్థః। దయితాజీవితాలమ్బనార్థీ సన్। వర్షాకాలస్య విరహిదుఃఖజనకత్వాత్ ఉత్పన్నానర్థప్రతీకారాదనర్థోత్పత్తిప్రతిబన్ధ ఏవ వరమితి న్యాయేన ప్రాగేవ (వర్షారంభాత్ప్రాగేవ) ప్రియాప్రాణధారణోపాయం చికీర్షురిత్యర్థః" ఇతి॥ తస్మాత్సర్వోఽప్యయం ప్రమాదస్సంగృహీతాయా రసాస్వాదినీసూక్తేస్సూక్ష్మాశయానాకలననిబన్ధన ఇతి సుధియో విదాంకుర్వన్తు॥ ...

అత్ర రామచన్ద్రేణ మయూరస్య స్తుత్యా... నిర్విణ్ణస్యాత్మనో నిన్దాభివ్యజ్యత ఇతి వ్యాజస్తుతిర్నామాలఙ్కార ఇతి రసాస్వాదినీ॥ యత్తు-చేతసస్త్యాగాభావం ప్రతి ఇచ్ఛన్నిత్యస్య ఇచ్ఛాం ప్రతి ఆశ్లేషధన్యత్వస్య చ హేతుత్వాత్కావ్యలింగద్వయమిత్యలంకారాన్తరస్యాపి వర్ణనమ్ — తన్న. రామభద్రసంబన్ధిచేతఃకర్తృకత్యాగాభావే మయూరకర్తృక తాండవారంభేచ్ఛాయా అహేతుత్వాత్॥ దీనా హి సమృద్ధిమన్యస్య పశ్యన్తః స్వకీయామధన్యతాం నిన్దన్తీతి రామభద్రస్య స్వకీయదైన్యం తదితరమయూరసమృద్ధిశ్చేత్యుభయోరేవ హేతుత్వాత్। ఏవం మయూరగతాయామిచ్ఛాయామాశ్లేషధన్యత్వస్య హేతుతాకథనమపి న తత్। "ఆశ్లేషవిచ్ఛేదభయాద్ధి తాణ్డవారంభం కేవలమిచ్ఛతి న తు తాణ్డవమారభతే" ఇత్యాశయస్య స్వయమేవ వివృతత్వాత్। ఆశ్లేషధన్యత్వస్యాశ్లేషవిరోధివ్యాపారాన్తరానారంభ ఏవ హేతుత్వేన తాదృశవ్యాపారాన్తరారంభేచ్ఛాయామహేతుత్వాత్।

యదపి — రసాస్వాదినీగతవ్యాక్రియాప్రక్రియామేవ సర్వామనూద్య "అథ వా — దయితాశ్లేషధన్యః అత ఏవ వర్షాసమయారంభజనితాత్ప్రథమికాచ్చపలామేఘకోణాభిఘాతాద్దెవోర్దయితయా సహ కరిష్యమాణస్య మహతస్తాణ్డవస్యారంభమిచ్ఛన్ మయూర ఇతి వా వాక్యార్థః — ఇతి పక్షాన్తరం వర్ణితం తత్తు పూర్వకథితాత్పక్షాత్ పక్షాన్తరే తత్ర కస్యచిదపి విశేషస్యాప్రదర్శనాదయుక్తం వేదితవ్యమ్॥ ౩౭॥ ... ...

శైలవ్యక్త ...... కాదంబినీనామ్॥ ౩౮॥

వ్యోమ్నినభసికిమపిఇత్యాదిరసాస్వాదినీ॥ ॥ యత్తు-వ్యోమ్నిగగనేవిద్యమానానామితిశేషః । అతఏవకాదంబినీనాం మేఘమాలానాం—ఇతివివరణం-తన్న. వ్యోమావచ్ఛేదేన రుదితంజాతంఇత్యర్థే "వ్యోమ్నిజాతం,, ఇత్యన్వయే-నధ్యాహారేణైవోపపత్తేః శేషపూరణవైఫల్యాత్। వ్యోమ్నివిద్యమానతాయాఃక్వచిదపిహేతుత్వాయోగేన "అతఏవ,, ఇత్యస్యాప్యయుక్తత్వాచ్చ। శైలశిఖరాదిభూస్థితానామపికాదంబినీనాం సబాష్పత్వాదిసంభవాత్। ఏవం- కాదంబినీనాంపశ్యన్తీనాంతన్వాఙ్గీనాం సతీనామితివిధేయవిశేషణతయా షష్ఠ్యన్తద్వయవివరణమపి విఫలమితిధ్యేయమ్ ॥ ౩౯ ॥ ... ...

దేహస్పర్శం ...... నిర్విశామి ॥ ౪౦ ॥

భువిభూమౌ ఆసన్నాఃసవిధగతఇత్యాదిరసాస్వాదినీ॥ ॥ యత్తు— భువిచాసన్నేతిపాఠే భువిభూప్రదేశయోరిత్యర్థః। ఆసన్నయోఃనికటవర్తినోఃపర్యంకయోర్భోగంసమ్బద్ధమిత్యర్థః । లజ్జాకరభువస్స్థానభూసన్నికృష్టత్వాదితిభావః । ఉపభోగాత్పరంపృథక్శయనమేవహి దంపత్యోర్విహితమ్— ఇతితన్న. భువీత్యేకవచనాసంగతేః। విరహిణఃస్వచిత్తసమాధానార్థస్యనిర్వేశోపయికసామగ్రీకల్పనస్యప్రస్తావే నిర్వేశానన్తరకాలికోపకరణకల్పనకథాయాఅత్యన్తాస్వరసత్వాచ్చ॥ ... ...

అత్రమలయమారుతాదౌ దేహస్పర్శాదిజ్ఞానస్య దూరభూతసీతోపభోగంప్రతిహేతుత్వాత్కావ్యలింగమితిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — సీతానిర్వేశరూపకార్యస్య తద్ధేతుభిర్మలయపవనాదౌ దేహస్పర్శాదిజ్ఞానైస్సహ వర్ణనాద్ధేత్వలఙ్కారఇతి — తన్న. హేతుహేతుమద్భావస్య వాచ్యతాయామేవహేత్వలఙ్కారప్రవృత్తేః । అతఏవ ప్రణయసఖీసలీలపరిహాసరసాధిగతైర్లలితశిరీషపుష్పహననైరపితామ్యతియత్ । వపుషివధాయ తత్రతవశస్త్రముపక్షిపతఃపతతుశిరస్యకాణ్డయమదణ్డఇవైషభుజః ॥ ఇత్యత్రఉపక్షిపతఇతి శస్త్రనిక్షేపభుజపాతయోర్హేతుహేతుమద్భావస్యాభిధయా ప్రతీతివిరహమభిసంధాయైవ కావ్యలింగముదాహృతం కావ్యప్రకాశే ॥ కింబహునా ॥ "అరక్తానాంనవమధుశనైరాపిబన్,, ఇత్యత్ర "ఆమోదానామహమహమికా దేశంప్రతిఆపిబన్నిత్యాదీనాంవిశేషణానాంహేతుత్వాత్కావ్యలింగం,, ఇతిన్యాయమే

వశాద్వ్యలింగవివరణాత్ తుల్యేత్యత్రపద్యే హేత్వలఙ్కారవర్ణనంస్వవచనవ్యాహ
తమేవేతిబోధ్యమ్ ॥ ౪౦ ॥ ... ...

తాతాదేశాత్ ... .. జీవితంమే ॥ ౪౧ ॥

న్యస్తా నిక్షిప్తా రాజ్యాభిషేకః ... మౌనత తథోక్తం । అనేనచసందర్భేణ
పురాదైవాసురేఽతికైకేయ్యోక్తే "ఏవమస్తుగమిష్యామి,, ఇతిస్వేనోక్తంస్మారి
మితిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — అనేనస్త్రీణామననుగమ్యత్వంవ్యంజితత
మితి — తదభిప్రాయంతఏవజానన్తి ॥ ... ...

తాంత్వామేవఇత్యాది రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — యద్యపి —
తామేవత్వామిత్యత్ర అన్వాదేశేతునిత్యంస్యురితి వాన్నావాదీనామన్వాదేశ
విషయేనిత్యత్వముక్త్వా తస్మై చైనమ ఇత్యుదాహరణాత్తామేవత్వేత్యేవోచితమి
వ। యతఅదోఽకథనమన్వాదేశోనుకథనమితి- ఇత్యాశఙ్క్యనమ్ — తన్న, "నచ
వాహాహైవయుక్తే,, ఇత్యనేన చాదిపఞ్చకయోగేనైతేవాన్నావాదయ ఆదే
శాస్స్యురిత్యర్థకేననిషేధాత్ ప్రకృతే " తామేవత్వాం,, ఇత్యత్ర ఏవకార
యుక్తేత్వాదేశప్రవృత్తిప్రసక్తేరేవాయోగేన ఉక్తశఙ్కాయా ఏవాప్రసరాత్ ॥
నచాత్రఏవకారస్య తామిత్యనేనైవయోగోదృశ్యతేనతుత్వామిత్యనేనేతివాచ్యం।
తాంత్వామేవ ఇతిస్వయమేవవివరణేన ఏవకారస్యత్వామిత్యనేనైవార్థతో
యోగస్యస్పష్టీకృతత్వాత్ । ఉపదర్శితసూత్రేహి యుక్తశబ్దాదర్థతో యోగ
స్యైవవివక్షితత్వాత్ । స్పష్టంచేదంతత్సూత్రకౌముద్యామేవ ॥ ...

యదపి — తథాపి యుష్మదస్మదోర్విభాషానన్వాదేశ ఇతి వక్తవ్యమితివార్తి
కస్య సపూర్వాయాః ప్రథమాయా విభాషా ఇత్యత్రపఠితతయా అన్వాదేశేనిత్య
మిత్యస్యాపి తద్విషయకత్వాభిప్రాయేణాత్రత్వామిత్యుక్తిరితినదోషః — ఇతి
సమాధానమ్ — తదపిన — యుష్మదస్మదోరితి వార్తికపక్షే సపూర్వాయా
ఇత్యస్యసూత్రస్య అనన్వాదేశపరతాయాస్సిద్ధావపి తత్సూత్రావిషయే ప్రథమా
న్తాతిరిక్తే యుష్మత్పదే త్వామాదేశో ద్వితీయాయా,, ఇతిసూత్రస్య నిత్యమేవప్రవృ
త్తేరావశ్యకత్వాత్ "అన్వాదేశేతునిత్యంస్యుః,, ఇత్యస్యవచనస్య సపూర్వా
యా ఇతిసూత్రవిషయమాత్రపరత్వకథనేనసమాధానాసంగతేః। తాదృశవచనస్య
సూత్రభాష్యవార్తికేష్వదర్శనాచ్చ । తద్వచనస్య ఉక్తవార్తికబలాదర్థసిద్ధ

త్వాంగీకారేపి తస్య ఉక్తవార్తికసంకోచిత సపూర్వేతిసూత్రవిషయాతిరిక్తని ఖిలవిషయతాయా ఆవశ్యకత్వాచ్చ ॥ "అపర ఆహ - సర్వ ఏవ వాన్నావాదయో నన్వాదేశే విభాషా వక్తవ్యాః । కమ్బలస్తేస్వం ... అనన్వాదేశ ఇతి కిమర్థం । అథో కమ్బలస్తేస్వం.. । న తర్హీదానీమిదం వక్తవ్యం సపూర్వాయా విభాషేతి । వక్తవ్యం ॥ అన్వాదేశార్థం। అథో గ్రామే కమ్బలస్తేస్వం", ఇత్యనేన సపూర్వేతిసూత్రోపసంహారస్థేన భాష్యేణ సర్వేషామేవ వాన్నావాదీనాం సపూర్వప్రథమాంతాతిరిక్తస్థలేన్వాదేశే నిత్యతాయాః సపూర్వాయా ఇత్యస్యాపి సూత్రస్యాన్వాదేశపరతాయా ఏవ చ సిద్ధాన్తితత్వాచ్చ । యదపి — వస్తుతస్తు — అవిశేషేణ సర్వేషాం వాన్నావాదీనాం వికల్పోయం విధీయత ఇతి ప్రక్షేపి నాత్ర కశ్చిద్దోషః । అత్రాన్వాదేశప్రసక్తేరేవాభావాత్ । అన్వాదేశో హి నామ కిఞ్చిత్కార్యం విధాతుం పునరుపాదానమిత్యుచ్యతే । ప్రకృతే పూర్వార్ధస్య యచ్ఛబ్దయోగేన తస్యార్థస్య సీతావిదితత్వేన చ అనువాదత్వేన తత్రైవాదేశాభావేన్వాదేశస్య ప్రసక్త్యభావాత్ । అత ఏవ - ఈషదర్థే క్రియాయోగే మర్యాదాభివిధౌ చ యః । ఏతమాతం ఙితం విద్యా ద్వాక్యస్మరణయోరఙిదిత్యత్ర ఏతమిత్యుక్తమ్ । నత్వేనమితి । ఏవమేవ- నక్తంభీరురయం త్వమేవ తదిమం రాధే గృహం ప్రాపయేత్యత్రాపి ఇమమిత్యేవోక్తమ్ । న త్వేనమితి । నక్తంభీరురయమిత్యస్య రాధావిదితత్వాభిమానేన అనువాద్యత్వసిద్ధేః। ఏతేన- తాం త్వాం దాన ఇతీత్యాదిషు త్వామిత్యస్యాసాధుతాం శఙ్కమానా ఉపేక్షణీయాః । యస్యాస్త ఇత్యాదిపూర్వార్ధస్య యచ్ఛబ్దయోగేన శ్రీవిదితార్థకత్వేన చ అనువాద్యత్వేఽదేశకథాయా ఏవాభావేన అన్వాదేశప్రసక్తేర్దూరోత్సారితత్వాదిత్యలం పల్లవితేన,, — ఇతి సమాధానాన్తరం — తదపి న— "ధాతా తవ భక్తోస్మి । తస్మై తే నమః,, ఇత్యస్మిన్ సర్వానుమతే అన్వాదేశోదాహరణే భగవన్తం ప్రతి కస్యచిద్భక్తస్య వాక్యే పూర్వోత్తరవాక్యార్థయోరేకస్యాపి సర్వజ్ఞేన భగవతా అజ్ఞాతత్వాసంభవేన నమస్కార్యే భగవతి సర్వజ్ఞే కిఞ్చిదర్థాజ్ఞత్వవివక్షణానౌచిత్యేన చ అన్వాదేశశరీరే అజ్ఞాతజ్ఞాపనరూపవిధేయత్వనివేశనాసంగతేః । తస్మాదిహాన్వాదేశఘటకం విధేయత్వం విలక్షణవిషయతారూపమేవ యథా పర్వతో వహ్నిమానిత్యాదౌ పర్వతే వహ్నిరిత్యత్ర చ వహ్నేర్విధేయత్వం పర్వతస్యోద్దేశ్యత్వం।

సతితుతాత్పర్యేవర్వతేవహ్నేరిత్యత్రవహ్నేరుద్దేశ్యత్వం పర్వతస్యైవాధేయతా సంబన్ధేనవిధేయత్వం ॥ తథాచ యత్రవాక్యద్వయస్యాప్యేకస్యైవార్థస్యవిధేయతయాఏకవిధిరూపత్వం వివక్షిత,తత్రానాన్వాదేశః। యత్రతు పూర్వోత్తరవాక్యయోఃవిధిద్వయరూపత్వం తత్రభవత్యన్వాదేశః। తథాచకాశికాయాం - "ఇహకస్మాన్నభవతి। అయందండోహరానేన। ఏతమాతంజీతంవిద్యాదితి। యత్రకిఞ్చిద్విధాయవాక్యాన్తరేణ పునరన్యదుపదిశ్యతేసాన్వాదేశః। ఇహతు వస్తునిర్దేశమాత్రంకృత్వా ఏకమేవవిధానం,, ఇతి॥ తత్రైవపదమంజర్యాఞ్చ- "ఏకమేవవిధానమితి ॥ అయందణ్డఇత్యనేన దణ్డస్యసత్తామాత్రముపలక్ష్యతే। నతుకిఞ్చిద్విధీయతే। ఏవమీషదర్థఇత్యాదౌ ఆకారస్యస్వరూపమాత్రంనిర్దిశ్యతే నతుకిఞ్చిద్విధీయతే,, ఇతి ॥ తస్మాత్పూర్వవాక్యే విధేయత్వవివక్షాతద్విరహాభ్యామేవసర్వప్రయోగా ఉపపన్నావేదితవ్యాః ॥ అతఏవ "వేదాహమేతం,, ఇత్యత్ర అన్వాదేశవిరహఉపపద్యతే ॥ తమేవంవిద్వానమృతఇహభవతి,, ఇత్యుత్తరత్రైవవిధేర్వివక్షితత్వాత్। ఏవం "కామఏషక్రోధఏషరజోగుణసముద్భవః। మహాశనో మహాపాప్మావిద్ధ్యేనమిహవైరిణమ్॥ ఇత్యుపక్రమ్య "ఆవృతంజ్ఞానమేతేనజ్ఞానినోనిత్యవైరిణా,, । ఇత్యన్తరాన్వాదేశకరణమ్ "తస్మాత్త్వమిన్ద్రియాణ్యాదౌనియమ్యభరతర్షభ। పాప్మానంప్రజహిహ్యేనం,, ఇత్యత్రైవవిధేయతయావివక్షితత్వాదిత్యవధేయమ్ ॥ ॥ వస్తుతస్తు—పూర్వోత్తరవాక్యయోరేకస్యైవోద్దేశ్యతయా వివక్షణమన్వాదేశః। ఈషదర్థఇత్యాదౌపూర్వార్థస్యఉత్తరార్థవివక్షిత విధ్యుద్దేశమాత్రసమర్పణపరతాయావివక్షితతయా విధిద్వయాభావాన్నదోషః। "నక్తంభీరురయంత్వమేవతదిమంరాధేగృహంప్రాపయ,, ఇత్యత్రతుపూర్వవాక్యే నక్తంభీరుఃఇత్యస్యఉద్దేశ్యపరత్వం అయమిత్యస్యవిధేయపరత్వంచవివక్షితమ్। తథాచసతి తత్రఉద్దేశ్యతావచ్ఛేదకావచ్ఛేదేనవిధేయాన్వయవివక్షయాఏతదన్యస్యనక్తభీరుత్వంనాస్తీతిలాభాత్ అతిమాత్రమస్యనక్తభీరుత్వమితిలభ్యతే। ఉత్తరవాక్యేవా రాధోద్దేశేన ఏతత్కర్మకగృహప్రాపణస్యవిధేయత్వంవివక్షితమ్। ఉభయథాపి పూర్వోత్తరవాక్యయోరేకస్యోద్దేశ్యత్వాభావాన్నానుపపత్తిః। "భాతాతవ,, ఇత్యాదౌతు పూర్వోత్తరవాక్యయోః యుష్మత్పదార్థోద్దేశేనైవ భాతృరూపభక్తసత్త్వాభవనయోఃపదార్థ

యోర్విధేయత్వ వివక్షణాదన్వాదేశోపపత్తిః ॥ " స్వరూప-స్వాతన్త్ర్యంభగవ
తఇదంచన్ద్రిసదనేత్వదాశ్లేషోత్కర్షాద్భవతిఖలునిష్కర్షసమయే । త్వమాసీ
రాతక్ష్మీకమితురిదమిత్థంత్వవిభవస్తదంతర్ధారావాత్త్వాంనపృథగభిధత్తేశ్రుతిరపి ॥
ఇత్యాదావపిపూర్వోత్తరవాక్యయోరుద్దేశ్యభేదవివక్షయాన్వాదేశవిరహాపప
త్తిరవగన్తవ్యా । తాంత్వాందాసఇత్యత్రాపిపూర్వార్ధేత్వద్వల్లభపదార్థస్యై
వోద్దేశ్యతయోక్తత్వరవాక్యేచ తదన్యస్యపదార్థస్యైవోద్దేశ్యతయాన్వాదేశవి
రహాపపత్తిరితి సుధియోవిదాంకుర్వన్తు॥ ౮౨ ॥ ... ...

సేతుం ... ..ఘోషైః ॥ ౮౩ ॥

అత్రప్రథమపాదే సేతుబన్ధకరణత్వేనయుగపత్తుల్యతయోపస్థితయోరచలసా
యకయోర్విరోధాత్ "దివివాభువివాస్థలేజలేవాభుంజదణ్డైరథవాప్రచణ్డకాం
డైః । తవరామయథాస్తియత్రశిక్షావదతత్రైవమృధంతథావిధాస్యే,, ఇత్యత్రేవ
వికల్పాలఙ్కారఇతి రసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — అచలైస్సేతుబన్ధనేతస్యబ
హుకాలసామగ్రీసాధ్యతయావిలమ్బస్స్యాదితి శఙ్కయాకల్పాన్తరానుధావన
స్యాదరణేతు తుల్యబలవిరోధాభావాన్నవికల్పాలఙ్కారః ఇతి — తన్న. వై
దేహ్యాస్తథావిధాశఙ్కాయాం సంభావితాయామపితదాశఙ్కోపజనితకాత
ర్యనిరాచికీర్షయాసాయకైరిత్యస్యావతారేపి వక్త్రాభగవద్దాశరథినా అచలా
నాంసాయకానాఞ్చ సమబలతాయావివాభిసంహితత్వాత్ । సాయకైస్సేతుబ
న్ధసంహితశక్త్యతిశయోపయోగసాపేక్షం । అచలైస్తద్బన్ధనంతు సహాయాతిశయో
పయోగసాపేక్షమ్ । తయోరేకంయావతాకాలేననిష్పాదయితుమిష్యతే అపర
మపితావతైవకాలేనేతిహి భగవతోభిసన్ధిః । అనన్యైకహర్షాత్ అనధ్యక్షితవాన
రసేనాసహాయాతిశయతయాతువైదేహ్యాస్తథా శఙ్కాసంభావ్యసాక్షాత్కృత
లక్ష్మణశక్త్యతిశయాంతామాశ్వాసయితుం సాయకైరిత్యుక్తంకేవలమ్ । అన్యథా
పూర్వోత్తరకల్పయోరిహకాలభూయస్త్వాల్పీయస్త్వయోర్వస్తుతోభగవతాభిసం
హితత్వే ఉత్తరకల్పఏవనైర్భర్యాతిశయస్యావశ్యకతయా అచిరనిష్పాద్యంసాయ
కసేతుబన్ధంసన్దిశ్యచిరనిష్పాద్యే అచలసేతుబన్ధఏవప్రవర్తమానస్య దాశరథే
ర్వచనమిదంబాలోపచ్ఛన్దనాదివచనతుల్యమేవస్యాత్ ! తథావర్ణయిత్రాణా
మాచార్యాణాంవా "రామోద్విర్నాభిభాషతే,, ఇత్యాదిప్రతిజ్ఞానస్యనా

యకస్యభగవతోఽత్రిస్వభావవిపర్యయనిబన్ధనప్రయుక్తమనవదానంప్రసజ్యేతేతి ॥
తస్మాత్ ప్రథమపక్షే సహాయానాంనఃభూయసంహతానాంయావతీశక్తిఃతావతీ
లక్ష్మణస్యైకస్యశక్తిరితీయతీభిదా। తత్రతత్రచికీర్షిత సేతుబన్ధసమయయోః తార
తమ్యస్తనమాత్రయాపీత్యేవ భగవతాభిసంహితమిత్యేవాశ్రయణీయమ్ । అతఏ
వ-"అచలకరణకసేతుబన్ధనస్య కాలసహాయాదిసామగ్రీభూయస్త్వసాధ్యతయా
తావచ్చిరవిశ్లేషోదుస్సహోత్యుత్సుకాయామమేత్యత్ర క్షిప్రం తన్నిర్వర్తనో
పాయాన్తరమభిప్రయన్నాహ- సాయకైర్వేతి,, ఇతిరసాస్వాదిన్యాంవైదేహ్య
శంకైవోత్తరకల్పావతారహేతుత్వేనవర్ణితా॥అస్తువాత్రపూర్వోత్తరకల్పయోః
కాలభూయస్త్వాల్పీయస్త్వకృతంతారతమ్యమ్। తథాపి నవికల్పాలఙ్కారస్యాను
పపత్తిః। దివివాభువివేత్యాదిపద్యే పూర్వోత్తరకల్పయోశ్శక్తిభూయస్త్వసాపే
క్షత్వతదనపేక్షత్వాది కృతతారతమ్యేసత్యపి క్రియాయామేకస్యాంకారకయో
ర్యుగపదుపసంహారాసంభవమాత్రేణ విరుద్ధయోర్వికల్పాలఙ్కారస్య సాహిత్య
రత్నాకరఏవవర్ణితత్వాత్ । ఏతత్సూచనాయైవ రసాస్వాదిన్యాం సాహిత్యర
త్నాకరపద్యస్యదృష్టాన్తతయాభిధానమితిబోధ్యమ్ । ప్రసిద్ధశ్చభక్తిప్రపత్త్యోః
కాలభూయస్త్వసాపేక్షత్వ తద్విరహాదిభిస్తారతమ్యేసత్యపి వికల్పస్సిద్ధాన్తే ।
యథోక్తంమూలకృద్భిరేవాచార్యైః - విశ్వాసాయాసభూమ్నోర్న్యసనభజన
యోగౌరవేకోవిశేషస్తత్సద్భావేపి ధర్మాన్తరఇవఘటతేకర్తృభేదాద్విక
ల్పః ॥ తద్భేదోరంగశాయిన్ననితరగతితాద్యుత్థశోకాతిరేకా త్సద్విద్యాదావిక
ల్పస్త్వభిమతిభిదయాతేనతత్రైకరాశ్యం॥ ఇతి ॥ తస్మాదత్రోక్తశఙ్కాసంభావ
నయోత్తరకల్పావతారణాదరణపక్షేపి వికల్పాలఙ్కారస్సాధుకల్పతేఇతివిద్వాంసు
ర్వన్తువిచక్షణాః॥ ౪౩॥ ... ...

రత్నోమాలి ...... భోగాః॥ ౪౪ ॥

ఉర్వీంభూమించగత్వా । నకేవలంపుష్పకేణాన్తరిక్షంగత్వా అపితు భూమి
మపీతిచకారార్థః ఇతిరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — చకారఃపాదపూరణేల
వనసముచ్చయేవాఇతి — తన్న. తథాసతిపాదపూరణమాత్రప్రయోజనకరూ
పనిరర్థకపదోపాదానకృతకావ్యదోషప్రసంగాత్ । లవనక్రియాయాఃపూర్వవా
క్యగుణభూతత్వేనతత్సముచ్చయపరత్వాయోగాచ్చ । తస్మాద్రసాస్వాదిన్యుహా

ఇతిహితత్రితస్త్రిభవతా మల్లినాథేనవివృతమితి ॥ యదపి — యద్యపి - ప్రావణీయవార్తాకథనమేవ సన్దేశఇతిమార్గకథనవార్తాప్రాపణ ప్రకారకథనాదిర్నసన్దేశః — ఇత్యాశఙ్కనమ్ — తన్న. మూలేక్వచిదపిమార్గకథనాదేస్సన్దేశరూపత్వాకథనేన తదాశఙ్కాయా అనుక్తోపాలంభరూపత్వాత్ । నచ "ఏవంసన్దిశ్య„ ఇత్యత్రైవసన్దేశస్యైవం రూపత్వాభిధానాత్ "వేదోదన్వద్విభజన„ ఇత్యాదేస్సర్వస్యైవ సన్దేశరూపత్వంప్రతీయతఇతివాచ్యం ఏవంపదేన "భవతీభాగధేయేన„ ఇత్యాదిసన్దర్భమాత్రస్యైవ వివక్షితత్వాత్ । స్పష్టంచేదం తన్మాత్రస్యైవ సన్దేశరూపత్వం "మత్సన్దేశైతదనుసుముఖీసావధానాభవిత్రీ„ ఇతిత్రింశేపద్యేత్రైవ "పశ్చాదేవంకథయభవతీభాగధేయేన„ ఇత్యస్మాదవ్యవహితపూర్వస్మిన్ ॥ ॥ ఏతేన — తథాపీదృశసన్దేశోపయికత్వాత్తస్యాపి సన్దేశత్వమితిసర్వమిదంకావ్యం హంససన్దేశఇతినదోషః — ఇతిసమాధానమప్యనఙితివేదితవ్యం। మార్గకథనాదేస్సన్దేశరూపతా సమర్థనస్యోపదర్శితమూలకృదాచార్యసూక్తివిరుద్ధత్వాత్। సర్వస్యైవకావ్యస్య హంససన్దేశవ్యపదేశస్తు "పశ్చాదేవంకథయభవతీభాగధేయసజీవన్„ ఇత్యాద్యాత్మకఃప్రాషితోద్దేశ్యకవార్తాప్రేషణరూపోయోహంసకర్మకసన్దేశఃతమధికృత్య కవినాకృతత్వాదేవోపపద్యతే ఇతిస్పష్టమేవ సమనన్తరపద్యేపూర్వాశ్వాసోపసంహారేచ రసాస్వాదిన్యామేవ ॥ ... ...

విద్యాశ్రీ ...... సన్యః ॥ ౫౦ ॥

సీతారామయోర్వ్యతికరస్సమ్మేళనంతస్యసఖ ... విశ్లిష్టసీతారామసమ్మేలనవిధాయిత్యర్థ ఇత్యాహరసాస్వాదినీ ॥ ॥ యత్తు — యద్యపి పూర్వంహంసస్యవార్తానభిజ్ఞత్వోక్త్యా సంప్రతిసన్దేశస్యసీతారామవ్యతికరసఖత్వముచ్యమానంనసంగచ్ఛతఇతీవ । యతోవ్యతికరసఖత్వం తస్యసీతయాత్మధారణేకృతే పశ్చాద్వ్యతికరసంపాదనేనభవతి । తత్తునసంభవతి । వార్తానభిజ్ఞసన్దేశకథనశక్త్యభావాత్ । తథాపివ్యతికరసంపాదనశక్తిమత్త్వమేవ తస్యతత్సఖత్వముచ్యతఇతినదోషః ఇతిశఙ్కాసమాధానయోఃపరివర్తనమ్ — తన్న. సీతారామవ్యతికరసఖత్వస్యసన్దేశకవికల్పితేశవికల్పితతయైవోపపత్తేః ఈదృశశఙ్కాయాఏవానవతారాత్ ॥ కదాచిదపి తద్వ్యతికరసంపాదనాహేతౌతద్వ్యతికర

సంపాదనోపయుక్త్యాశ్నక్తైః సికతాస్వివతైలశక్తిస్సద్భావేమానాభావేన తథా సమాధానస్యాప్యనువపన్నత్వాచ్చ। యదితు — ఉన్మాదావస్థేన రామభద్రేణ కృతస్సన్దేశోవాస్తవఏవ హంసేనతువార్తానభిజ్ఞతయానతద్వార్తాప్రాపణం కృతమితి కథంహంససన్దేశస్య సీతారామవ్యతికరసాధనత్వమిత్యుచ్యతే తదాపి విరహికృతానామీదృశసన్దేశాదివ్యాపారాణాం తాత్కాలికవిరహవేదనాతివహనశన్మూలకచిత్తసమాధానజీవితధారణాది హేతుతాయానిర్వివాదతయా సన్దేశానన్తరసంపన్నచిత్తసమాధిరామభద్రసంపాదితే స్వప్రియాసమాగమేపరంపరయాహేతుత్వమస్త్యేవేతితావతైవ సీతారామవ్యతికరసఖత్వంహంససన్దేశే ఉపపన్నమిత్యవధార్యతామ్ ॥ ఏతేన — అతఏవమేఘసన్దేశే తత్సన్దేశంజలధరవరోదివ్యవాచాచచక్షే ఇతివదత్రహంసఆచచక్ష ఇత్యాచ్యార్యైనోక్తమితి బోధ్యమితి — సోక్తసమాధానే ఉపష్టంభకప్రదర్శనమపినిరస్తంవేదితవ్యం। తత్సన్దేశమిత్యాది పద్యానాంప్రక్షిప్తత్వాత్ । "ఏతత్కృత్వాప్రియమనుచితం ప్రార్థనాదాత్మనోమే సౌహార్దాద్వావిధురఇతివామయ్యనుక్రోశబుద్ధ్యా ఇష్టాన్దేశాన్జలదవిచరప్రావృషాసంభృతశ్రీ ర్మాభూదేవంక్షణమపిచతేవిద్యుతావిప్రయోగః" ఇతీదమేవహిపద్యమ్మేఘసన్దేశస్యాన్తిమం "కావ్యాన్తే నాయకేచ్ఛానురూపోయమాశీర్వాదః ప్రియక్త ఇత్యవధేయమ్" ఇత్యేవంమల్లినాథేన తత్రైవోపసంహారకరణాత్ । ప్రాచీనకోశేషు కలికాతాదిముద్రితకోశేషుచతథైవాధ్యక్షణాత్ । స్పష్టంచైదం ముమ్బానగర్యాం నందరిగకరముద్రితేమేఘసన్దేశకోశఇతిదిక్ ॥ ... ...

హంసస్యసన్దేశోహంససన్దేశః । సీతాంప్రతిప్రాపణీయతయా రామచన్ద్రేణోక్తస్సన్దేశఇత్యర్థః । తమధికృత్యకృతోగ్రన్థః హంససన్దేశఇత్యాది రసాస్వాదినీ ॥ యత్తు — "హంసస్యసన్దేశఃవాచికకథనం । తత్ప్రతిపాదకం కావ్యమపి హంససన్దేశః" ఇతివ్యాఖ్యాయ "అత్రహంసంప్రతిరామేణోక్తస్య సన్దేశస్యాచార్యప్రణీతకావ్యస్యచ వస్తుతోభేదేపిఅభేదోపచారాద్వా అర్థైక్యాద్వాఅభేదోబోధ్యః । లోకేప్యర్థైక్యాదేవ సన్దేశహరత్వాదిసంభవాదితిభావః — ఇత్యుపపత్తివర్ణనమప్యసదితివేదితవ్యమ్ — హంససన్దేశపదస్య హంససన్దేశాధికారపూర్వక కృతగ్రన్థపరతయా కావ్యపరతోపపత్తేర్వా

ర్త్వేతత్త్వాత్ అభేదోపచారవివక్షాయా అనాదరణీయత్వాత్ । సన్దేశమధికృత్య కృతస్య గ్రన్థస్య సన్దేశస్య చ అర్థేఽస్య సుతరామయోగాచ్చేతి ॥

సన్తః సహృదయాః... నత్వనీదృశాః యథాహుః- అన్ధీభూయ గుణాగుణేషు తరవో శాత్తావధూతా ఇవ శ్లాఘన్తే యది సాహితీం రసవతీమజ్ఞాస్తతః కిం ఫలం। జానన్వ్యఙ్గ్య చమత్కృతీ రసగతీ రర్థౌచితీ రాదరాదన్తశ్శ్మర్యయదశ్నుతే సహృదయస్సా సా జీవనాడీ కవేః॥ ఇతీతి రసాస్వాదనీ॥ ॥ యత్తు- అసతః ప్రతియద్వక్తవ్యం తదుక్తం-హారావలీ శేషే పురుషోత్తమేన- కావ్యాదీనామనన్తత్వాచ్ఛబ్దాదీనాం విశేషతః। క్వ కదా కేన కిం దృష్టమితి కో వేదితుం క్షమః ॥ అతశ్శబ్దః క్వ దృష్టోఽయమర్థస్తత్ర్వా పి కీదృశః। ఇతి కావ్యమలీకం స్యాన్నాత్ర గ్రమలినాత్మనామితి ఇతి-తదసంబద్ధం- ఇహ కావ్యేకవిసరణి సుప్రసిద్ధశబ్దార్థసమ్బన్ధానామేవ నిబన్ధనేన తదుదాహరణస్య ప్రకృతానుపయుక్తత్వాత్ । రసాస్వాదన్యుదాహృతపద్యస్యైవాత్యన్తప్రకృతోపయుక్తత్వాదితి॥ ॥ తస్మాద్రసాస్వాదన్యామాచార్యోక్తమేవాఖిలం సమంజసం ॥ ఇతి ధృతవితతావధానభూమ్నా యతినృపతేః కృతిశేఖరస్య కృప్తా॥

అతివిరసవిరూఢకణ్టకానాం హతికృతయే విజయేత పాదుకైషా॥

ప్రత్యజ్ఞాయి గురూదితాద్యదధికం యద్వా ప్రతీపం పరైరుక్తం తన్నిఖిలం వ్యనం గతమితి ప్రౌఢ్యా మహత్యా పురః ॥ నిర్వ్యూఢం తదహో తథైవ తుమయేతీదం రసాస్వాదనీ మాహాత్మ్యాత్కిము తన్నిబద్ధృగురు రాట్సఙ్కల్పకల్పద్రుమాత్॥ ప్రాయస్సన్త్యేవ తత్తత్కృతి విరచయితుర్వ్యపరోక్షం మహత్యా వ్యాకృత్యా ప్రౌఢిమానం ప్రచికటయిషవస్సర్వథా తత్కృతీనాం॥ యోజాగ్రత్యేవ నిత్యం నిరుపమగరిమ గ్రన్థనిర్మాణధుర్యే తద్గ్రన్థవ్యాకృతేస్తం గురువరమిహ సమ్మోదయేత్త్యేష ధన్యః ॥

॥ శ్రీశ్రీకృష్ణబ్రహ్మతన్త్రపరకాలమహాదేశికాయ నమః॥

శ్రీః

ఇతి శ్రీ వాధూలకులజలధికౌస్తుభశేషాచార్యయోగివరతనుజస్య శ్రీశేషామ్బాగర్భశుక్తిముక్తాఫలస్య శ్రీకస్తూరిరంగాచార్యస్యనన్తతనము పాసితసదాచార్యస్య కృతిషు శ్రీ రసాస్వాదనీపాదుకానామికాయాం హంససందేశటిప్పణికాయాం

ద్వితీయాశ్వాసః॥

శ్రీ హయవదన పరబ్రహ్మణే నమః

